DIN DRAGOSTE DE VIAȚĂ

ERICH FROMM

PPT
PSIHOLOGIA PENTRU TOȚI
TREI

Table of Contents

Cover Page

Din dragoste de viata

Cuvânt-înainte

Afluența și plictisul în societatea noastră

Plictisul în societatea modernă

Nevoile fabricate

Criza ordinii patriarhale

Fiascoul religiei

Extinderea domeniului creșterii umane

Asupra originilor agresivității

Visele sunt limbajul universal al omului

Psihologia pentru nepsihologi

Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud

Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei

În numele vieții

Hitler: Cine a fost el și în ce a constat rezistența împotriva lui?

Relevanța profeților pentru zilele noastre

Cine este omul?

Colecție coordonată de
SIMONA REGHINTOVSCH

Editori

Silviu Dragomir

Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial

Magdalena Mărculescu

redactArE

Victor Popescu

Design și ilustrație copertă

Andrei Gamarț

Director producţie

Cristian Claudiu Coban

Dtp

Mirela Voicu

Corectură

Andreea-Lavinia Dădârlat

Irina Mușătoiu

Titlul original: Über die Liebe zum Leben

Autor: Erich Fromm

Copyright © 1983 by the Estate of Erich Fromm and by Hans Jürgen Schultz

© 1983 The Estate of Erich Fromm und Hans Jürgen Schultz

© Vorwort: 2011 Hans Jürgen Schultz

© Überfluss und Überdruss in unserer Gesellschaft: 1983 The Estate of Erich Fromm

© Über die Ursprünge der Aggression: 1983 The Estate of Erich Fromm

© Der Traum ist die Sprache des universalen Menschen: 1972 Erich Fromm

© Psychologie für Nichtpsychologen: 1974 Erich Fromm

© Im Namen des Lebens: 1974 Erich Fromm und Hans Jürgen Schultz

© Hitler – Wer war er und was heißt Widerstand gegen diesen Menschen: 1974 Erich Fromm und Hans Jürgen Schultz

© Die Aktualität der prophetischen Schriften: 1975 Erich Fromm

© Wer ist der Mensch: 1983 Erich Fromm

Cuvânt-înainte

Aceste reflecții ale lui Erich Fromm sunt din cel de-al optulea și ultim deceniu al vieții sale. Munca sa nu se termina niciodată. El citea, scria, plănuia și învăța mereu. A rămas deschis și curios până la sfârșit, iar opera de o viață pe care a lăsat-o în urmă, constând în zece volume, a ajuns la apogeu în acest ultim deceniu. Astfel, el se baza mereu pe nucleul acestei opere de-o viață ori de câte ori comenta alert și critic epoca noastră. Ce ne oferă meditațiile transmise inițial la radio și recuperate în acest volum reprezintă un supliment interesant la scrierile sale. Valoarea acestor meditații stă nu atât de mult în noutatea lor, cât în vitalitatea lor, în expresia caracteristică a convingerilor sale adânc înrădăcinate. Majoritatea acestor convorbiri au fost înregistrate în apartamentul lui Fromm din Locarno, iar restul, în studioul nostru din Zürich. Citindu-le, putem să trăim indirect întâlnirile și conversațiile la care ne-a invitat acest mare om ajuns la senectute.

În afară de niște lucrări timpurii, scrise într-o germană densă și academică, scrierile lui Fromm ne sunt cunoscute nouă, aici în Germania, numai ca traduceri din engleză. Cu toate acestea, în aceste convorbiri radiofonice, Fromm revine la limba sa maternă, iar stilul său, eliberat de restricțiile mediului scris, are o spontaneitate remarcabilă. Matthias Claudius observa cândva că limbajul scris este pâlnia diabolică ce transformă vinul în apă. Și Fromm prefera cuvântul vorbit, adresarea directă. Aici avem cuvântul său vorbit. Și oricine l-a auzit vorbind îl va putea auzi din nou atunci când va citi aceste convorbiri.

Prima mea întâlnire cu Fromm a avut loc în 1970. Ne-am întâlnit, așa cum aveam să ne întâlnim adesea mai târziu, la hotelul Storchen din Zürich. Fromm avea hoteluri preferate în toată lumea și îi plăcea mereu să îndeplinească rolul de gazdă atunci când se afla la unul dintre acestea. Complet netulburat de zarva din jurul său, mi-a schițat ideile sale pentru aceste convorbiri. Atunci când a terminat, m-am gândit: Ei bine, așa rămâne atunci. Dar nu a fost așa. Apoi a venit rândul meu. M-a întrebat ce obiecții am și, mai important, mi-a cerut

detalii în legătură cu publicul căruia avea să i se adreseze. Cu o persistență și cu întrebări care subliniau cât de familiară îi era viața din Germania, el dorea să se apropie cât mai mult de ascultătorii săi. El voia să le vorbească limba, dar nu pentru a le spune doar ceea ce doreau ei să audă — acesta era mottoul lui. Era foarte bine pregătit. Avea un teanc intimidant de notițe și de ciorne cu el, la care se adăugau alte foi în mod constant pe măsură ce vorbeam. Dar a doua zi dimineață a apărut fără nimic din toate acestea. L-am întrebat dacă își uitase servieta, dar a negat, dând din cap amuzat. Am mers cu mașina la studio. Fără ezitare, s-a așezat în fața microfonului și, vorbind spontan, a ținut cele șase discursuri, fiecare durând în mod exact douăzeci și nouă de minute. Singura condiție a fost ca și eu să fiu prezent. Avea nevoie de cineva căruia să i se adreseze, un reprezentant al publicului său anonim. La radio arareori avem experiența plăcută de-a auzi discursuri care sunt deopotrivă spontane și la obiect. În timp ce Erich Fromm se centra asupra subiectului său și mă purta în călătoria sa socratică extinsă, am început să observ că se întâmpla ceva în spatele geamului care ne separa de camera de control. Chiar dacă Fromm era relativ necunoscut în Europa la vremea respectivă, se răspândise vestea, în studioul din Zürich, că se petrecea acolo ceva ce merita ascultat.

Tehnicienii, secretarii, îngrijitorul și chiar câțiva dintre colegii mei de redacție se adunaseră în camera de regie, îmbulzindu-se și ascultând atent. Eu personal simt că potențialul de „dialog“ al radioului cu un public este foarte limitat. Nu trebuie să ne așteptăm prea mult de la radio sau să-l împingem dincolo de limitele acestui potențial. Noi încercăm să găsim un stil de vorbire indirectă potrivit acestui mediu. Dar Fromm a fost excepția de la regula mea. Noutatea era că era complet indiferent față de instrumentele acestei meserii, nu se lăsa intimidat de ele și pur și simplu sărea peste obstacolele pe care acest mediu i le punea în față. Cum reușea acest lucru? Dialogul era o parte integrantă din gândirea lui Fromm. Ascultătorul său invizibil nu era prezent pentru el doar ca o piesă de recuzită mentală. Ascultătorul său și ceea ce ar fi putut el să replice la ceea ce el spunea erau în fapt niște realități intrinsece ale gândirii sale. Fromm putea asculta în timp ce vorbea. El era un vorbitor extraordinar de bun tocmai pentru că era un ascultător extraordinar de bun.

La Fromm, scriitorul și omul erau, într-o bună măsură, una și aceeași persoană. Primul îl interpreta pe celălalt. Vocea sa era întruparea

limbajului său. Fromm a crescut într-o cultură cu o importantă componentă orală, anume în tradiția iudaică. Întreaga sa operă interpretează variațiuni pe o temă. Este plină de repetiții, de reluări ale vechilor probleme, de noi încercări de-a cerceta mai adânc, de-a elucida cu mai mare claritate. Foarte puțini autori academici se dedau unui asemenea exces. Pentru el, lipsa plenitudinii ar fi fost ca și cum s-ar fi declarat sărac. Atunci când îl citesc, mă frapează mereu bogăția ideilor, sugestiilor, analizelor și interpretărilor sale. Cititorului îi este pus în față un noian de exemple și de dovezi, care îi deschid ochii.

Îi plăcea să spună povești, fie ca răspuns la întrebări, fie ca modalități de-a rezolva probleme intelectuale, povești ca de exemplu aceea a omului care a bătut cale lungă pentru a vedea un înțelept hasidic. Când a fost întrebat dacă se ostenise să studieze doctrina maestrului, omul a răspuns: „Nu, deloc. Voiam doar să văd cum se leagă la pantofi“. Această anecdotă ne amintește că un gest ne spune adesea mai mult decât o predică. Ne amintește că cele mai strălucite cuvinte nu sunt de folos dacă omul care le rostește nu este omul potrivit. De câte ori l-am vizitat pe Erich Fromm, mi-am amintit această poveste. Aveam mereu sentimentul că, atunci când mă despărțeam de el, eram un om diferit de cel ce fusesem atunci când ajunsesem: plecam cu mintea mai limpede, simțindu-mă mai viu și mai puțin intimidat de forțele care ne oprimă și ne fac vulnerabili în fața disperării. Nu doar cunoașterea lui îl făcea atât de charismatic, ci interdependența dintre viață și teorie, dintre teorie și viață. A fi viu înseamnă a renaște mereu. E o tragedie, scrie Fromm, că majoritatea dintre noi mor înainte de-a începe să trăiască. Astfel de constatări profunde nu dau naștere în sine la sisteme. Ceea ce ne cere el în schimb este să vedem lucrurile proaspăt, să dezvoltăm permanent noi abordări. Fromm nu voia discipoli și nu voia să fondeze o școală. Un spirit ca al său se dezvoltă nestingherit atunci când evită să se angreneze în ceva. Spunea despre sine, cu o plăcere nedisimulată, că avea o capacitate minimă de gândire abstractă. Putea gândi filosofic doar în termeni concreți.

Seara târziu, pe data de 5 ianuarie 1974, Radioul German de Sud a difuzat discursul autobiografic În numele vieții. Timp de două ore plăcute, Erich Fromm ne-a povestit lucruri despre el care nu ar fi fost niciodată înregistrate dacă n-ar fi fost acest program. O actriță care juca pe atunci în producția din Stuttgart a dramei clasice a lui Lessing Nathan der Weise (Nathan înțeleptul) și-a deschis radioul, a ascultat

emisiunea și apoi m-a sunat imediat, în ciuda orei târzii, pentru a-mi împărtăși sentimentele ei. Lăsase un Nathan la teatru, mi-a spus ea, și de fapt acum descoperise un altul.

Fromm nu era nici vrăjitor, nici cărturar. Talentul său de-a își lăsa inima să vorbească odată cu mintea e o calitate care, cândva, era cunoscută sub numele de înțelepciune.

Hans Jürgen Schultz

Afluența și plictisul în societatea noastră

Personalitatea pasivă

Dacă voi vorbi despre afluență și plictis, atunci îmi pare folositor să fac niște remarci preliminare despre sensurile acestor cuvinte. Claritatea definițiilor este crucială pentru orice discuție, inclusiv aceasta. Dacă înțelegem sensul unui cuvânt cu toate ramificațiile și conotațiile sale, atunci putem pricepe mai bine anumite probleme care sunt circumscrise de acel cuvânt. Definiția și istoria sa ne ajută să îl înțelegem mai bine.

Sintagma „societatea afluentă“ (uzitată în română ca „societatea abundenței“ — n.t.) ne-a rămas odată cu cartea lui John Kenneth Galbraith cu acest titlu care a apărut în 1958. Afluență derivă din același verb latin (fluere, a curge) ca și fluid și înseamnă, la modul literal, o revărsare. Dar, așa cum știm cu toții bine, o revărsare poate fi bună sau rea. Dacă râul Mississippi se revarsă și inundă malurile, atunci ajungem la un dezastru. Dar faptul că un fermier are o recoltă abundentă și sacii de grâu plini până la refuz înseamnă că este vorba despre o viață plăcută și nu despre o luptă pentru supraviețuire, sau poate să însemne o superfluitate, un exces copleșitor și chiar fatal.

Nu există nimic ambiguu legat de termenii abundență și superfluitate, deși există o mică diferență între sensurile lor etimologice. Abundență vine din latină și este un cuvânt din aceeași rădăcină ca și undă (val), care în română își păstrează sensul primar și are derivate precum unduitor și unduire. Și abundența înseamnă o revărsare, dar ea a căpătat un sens în întregime pozitiv în limba noastră. Cornul abundenței ne aduce o serie de bunătăți când se revarsă. Este asemănător cu acel ținut al abundenței din Vechiul Testament care ne descrie țara în care curge lapte și miere. Sau să ne gândim că mergeți

la o petrecere unde sunt băuturi din belșug. Ați putea spune: A fost vin din abundență și v-ați putea referi la un lucru pozitiv. Lucrurile pozitive sunt întotdeauna bine-venite, nu trebuie să le economisim și nu trebuie să ne îngrijorăm că exagerăm azi și nu vom mai avea nimic mâine.

Dar dacă vrem să sugerăm aspectele negative ale revărsării, cuvântul care ne vine în minte este acela de superfluu. Cuvântul, ca și afluent, are la rădăcină verbul latin fluere și superfluitatea este deci o superrevărsare. Aici însă revărsarea este văzută într-o lumină negativă. Este de prisos, risipitoare. Dacă îi spui cuiva: Prezența ta aici e superfluă, de fapt atunci spui: De ce nu pleci? Nu spui: Ce drăguț că ești aici, lucru pe care l-ai spune, mai mult sau mai puțin, atunci când vorbești despre vinul care este la petrecere din abundență. Deci, ori de câte ori vorbim de ceva superfluu, trebuie să ne întrebăm dacă ne referim la o abundență pozitivă și înviorătoare, anume la o afluență, sau la o superfluitate negativă și epuizantă.

Acum să ne oprim asupra termenului plictis, unde găsim că termenul în sine este conotat mai puternic decât definiția curentă a plictiselii, ca sentiment de insatisfacție și epuizare. De etimologie grecească, substantivul este unul dintre derivații verbului a plictisi, care înseamnă, printre altele, a se sătura de ceva sau de cineva[1]. Ne putem întreba acum, dacă păstrăm în minte cuvintele pe care tocmai le-am dat drept exemplu, dacă superfluitatea nu duce la plictiseală, dezgust sau ură. Dacă așa este, atunci ar trebui să ne punem niște întrebări serioase despre societatea noastră afluentă. Prin noi, vreau să spun societatea industrială modernă care s-a dezvoltat în Statele Unite, Canada și în Europa de Vest. Trăim în afluență? Cine din societatea noastră trăiește în afluență și ce fel de afluență este aceasta, o afluență a abundenței sau o afluență a superfluității? Ca să punem și mai simplu întrebarea: Este o afluență bună sau una rea, anume o superfluitate? Produce afluența noastră plictis? Produce neapărat afluența plictis? Și cum arată în fapt afluența bună, abundentă, dinamică, una care nu duce la plictis? Doresc să discut aici aceste întrebări.

Dar mai întâi aș dori să fac o remarcă preliminară care ne duce către psihologie. Pentru că sunt psihanalist, voi discuta o serie de chestiuni psihologice în cursul acestor remarci și doresc să înțelegeți că punctul meu de vedere este acela al psihologiei abisale, ca să folosesc un

sinonim pentru psihanaliză. Aș dori să menționez pe scurt ceva ce vă este familiar multora dintre voi: există două posibilități, două abordări, în studiul psihologic al minții umane. În acest moment, psihologia academică studiază ființele umane în primul rând din punctul de vedere al behaviorismului. Cu alte cuvinte, acest studiu este limitat exclusiv la ceea ce poate fi observat și văzut în mod direct, la ceea ce este vizibil și poate fi de aceea măsurat și cântărit, căci orice nu poate fi văzut și observat în mod nemediat nu poate fi măsurat și cântărit, cel puțin nu cu suficientă precizie.

Psihologia abisală, adică metoda psihanalitică, acționează diferit. Ea are scopuri diferite. Studiul acțiunilor și comportamentului uman nu se limitează la ceea ce e observabil. În schimb, ea examinează natura comportamentului, motivele ce stau la baza acestui comportament. Permiteți-mi să vă dau câteva exemple în acest sens. Puteți să descrieți, de exemplu, zâmbetul unei persoane. Această acțiune poate fi fotografiată, poate fi descrisă în termenii musculaturii feței și așa mai departe. Dar voi știți prea bine că sunt diferențe între zâmbetul unei vânzătoare dintr-un magazin și zâmbetul cuiva care vă antipatizează, dar dorește să își ascundă antipatia, sau zâmbetul unui prieten care se bucură că vă vede. Sunteți capabili să distingeți între mai multe sute de zâmbete care izvorăsc din diverse stări psihice. Toate sunt zâmbete, dar lucrurile pe care le exprimă sunt diferite ca de la cer la pământ. Niciun dispozitiv nu poate măsura sau percepe aceste diferențe. Doar o ființă umană care nu este o mașină — voi, de exemplu — poate face acest lucru. Observați nu numai cu mintea, dar, dacă mi se permite să folosesc o expresie demodată, și cu inima. Întreaga voastră ființă înțelege ce se petrece în fața sa. Puteți simți ce fel de zâmbet vedeți. Și dacă nu puteți simți lucruri de felul acesta, atunci veți avea o grămadă de dezamăgiri în viață.

Sau să luăm un comportament diferit: modul în care mănâncă cineva. Bine, deci cineva mănâncă. Dar cum anume mănâncă? Unul înfulecă. Altul se comportă la masă într-un mod pedant și dă mare importanță ordinii și curățirii farfuriei. Un altul mănâncă fără grabă, fără lăcomie. Savurează mâncarea. Mănâncă cu plăcerea de-a mânca.

Să mai luăm un exemplu. Cineva urlă și se înroșește. Poți conchide că s-a enervat. Sigur s-a enervat. Dar atunci când privești omul respectiv mai îndeaproape și te întrebi ce simte el (poate îl cunoști destul de bine), atunci îți dai seama că se teme. S-a speriat, iar furia lui este

doar o reacție la propria lui frică. Și atunci poți privi mai în profunzime și îți poți da seama că este un om care se simte neajutorat și neputincios, cineva căruia îi e teamă de orice, de viață în sine. Deci ați făcut trei observații: că este furios, că este înfricoșat, că se simte în mod profund neajutorat. Toate cele trei observații sunt corecte. Dar ele se leagă de nivele diferite ale structurii sale psihice. Observația care constată neputința sa este cea care înregistrează la modul cel mai profund ce se întâmplă în interiorul lui. Cu alte cuvinte, dacă reacționați înfuriindu-vă și voi și dacă nu vedeți decât o persoană furioasă în celălalt, atunci nu ați văzut deloc persoana respectivă. Dar dacă vă uitați dincolo de fațada omului furios și vedeți omul înfricoșat, cel care se simte neputincios, atunci îl veți trata diferit, iar furia sa se va atenua pentru că el nu se mai simte amenințat. Din punct de vedere psihanalitic, ceea ce ne interesează în tot ceea ce vom discuta aici nu este doar (și nici exclusiv) comportamentul uman văzut din exterior, ci mai degrabă ce motive are persoana respectivă, care sunt intențiile sale, dacă este conștientă de ele sau nu. Suntem interesați doar de calitatea comportamentului său. Un coleg de-ai mei, Theodor Reik, a spus cândva: „Psihanalistul ascultă cu o a treia ureche“. Avea absolută dreptate. Sau poate că putem spune, ca să folosim o expresie cunoscută, că el citește printre rânduri. El nu vede doar ce i se oferă direct, ci percepe ceva mai mult decât îi este oferit și este observabil. El vede în inima personalității, iar fiecare acțiune a acesteia este doar o expresie, doar o manifestare, dar una care este colorată de întreaga personalitate. Fiecare comportament este un gest ce își are originea într-o anumită ființă umană și numai în aceasta, și de aceea nu există nicio acțiune omenească care să fie identică cu alta, așa cum nu există nicio ființă umană identică cu alta. Ele pot să semene; ele pot să aibă legătură; dar ele nu sunt niciodată la fel. Nu există doi oameni care să ridice mâna în exact același fel, care să meargă la fel, care să-și aplece capul la fel. De aceea poți recunoaște adesea o persoană după mers, chiar dacă nu i-ai văzut fața. Mersul poate fi la fel de caracteristic unei persoane ca și fața acesteia, iar uneori chiar și mai mult, pentru că este mai dificil să îți schimbi mersul decât expresia feței. Putem minți cu fețele. Aceasta e capacitatea pe care o avem și pe care animalele nu o posedă. E mai dificil să minți cu corpul, deși și aceasta se poate învăța.

După aceste remarci introductive, aș vrea să mă opresc acum asupra chestiunii consumerismului ca o problemă psihologică, sau mai degrabă ca o problemă psihopatologică. Puteți întreba: Și ce e cu asta?

Toți trebuie să fim consumatori. Toți trebuie să mâncăm și să bem. Avem nevoie de haine, de un loc unde să stăm. Pe scurt, avem nevoie de multe lucruri pe care le folosim și acesta este fenomenul pe care îl numim „consum“. Unde e aici problema psihologică? Aceasta e în firea lucrurilor. Trebuie să consumăm ca să trăim. De acord, dar, dacă spunem aceasta, am ajuns la ceea ce doresc să subliniez: Există consum și consum. Există consum compulsiv, care vine din lăcomie, din comportamentul compulsiv de-a mânca, cumpăra, poseda, folosi din ce în ce mai mult.

Acum ne putem întreba: Și nu e normal? La urma urmei, nu vrem cu toții să sporim ceea ce avem? Problema, dacă există una, este că nu avem destui bani, nu că e ceva în neregulă că dorim să avem din ce în ce mai mult… Îmi dau seama bine că mulți dintre voi simt aceasta. Dar poate că un exemplu vă va arăta că nu este așa de simplu precum pare. Exemplul meu vă va suna cunoscut, dar sper că puțini dintre voi vă veți simți personal afectați de el. Să luăm pe cineva obez, cineva care pur și simplu cântărește prea mult. Obezitatea poate fi cauzată de o disfuncție glandulară, dar adesea este rezultatul mâncatului în exces. Obezul mănâncă adesea, are o slăbiciune pentru dulciuri, ronțăie mereu câte ceva. Și dacă priviți mai atent, veți vedea nu numai că mănâncă în mod constant, dar că simte nevoia să mănânce. Trebuie să mănânce. Nu se poate opri din mâncat așa cum nici fumătorii nu se pot opri din fumat. Și știți că oamenii care se opresc din fumat vor începe să mănânce mai mult. Ei se scuză spunând că oricine se oprește din fumat se îngrașă automat. Și aceasta e una dintre rațională zările comune pe care le dau oamenii pentru că nu fumează. De ce ne agățăm de aceste rațională zări? Pentru că aceeași nevoie, să luăm ceva în gură, să consumăm lucruri, își găsește expresia în mâncat, fumat, băut și cumpărat.

Doctorii îi avertizează constant pe oamenii care mănâncă, beau și fumează în mod compulsiv că pot să moară devreme de inimă. Dacă oamenii își ascultă doctorii și pun capăt acestor obiceiuri, ei cad pradă adesea atacurilor de panică, nesiguranței, iritabilității și deprimării. Aici vedem un fenomen remarcabil: A nu mânca, a nu bea, a nu fuma îi fac pe oameni să le fie teamă. Sunt oameni care mănâncă sau cumpără lucruri nu ca să mănânce sau ca să cumpere lucruri, ci ca să își potolească sentimentele de anxietate și deprimare. Consumul ridicat le oferă un mod de a evada din tristețe. Consumul promite vindecare și, de fapt, satisface o foame, prin care vor fi oarecum

alinate depresia și anxietatea. Majoritatea dintre noi știu din proprie experiență că, dacă ne simțim nervoși și deprimați, ne ducem mai des la frigider și ne găsim ușurarea în mâncatul și băutul a ceva ce nu dorim de fapt. Cu alte cuvinte, mâncatul și băutul pot să capete funcția unui drog, a unui tranchilizant. Iar mâncarea și băutura sunt mai plăcute, pentru că au și gust bun.

O persoană deprimată se simte de parcă are un gol pe dinăuntru, se simte ca paralizată, de parcă nu mai poate să acționeze, de parcă nu se mai poate mișca dacă nu o pune cineva în acțiune. Dacă consumă ceva, sentimentul de gol, de paralizie și de slăbiciune o părăsește temporar și se poate simți așa: Sunt totuși o persoană. Există ceva în mine. Nu sunt chiar un zero barat. Și apoi se umple cu lucruri care îi alungă golul interior. Este o personalitate pasivă care simte că valorează foarte puțin și care își exprimă aceste intuiții consumând, devenind homo consumens.

Tocmai am introdus conceptul de „personalitate pasivă“ și veți vrea să știți ce vreau să spun cu aceasta. Ce e pasivitatea? Ce e activitatea? Lăsați-mă să încep cu definițiile moderne ale pasivității și activității, definiții care vă vor fi familiare tuturor. Activitatea este privită ca o acțiune orientată către un scop care necesită energie. Ea poate fi o muncă fizică sau mentală și poate include sportul, căci ne gândim la sporturi în mod utilitar: Participarea la sporturi promovează sănătatea și mărește prestigiul țării noastre sau ne face celebri sau ne face să câștigăm bani. Nu există vreo plăcere în jocul însuși care ne face să facem sport, ci un rezultat final. Oricine se străduiește este activ. Spunem atunci că este „ocupat“. Și a fi „ocupat“ înseamnă să ai o „ocupație“.

Ce constituie pasivitatea din acest punct de vedere? Dacă nu producem rezultate vizibile sau realizări palpabile, atunci am fost pasivi. Lăsați-mă să dau un exemplu evident: Cineva privește la peisaj, stă acolo cinci minute, o jumătate de oră, poate o oră. Nu face nimic, doar privește. Pentru că omul nu face poze, ci doar se cufundă în ceea ce percep ochii lui, poate să ni se pară că e ciudat și poate îi vom privi „contemplarea“ ca pe o activitate. Sau gândiți-vă la cineva care meditează (deși în cultura occidentală e rar să vezi pe cineva care să se cufunde în meditație). El încearcă să devină conștient de sine, de propriile sale sentimente, stări și trăiri interioare. Dacă meditează regulat și sistematic, poate petrece ore întregi așa. Cei care nu înțeleg

nimic îl consideră pasiv pe cel ce meditează. El nu face nimic. Poate că întregul său efort este menit să îi alunge toate gândurile, să îl facă să nu se mai gândească la nimic și doar să existe. Acesta poate părea un lucru ciudat. Încercați la un moment dat, doar două minute, și o să vedeți ce greu este, cum mereu vă apare în minte câte ceva, cum mintea o să vă zboare la toate fleacurile, cât de neajutorați deveniți în fața gândurilor, căci ni se pare tuturor aproape insuportabil să stăm nemișcați și să ne oprim gândurile.

Pentru marile culturi ale Indiei și Chinei, acest tip de meditație este vitală. Din nefericire, acesta nu este cazul nostru pentru că, așa ambițioși cum suntem, ne gândim că tot ce facem trebuie să aibă un scop, că trebuie să realizăm ceva, că trebuie să avem un rezultat. Dar, dacă încercăm să punem deoparte aceste rezultate, dacă ne concentrăm să fim răbdători, vom vedea că această „lenevie“ este ceva înviorător.

Tot ce am vrut să sugerez aici este că uzul modern etichetează ca fiind „activ“ comportamentul care produce rezultate vizibile, în timp ce „pasivitatea“ apare ca fiind fără rost. Este un comportament în care noi nu detectăm vreo energie investită. Vedem activitatea și pasivitatea în acel mod datorită felului în care consumăm. Dacă noi consumăm lucruri superflue, „afluența“ noastră negativă ne oferă ceea ce pare a fi activitate din partea noastră, dar aceasta e de fapt pasivitate. Cum arată acea activitate creativă marcată de o „afluență bună“, de bogăție și de rezistență, care ne va permite să fim ceva mai mult decât niște simpli consumatori?

Plictisul în societatea modernă

Haideți să reflectăm o clipă la definițiile clasice ale activității și pasivității pe care le găsim la Aristotel, Spinoza, Goethe, Marx și la alți gânditori din lumea occidentală în ultimii două mii de ani. Activitatea este înțeleasă ca ceva care exprimă potențialitățile inerente din oameni, care ajută la venirea pe lume, la aducerea la viață a aptitudinilor noastre atât fizice, cât și emoționale, atât intelectuale, cât și artistice. Poate că unii dintre voi nu vor înțelege complet ce vreau să spun când mă refer la puterile inerente în oameni, căci ne gândim la putere și energie ca fiind apanajul mașinilor, mai degrabă decât ca găsindu-se în oameni. Și orice puteri posedă ființele umane, acestea sunt canalizate în principal către inventarea și operarea mașinilor. Pe măsură ce ne minunăm tot mai mult de puterea mașinilor, înțelegem din ce în ce mai puțin minunatele puteri (în sensul de potențialități) ale ființelor umane. Nu mai credem versurile din Antigona lui Sofocle: „În lume-s multe mari minuni/ Minuni mai mari ca omul nu-s“. O rachetă care poate zbura pe Lună poate părea mai minunată decât simplele ființe umane. Și, într-un anumit fel, simțim că prin invențiile noastre moderne am creat lucruri mai minunate decât Dumnezeu atunci când a creat omul.

Trebuie să ne reorientăm gândirea dacă dorim să ne centrăm atenția asupra conștiinței umane și asupra dezvoltării vastului potențial pe care îl au ființele umane. Avem nu numai capacitatea de a vorbi și de a gândi, dar și capacitatea de a înțelege mai profund, de a dovedi un plus de maturitate, o capacitate de a iubi și de-a ne exprima artistic. Toate aceste lucruri șed în noi, ca potențial, așteptând să fie dezvoltate. Activitatea, a fi activ într-un mod în care autorii pe care i-am numit îl înțeleg, înseamnă exact aceasta: să aduci la lumină, să manifești aceste puteri pe care ființele umane le au, dar care de obicei rămân ascunse sau reprimate.

Mi-ar plăcea să vă citesc niște rânduri din Karl Marx aici. Vă veți da repede seama că e un Marx diferit de cel cu care vă întâlniți la universitate, în media, în propaganda de stânga sau de dreapta. Citatul este din Manuscrisele economico-filosofice (trad. rom.: Editura

Politică, 1987, p. 123): „Dacă-l consideri pe om ca om și relația sa cu lumea ca relație umană, vei putea schimba dragostea numai pe dragoste, încrederea numai pe încredere etc. (...) Dacă vrei să exerciți influență asupra altor oameni, trebuie să fii om cu reală capacitatea de stimulare și antrenare. Fiecare din relațiile tale cu omul — și cu natura — trebuie să fie o exteriorizare determinată, corespunzătoare obiectului voinței tale, a vieții tale individuale reale. Dacă iubești fără să trezești la rândul tău iubire, dacă prin manifestarea ta vitală de om care iubește nu reușești să devii om iubit, iubirea ta e neputincioasă, este o nefericire“.

Este clar că Marx vorbește despre iubire aici ca despre un fel de activitate. Arareori se gândește omul modern că poate crea ceva prin iubire. Dorința sa obișnuită și aproape exclusivă este să fie iubit, nu să emane el însuși iubire, nu să trezească iubirea în alții prin iubirea sa pentru ei și astfel să creeze ceva nou, ceva care nu existase pe lume înainte. De aceea crede că a fi iubit este pur și simplu ceva accidental sau ceva ce poți să faci să apară dacă vei cumpăra o serie de lucruri care se presupune că te fac iubit, orice începând cu apă de gură sau un costum elegant sau o mașină scumpă. Acum, exact ce vor face pentru tine apa de gură potrivită sau costumul elegant nu știu exact să spun. Dar ceea ce știu e că e regretabil că mulți bărbați sunt iubiți pentru mașinile lor sofisticate. Și aici aș putea adăuga desigur că mulți bărbați își iubesc mai mult mașinile decât soțiile. Oricum, ambii parteneri dintr-un astfel de aranjament sunt mulțumiți deopotrivă, dar, după ceva vreme, se plictisesc unul de altul și posibil încep să se urască unul pe celălalt pentru că ambii au fost înșelați sau cel puțin se simt înșelați. Deși au crezut că au fost iubiți, în realitate ei doar au pretins că e vorba de iubire. Ei nu au practicat o iubire activă.

În mod similar, atunci când spunem, în sensul clasic al cuvântului, că cineva e pasiv, nu vrem să spunem că stă locului, reflectează, meditează sau se uită la natură; vrem să spunem că el este impulsionat de forțe pe care nu le poate controla, că el nu poate acționa, ci doar reacționa.

Legat de reacție, nu ar trebui să uităm, desigur, că cea mai mare parte a activității noastre constă în reacția la stimuli și la situații, care, pentru că ne-am familiarizat cu ele, declanșează în noi un răspuns dat atunci când percepem semnalul potrivit. Deoarece câinele din experimentul lui Pavlov învățase să asocieze mâncarea cu sunetul

clopoțelului, lui i se făcea foame ori de câte ori auzea clopoțelul. El era foarte „activ“ când alerga către castronul cu mâncare. Dar activitatea respectivă era doar o reacție la un stimul. Câinele funcționa ca o mașină. Behaviorismul se ocupă de procesele de acest tip: Omul este o ființă reactivă. Dacă îi dai un stimul, el va reacționa la acesta. Putem face experimente în același mod pe șobolani, șoareci, maimuțe, ființe umane și chiar cu pisici, deși cu pisicile lucrurile nu merg mereu așa cum ar trebui. Oamenii, din păcate însă, sunt cei mai susceptibili la această abordare. Behaviorismul asumă că întreg comportamentul uman este guvernat de principiul recompenselor și pedepselor. Recompensele și pedepsele sunt doi mari stimuli și ființa umană va reacționa probabil la ele în modul în care o face orice alt animal. Omul va învăța să facă lucruri pentru care va fi răsplătit și să evite lucrurile pentru care există amenințarea pedepsei. El nu trebuie neapărat pedepsit, căci simpla amenințare cu pedeapsa este suficientă. Din când în când, desigur, câțiva oameni trebuie cu adevărat pedepsiți pentru ca amenințarea pedepsei să nu rămână doar o simplă amenințare.

Acum să vedem ce înseamnă să fii „impulsionat“. Să luăm de exemplu pe cineva beat. Persoana respectivă poate fi „activă“. Ea strigă și își agită brațele. Sau ne putem gândi la cineva în acea stare psihotică pe care o descriem ca fiind „maniacală“. Persoana respectivă este hiperactivă; crede că poate ajuta lumea întreagă; intră în vrie, trimite telegrame, pune totul în mișcare. Pare să fie un om extraordinar de activ. Dar știm că, în primul caz, motorul activității e reprezentat de alcool, iar la pacientul maniacal, e vorba de o disfuncție electrochimică a creierului. Manifestările externe în ambele cazuri par însă să fie acelea ale unei activități intense.

„Activitatea“, care este fie o simplă reacție la un stimul, fie o „impulsionare“, fie o compulsie manifestată ca o pasiune, este, de fapt, pasivitate, oricât de mare impact ar avea ea. Cuvintele „pasiune“ și „pasiv“ vin de la passio și, respectiv, de la passivus — ambele trimit la verbul latin „a pătimi“. Deci dacă spunem că cineva este o persoană „pasională“, atunci facem un compliment destul de îndoielnic. Filosoful Schleiermacher a spus cândva: Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft (Gelozia este o pasiune care caută entuziast ceea ce aduce pătimirea). Aceasta se poate spune nu numai despre gelozie, ci despre orice pasiune care capătă un caracter compulsiv: ambiția, lăcomia, setea de putere, pofta

nemăsurată. Toate dependențele sunt pasiuni care creează pătimire. Ele sunt forme de pasivitate. „Pasiunea“ a căpătat un înțeles mai larg în uzul modern și, de aceea, a pierdut claritatea de care era cândva caracterizat termenul. Nu voi explora aici motivele pentru care lucrurile s-au petrecut astfel.

Acum, dacă privim mai îndeaproape activitatea oamenilor care doar reacționează sau acționează compulsiv, oameni care sunt deci pasivi în sensul clasic al cuvântului, vom observa că reacțiile lor nu merg niciodată într-o direcție nouă. Reacțiile lor sunt mereu la fel. Același stimul va produce mereu aceeași reacție. Poți prezice cu siguranță ce se va întâmpla de fiecare dată. Totul poate fi calculat. Nu există nicio dovadă de individualitate aici; nu există niciun fel de reflecție; totul pare programat: același stimul, același efect. Vedem că se întâmplă același lucru pe care îl observăm la cobaii din laborator. Pentru că behaviorismul vede ființa umană în primul rând ca pe un mecanism, ea face aceleași asumpții în legătură cu aceasta: Un anume stimul va provoca o anumită reacție. Studiul și explorarea acelui fenomen și formarea de prescripții bazate pe el este ceea ce numesc behavioriștii știință. Poate că este o știință, dar nu una despre om, căci ființa umană nu reacționează niciodată de două ori la fel. În fiecare moment, ea este o persoană diferită. Și, deși ea nu poate niciodată să fie o persoană total diferită, ea nu este niciodată mereu la fel. Heraclit a exprimat aceeași idee atunci când a spus: „Este imposibil să te scalzi de două ori în același râu“. Motivul este, desigur, că râul curge în permanență. Aș spune că psihologia behavioristă poate fi o știință, dar nu este o știință a omului. Este mai degrabă o știință a omului alienat, realizată cu metode alienate de către oameni alienați. Poate să ne dezvăluie anumite aspecte ale naturii umane, dar nu ajunge la ceea ce este vital, la ceea ce e specific uman în legătură cu ființele umane.

Aș vrea să vă dau un exemplu care ilustrează diferența dintre activitate și pasivitate, un exemplu care a avut un mare impact asupra psihologiei industriale din America. Compania Western Electric l-a însărcinat pe profesorul Elton Mayo să afle cum ar putea fi îmbunătățită productivitatea muncitoarelor necalificate de la uzina Hawthorne din Chicago. Mayo a plecat de la premisa că muncitoarele vor fi probabil mai productive dacă vor avea o pauză de zece minute dimineața și, poate, o altă pauză de zece minute după-amiaza și așa mai departe. Muncitoarele necalificate aveau sarcina foarte monotonă de a înfășura bobine pentru electromagneți. Această muncă nu

necesita nici îndemânare și nici efort; era cea mai pasivă și mai plictisitoare muncă. Elton Mayo le-a explicat experimentul muncitoarelor și apoi le-a dat o pauză de după-amiază. Productivitatea a crescut imediat. Toată lumea a fost, desigur, încântată să vadă cât de bine a funcționat strategia. Apoi Mayo a trecut la următoarea etapă și le-a dat muncitoarelor o pauză și dimineața, iar productivitatea a crescut din nou. Și alte îmbunătățiri la nivelul condițiilor de lucru au adus câștiguri și mai mari în ceea ce privește productivitatea, deci părea că teoria lui Mayo fusese indiscutabil dovedită.

Orice alt profesor și-ar fi întrerupt experimentul în acel moment și i-ar fi sfătuit pe cei de la conducerea Western Management să sacrifice douăzeci de minute de timp de lucru pe zi în interesul creșterii productivității. Nu însă și Elton Mayo, care era un om foarte ingenios. El s-a întrebat ce se va întâmpla cu muncitoarele dacă le retrăgea privilegiile obținute. Deci a anulat pauza de cafea — și productivitatea a continuat să crească. Apoi a retras și pauza de după-amiază. O altă creștere de productivitate. Și tot așa. În acest moment, unii cercetători ar fi ridicat din umeri și ar fi declarat experimentul ca fiind eronat. Dar, în acest fel, Mayo și-a dat seama că, pentru prima dată în viață, muncitoarele necalificate începuseră să se intereseze de ceea ce făceau. Înfășurarea bobinelor era la fel de monotonă ca și până acum, dar Mayo le explicase experimentul muncitoarelor și le implicase în el. Ele simțeau că munceau într-un context ce avea un scop, că ele contribuiau la ceva care aducea profit nu numai directorilor anonimi, ci și muncitoarelor. Mayo a fost astfel capabil să demonstreze că acest interes neașteptat a fost factorul care a îmbunătățit producția. Experimentul a inspirat o nouă abordare în psihologia industrială: interesul cu care își făceau oamenii munca părea să aibă un impact mai mare asupra productivității decât pauzele, măririle de salariu sau alte privilegii. O să revin la aceasta din nou, dar ceea ce am vrut să fac a fost să explic diferența dintre activitate și pasivitate. Atâta timp cât muncitoarele de la Western Electric nu își făceau munca cu interes, ele rămâneau pasive. Dar în momentul în care au fost implicate în experiment, ele au simțit că aduceau o contribuție reală; au devenit active și au dezvoltat o atitudine complet diferită față de ceea ce făceau.

Să luăm un exemplu mai simplu. Să ne imaginăm un turist (cu un aparat foto, desigur) care ajunge undeva și găsește un munte, un lac,

un castel sau o expoziție. Nu poate să se bucure de ceea ce vede pentru că e mai preocupat de fotografia pe care o va face. Pentru el, singura realitate relevantă este ceea ce poate înregistra pe peliculă și ceea ce poate poseda, nu cea care este de fapt în fața lui. Al doilea pas, fotografia, vine înaintea primului, a actului însuși de a vedea. Odată ce turistul are fotografia, el o poate arăta prietenilor ca să sugereze că el însuși a creat acest segment al lumii; sau zece ani mai târziu își poate aminti că a fost acolo la momentul respectiv. Dar, în orice caz, fotografia, percepția artificială, a sufocat percepția originală. Mulți turiști nici măcar nu se uită mai întâi la obiectivele vizitate. Ei pur și simplu își scot aparatul foto. Un fotograf bun o să încerce să observe mai întâi cu ochii lui acea imagine sau perspectivă pe care mai apoi va încerca s-o capteze cu aparatul de fotografiat. Acest act de contemplare preliminară este un tip de activitate. Diferența dintre cele două moduri de a vedea nu poate fi măsurată în laborator, dar expresia de pe fețele oamenilor o să vă indice acest lucru. Un om care a văzut ceva frumos o să aibă o expresie de plăcere pe chip. El poate alege apoi să fotografieze ceea ce a văzut. Există oameni (deși puțini) care aleg în mod deliberat să nu facă fotografii pentru că acestea o să aibă impact asupra amintirilor lor. Cu o fotografie, amintirea ta este limitată la ceea ce îți arată fotografia. Dar dacă încerci să îți amintești un peisaj fără ajutorul unei imagini, vei vedea că acel peisaj s-a născut în tine. Scena se întoarce și este la fel de vie în ochiul minții tale ca în realitate. Nu este doar o amintire schematică, ca un cuvânt pe care ți-l amintești. Tu recreezi acel peisaj pentru tine; tu ești cel care produce scena pe care o vezi. Acest tip de activitate reîmprospătează, luminează și dă putere energiilor noastre vitale. Pasivitatea, în schimb, ne ucide și ne deprimă și ne poate chiar umple de ură.

Să ne imaginăm un moment că ai fost invitat la o petrecere. Știi deja ce o să-ți spună o persoană sau alta, ceea ce vei spune în schimb și ceea ce cealaltă persoană o să-ți comunice ca răspuns. Ceea ce o să spună toată lumea e clar și previzibil, de parcă ai fi într-o lume a mașinilor. Fiecare are părerea proprie, a lui sau a ei. Nimic nu se întâmplă și, atunci când te duci acasă, ești obosit mort, de-a dreptul ostenit. Dar atunci când erai la petrecere, probabil ai avut impresia că ești plin de viață și activ. Vorbeai, așa cum vorbeau și partenerii tăi de conversație cu tine. Poate că te și entuziasmai. Dar toate schimburile tale rămâneau pasive. Tu și partenerii tăi nu făceați nimic decât să vă manifestați vechile euri, iar și iar. Modelul stimulului și al răspunsului

se desfășura ca un disc vechi și stricat. Nu apărea nimic nou. Plictiseala triumfa.

La drept vorbind, este un fenomen remarcabil în cultura noastră că oamenii nu recunosc în totalitate sau — poate ar trebui să spunem — nu sunt pe deplin conștienți că plictiseala este o afecțiune gravă. Să luăm de exemplu timpul petrecut la izolare în carceră sau, ca să folosim un exemplu mai puțin drastic, să luăm pe cineva care pur și simplu nu știe ce să facă, indiferent din ce motiv. Dacă persoana nu are resursele în sinea sa de a se implica într-o activitate vitală, de-a produce ceva sau de-a se folosi de capacitățile sale intelectuale, atunci va percepe plictiseala ca pe o povară, ca pe un obstacol, ca pe o paralizie pe care nu va fi capabilă să și-o explice singură. Plictiseala este una dintre cele mai rele forme de tortură. Este un fenomen foarte modern și se răspândește rapid. O persoană care cade pradă plictiselii și nu este capabilă să se apere de aceasta se va simți foarte deprimată. Poate că veți dori să întrebați de ce majoritatea oamenilor nu observă ce boală grea este plictiseala și cât de multă suferință ne cauzează ea. Cred că răspunsul este foarte simplu. Producem azi multe lucruri pe care oamenii le pot consuma ca să își gestioneze plictiseala. Putem să scăpăm în mod convenabil de plictiseală luând un tranchilizant sau bând sau mergând la o petrecere sau certându-ne cu nevestele sau accesând media sau întreținând relații sexuale. O mare parte din ceea ce facem este o încercare de a ne împiedica să admitem că suntem plictisiți. Dar amintiți-vă sentimentul stânjenitor care vă cuprinde atunci când v-ați uitat la un film stupid sau când v-ați înecat plictiseala în vreun alt mod. Amintiți-vă mahmureala care vă cuprinde atunci când vă dați seama că ceea ce ați făcut ca să vă distrați v-a plictisit de moarte și că nu v-ați folosit timpul, ci mai degrabă l-ați omorât. Un alt lucru remarcabil legat de cultura noastră este că facem orice ca să economisim timp, dar, odată ce l-am economisit, ni-l omorâm pentru că nu găsim altceva mai bun de făcut cu el.

Nevoile fabricate

Se consideră în mod curent — nu numai în rândul nespecialiștilor, dar și de către mulți oameni de știință — că ființele umane sunt mașini care funcționează conform anumitor cerințe fiziologice. Acestea suferă de foame și sete; au nevoie de somn; au nevoie de sex și așa mai departe. Nevoile fiziologice și biologice au fost îndeplinite. Dacă acestea n-au fost îndeplinite, oamenii vor ajunge nevrotici, sau, dacă nu mănâncă, de exemplu, ei vor muri. Dacă aceste nevoi sunt îndeplinite, totuși, atunci totul este în ordine. Acum, e o singură problemă cu această perspectivă — anume că ea este extremă. Se poate ca toate nevoile fiziologice și biologice ale persoanei respective să fie satisfăcute, dar ea să nu fie mulțumită, să nu fie împăcată cu sine. De exemplu, ea poate fi bolnavă psihic, deși pare că are tot ce dorește. Ceea ce îi lipsește este impulsul care s-o anime și s-o facă activă.

Dați-mi voie să vă ofer câteva scurte exemple pentru ceea ce vreau să spun. De curând, s-au făcut câteva experimente interesante în care oamenii au fost lipsiți complet de stimuli. Ei au fost plasați în izolare completă într-un spațiu mic unde temperatura și lumina rămân constante. Mâncarea le este împinsă printr-o deschizătură. Li se satisfac toate nevoile, dar nu există stimuli. Condițiile sunt comparabile, cu, să spunem, experiențele fetale din uter. După câteva zile în care sunt expuși la acest experiment, oamenii încep să dezvolte tendințe patologice, adesea schizofrenice. Deși nevoile lor fiziologice sunt satisfăcute, starea de pasivitate este psihologic patogenică și poate duce la nebunie. Ceea ce este o situație normală pentru un fetus (deși chiar și un fetus nu este complet lipsit de stimuli așa cum sunt subiecții acestor experimente) duce la boală la un adult.

În alte experimente, oamenii au fost împiedicați să viseze. Este posibil să faci aceasta pentru că știm că visele sunt însoțite de mișcări foarte rapide ale ochilor. Dacă cel care face experimentul trezește un subiect când vede mișcările rapide ale ochilor, atunci poate să împiedice omul să viseze. Oamenii care sunt supuși acestui experiment, de asemenea, dezvoltă simptome importante de boală. Aceasta sugerează că visele

sunt o necesitate psihică. Chiar și atunci când dormim, noi rămânem activi la nivel psihic. Dacă nu se îngăduie acea activitate, ne îmbolnăvim.

Harry Harlow, un psiholog specializat în comportamentul animal, a constatat în experimentele sale cu maimuțe că primatele își mențin interesul timp de zece ore la rând pentru a realiza o sarcină complicată. Ele au muncit constant să demonteze o structură complexă și s-au concentrat răbdător asupra sarcinii.

Nu li s-au oferit pedepse sau recompense. Pentru că Harlow nu a făcut uz de mecanismul de reacție la stimuli, a fost clar că animalele au persistat în munca lor pentru că au fost pur și simplu interesate. Și animalele, în special primatele, pot dezvolta nivele înalte de interes, fără să fie motivate în mod exclusiv de promisiunea mâncării sau de teama de pedeapsă.

Permiteți-mi să menționez un alt exemplu. Ființele umane au produs artă de 30 000 de ani. Tindem să minimalizăm acea muncă astăzi spunând că slujea doar unor scopuri magice. Să ne gândim la imaginile incredibil de frumoase și elegante ale animalelor pe care le avem pe pereții peșterilor. Motivația pentru aceste picturi a fost, se presupune, să asigure succesul vânătorii. Poate că așa este, dar le explică aceasta frumusețea? Nevoile magice ar fi putut fi îndeplinite de picturi și decorații mai puțin artistice pe pereții peșterilor și pe vaze. Frumusețea pe care o putem percepe și aprecia astăzi a fost ceva în plus. Cu alte cuvinte, oamenii au alte interese care merg dincolo de acelea practice, funcționale, vizând obiectele sau ustensilele. Pot fi activi într-un mod creativ, vor să dea formă lucrurilor, să-și dezvolte puterile latente în ei.

Psihologul german Karl Bühler a venit cu sintagma foarte adecvată astăzi de „bucurie a funcției“, pentru a sugera încântarea pe care poate să ți-o aducă o activitate. Oamenilor le place să îndeplinească funcții nu pentru că au nevoie de lucruri, ci pentru actul de-a face ceva, căci utilizarea capacităților lor este în sine o experiență plăcută. Desigur, aceasta are un impact important în educație. O profesoară italiană de geniu, Maria Montessori, și-a dat seama că pot fi instruiți copiii în vechiul sistem de recompense și pedepse, dar că nu pot fi cu adevărat educați. Numeroase studii destinate testării ideii au confirmat că oamenii învață mai ușor atunci când ceea ce fac este în

mod inerent satisfăcător.

Cred că ființa umană nu este ea însăși decât atunci când se exprimă pe sine, atunci când face uz de puterile din interiorul său. Dacă nu poate face acest lucru, dacă viața stă doar în posesiuni și uz, și nu în „a fi“, atunci omul degenerează; el devine un lucru; viața lui devine fără rost; devine o formă de suferință. Adevărata bucurie vine cu adevărata activitate, iar adevărata activitate implică utilizarea și cultivarea potențialităților omenești. Nu ar trebui să uităm că exersarea minții încurajează înmulțirea neuronilor. Acesta este un fapt susținut de dovezi fiziologice. Într-adevăr, creșterea în densitate a creierului poate fi precis măsurată și este analogă cu întărirea mușchilor, pe care îi solicităm tot mai mult. Dacă nu ne supunem mușchii la mai mult stres decât acela cu care ei sunt obișnuiți, ei vor rămâne la stadiul de dezvoltare pe care l-au atins, dar nu vor ajunge niciodată să facă ceea ce sunt în mod potențial capabili să facă.

Acum aș vrea să introduc niște considerații sociale și economice în discuția noastră asupra afluenței. Putem distinge între mai multe faze majore din istoria omenirii. Poate ar trebui să începem notând că faza în care omul a evoluat din maimuțe a fost foarte lungă, extinzându-se pe sute de mii de ani. Nu a existat un singur pas sau moment care să fi marcat încheierea dezvoltării umanității. A fost un proces lung în care factorii cantitativi au devenit, treptat, factori calitativi. Procesul evolutiv care a condus la precursorul omului modern a fost mai mult sau mai puțin complet acum 60 000 de ani, și homo sapiens, o creatură care era ca și noi, cei de azi, a apărut acum aproximativ 40 000 de ani. Începuturile noastre sunt, deci, foarte recente.

Ce deosebește omul de animale? Nu postura în două picioare. Aceasta a fost prezentă la maimuțe cu mult înainte să fi început să se dezvolte creierul lor. Nici folosirea uneltelor. Este ceva nou, o calitate necunoscută până atunci: conștiința de sine. Și animalele sunt conștiente. Sunt conștiente de obiectele din jur și știu că acesta e un lucru și acela e altul. Dar atunci când s-a născut ființa umană, ea avea o nouă și diferită conștiință, o conștiință de sine; știa că exista și că era diferită, ceva deosebit de natură, deosebit de alți oameni. Omul se percepea pe sine. Era conștient de cum gândea și de cum se simțea. Din câte știm, nu există nimic analog cu aceasta nicăieri altundeva în regnul animal. Aceasta este capacitatea specifică prin care ne definim ca parte din umanitate.

Din momentul în care omul s-a născut ca ceea ce am numi o ființă umană, el a trăit timp de aproximativ 30 000 de ani înconjurat de greutăți și având o viață scurtă. Trăia vânând animale și adunând mâncare pe care o putea folosi, dar pe care nu o cultiva. Viața în acea perioadă era marcată de sărăcie și lipsuri. Dar apoi a venit o mare revoluție pe care o numisem adesea revoluția neolitică. Revoluția a avut loc cu aproximativ 10 000 în urmă. Omul a început să producă și să creeze bunuri materiale. El nu mai trăia doar din ce se întâmpla să găsească sau din ce vâna, ci devenise agricultor sau păstor. Producea mai mult decât avea nevoie în acel moment, folosindu-și intuiția, inteligența și îndemânarea, pentru a-și procura singur lucrurile de care avea nevoie.

Primii agricultori cu plugurile lor ni se pot părea azi foarte primitivi, dar erau primii oameni care au scăpat de dependența totală față de capriciile naturii, la care fuseseră supuși toți oamenii. Ei erau primii care și-au folosit creierul, imaginația și energia ca să influențeze lumea și să creeze un mediu mai ospitalier pentru ei înșiși. Ei plănuiau; ei se pregăteau pentru viitor și creau pentru prima dată o relativă afluență. Au lăsat în curând în urmă metodele primitive de agricultură și creșterea animalelor. Și-au dezvoltat o cultură, și-au dezvoltat orașe și a urmat o nouă eră pe urmele celeilalte: o epocă caracterizată de afluență relativă. Prin „afluență relativă“ vreau să spun o stare în care sărăcia de mai devreme și lipsurile fuseseră depășite, dar în care noua afluență era prea restrânsă pentru ca toată lumea să se bucure de ea. Minoritatea care controla societatea și acumula putere crescândă ținea ce e mai bun pentru sine, lăsând numai rămășițele majorității. Masa nu era pusă pentru toată lumea. Afluența nu era deloc la îndemână tuturor. Astfel, deși poate simplificăm lucrurile la modul extrem în acest spațiu restrâns, putem vorbi de o relativă afluență (sau de o relativă sărăcie) care a fost o regulă de la începutul revoluției neolitice și care constituie încă, într-o oarecare măsură, și regula de astăzi.

Relativa afluență este o sabie cu două tăișuri. Pe de o parte, oamenii erau în stare să dezvolte culturi. Aveau baza materială de care era nevoie să clădească case, să organizeze state, să-i susțină pe filosofi și așa mai departe. Dar, pe de altă parte, consecința relativei sărăcii era că un grup mic trebuia să exploateze un grup mare. Fără acea majoritate, economia nu ar fi înflorit. Impulsul pentru război nu este, așa cum vor să spună unii, adânc înrădăcinat în ființa umană, în

instinctul de distrugere a omului. Războiul și-a avut începuturile în perioada neolitică din momentul în care au existat lucruri demne de luat de la altcineva, iar oamenii au stabilit viața lor în comun în asemenea mod încât ei au putut inventa războiul ca instituție și au putut să-l folosească pentru a-i ataca pe alții care aveau ceva la care râvneau. De obicei avem motive complicate de dat atunci când vrem să explicăm de ce am mers la război. „Am fost atacați“, spunem noi și aceasta se presupune că justifică războiul. Motivațiile reale din spatele războaielor sunt de obicei patetic de transparente.

Deci putem să-i mulțumim relativei afluențe, această realizare a perioadei neolitice, pentru cultură pe de o parte și pentru război și pentru exploatarea omului de către om, pe de cealaltă parte. Începând din acea perioadă ființele umane au trăit mai mult sau mai puțin într-o grădină zoologică. Astfel, întregul domeniu al psihologiei, care se bazează pe observația ființelor umane, poate fi comparat în acest stadiu cu acel gen de etologie în care cunoașterea animalelor se baza doar pe observații făcute la zoo, și nu în sălbăticie. A devenit extrem de clar psihologilor că animalele de la zoo se poartă diferit de animalele din sălbăticie. Solly Zuckerman a observat că babuinii din Grădina Zoologică din Londra din parcul Regent erau extrem de agresivi. El a presupus la început că trăsătura ținea de natura acelui tip de primate. Dar când alți oameni de știință au observat babuinii în sălbăticie, nu i-au găsit deloc agresivi. Închisoarea, plictiseala și limitările asupra libertății — toate aceste lucruri au încurajat dezvoltarea unei agresivități care era absentă în condițiile naturale.

Ceea ce vreau să spun este că atât omul, cât și animalul se comportă diferit atunci când sunt ținuți în captivitate, față de modul în care se comportă atunci când sunt liberi. Dar apoi prima revoluție industrială a adus o mare schimbare relativ la condiția umană, o schimbare care își avea începuturile în Renaștere, dar care a ajuns să se împlinească în secolul douăzeci: Dintr-odată energia mecanică a înlocuit energia naturală, adică energia furnizată de animale și ființe umane. Acum mașinile furnizau puterea care fusese oferită de ființele vii. Și în același timp a apărut o nouă speranță. Dacă energia din natură ar putea fi controlată, atunci toată lumea, nu doar o minoritate, ar putea să se bucure de fructele afluenței.

Pe urmele primei revoluții a venit o alta care s-a numit a doua revoluție industrială. În această revoluție mașinile înlocuiesc nu numai

energia umană, ci și gândirea umană. Mă refer aici la știința ciberneticii și la mașinile care au preluat controlul altor mașini și al proceselor de producție. Cibernetica s-a dezvoltat și continuă să crească posibilitățile de producție într-un asemenea grad, încât putem în mod realist prevedea — asumând că războiul nu izbucnește și că umanitatea nu e decimată de foame sau de vreo epidemie — o epocă în care noile metode de producție vor oferi o afluență absolută. În acel moment nimeni nu va fi sărac și nu va avea nevoie de mai mult și toată lumea va cunoaște afluența. Viața omenească nu va mai fi aglomerată cu lucruri de prisos, ci va fi marcată de abundența pozitivă care eliberează oamenii de teama lor de foame, de teama lor de violență.

Societatea modernă a dezvoltat încă un lucru care nu mai existase înainte. Ea produce nu numai bunuri, ci și nevoi. Ce vreau să spun cu aceasta? Oamenii au avut mereu nevoi. Ei au trebuit mereu să mănânce și să bea. Mereu au vrut să aibă case frumoase și așa mai departe. Dar să privim în jur, și vom vedea importanța pe care au căpătat-o reclamele și prezentarea produsului. Este rar ca dorințele să se nască dinăuntrul oamenilor — ele sunt trezite și cultivate din afară. Chiar dacă cineva are un trai bun, el se va simți sărac când se confruntă cu o serie de bunuri pe care cei din advertising tind ca el să și le dorească. Nu este nicio îndoială că industria va reuși să creeze nevoi pe care își propune să le satisfacă și pe care mai apoi le va satisface dacă vrea să supraviețuiască în sistemul prezent, căci în acest sistem producerea de profit este un test de viabilitate. Sistemul economic prezent se bazează pe producție maximă și pe consum maxim. Bunicii noștri considerau un viciu să cumpere ceva pentru care nu aveau bani. Astăzi aceasta a devenit o virtute. Și, tot așa, oricine fără astfel de nevoi artificiale, oricine nu cumpără pe credit, oricine cumpără doar ce are nevoie pare aproape suspect; este o persoană ciudată. Oamenii care nu au televizor ies în evidență. Nu sunt cu totul normali. Unde ne va duce aceasta? Vă pot spune eu. Creșterea nelimitată a consumului produce un tip de persoană ce e sclavă a unui ideal, într-adevăr, a unei adevărate noi religii, religia Țării Minunilor. Dacă ne întrebăm astăzi cum își imaginează omul modern paradisul, vom spune probabil în mod just, contrazicându-i pe mahomedani, că imaginea nu va fi aceea a unui bărbat înconjurat de femei frumoase (desigur, o viziune complet masculină a paradisului oricum). Viziunea sa va fi aceea a unui magazin imens unde găsește de toate și unde va avea mereu destui bani să cumpere nu numai tot ce

dorește, dar, de asemenea, cu puțin mai mult decât vecinul. Aceasta este parte din sindrom: sentimentul propriei valori se bazează pe cât de mult are omul respectiv. Și dacă vrea să fie cel mai bun, trebuie să aibă cel mai mult.

Întrebarea unde să te oprești dispare în fața ciclului aproape frenetic de producție și consum, și, deși majoritatea oamenilor din sistemul economic au mai mult decât pot folosi, ei tot se simt săraci, pentru că nu pot ține pasul cu producția sau cu masa de bunuri care se produc. Această situație promovează pasivitate, precum și invidie și lăcomie și, în cele din urmă, un sentiment de slăbiciune, de neputință, de inferioritate. Sentimentul propriei valori ajunge să fie bazat doar pe ceea ce posedă persoana respectivă, nu pe ceea ce este ea.

Criza ordinii patriarhale

După cum am văzut, orientarea vieților noastre în funcție de consum creează un climat de superfluitate și de plictis. Problema este strâns legată de o criză care afectează întreaga lume vestică, dar care acum este în principal nerecunoscută pentru că se dă mai multă atenție simptomelor decât cauzelor de la baza lor. Și aici mă refer la criza culturii noastre patriarhale, autoritare.

Ce este exact acest tip de cultură patriarhală? Permiteți-mi să îmi încep explicația apelând la unul dintre cei mai mari gânditori ai secolului al nouăsprezecelea, savantul elvețian Johann Jakob Bachofen, care a fost primul care a demonstrat în mod sistematic că societățile se bazează pe două principii structurale complet diferite: unul ginetocratic, matriarhal, respectiv unul patriarhal. Care este diferența?

În societatea patriarhală pe care o cunoaștem din Vechiul Testament și de la romani și pe care o avem și în zilele noastre, tatăl este cel care are în seamă familia și ia deciziile. Atunci când folosesc cuvântul „a avea în seamă“ îl folosesc literal, căci, în mod inițial, în legea primitivă patriarhală femeile și copiii erau proprietatea lui pater familias la fel ca și sclavii și vitele. El putea face ce dorea cu ei. Dacă ne gândim la tinerii de azi, poate părea că au progresat mult față de acea lege arhaică. Dar nu ar trebui să trecem cu vederea faptul că principiul patriarhal a fost forța lumii occidentale, într-o formă mai mult sau mai puțin drastică, timp de patru mii de ani.

În societatea matriarhală lucrurile stăteau invers. Persoana care era cea mai respectată și privită ca fiind, în mod clar, capul familiei și pe care nimeni nu se gândea să o numească „conducător“ este figura maternă. Există o mare diferență dintre iubirea paternă și cea maternă, iar diferența este foarte importantă. Iubirea paternă este, prin natura sa, mereu iubire condiționată. Copiii trebuie s-o câștige îndeplinind anumite criterii. Acum vă rog să nu mă înțelegeți greșit. Când vorbesc de iubire paternă, nu vreau să spun iubirea Tatălui X sau Tatălui Y, ci vreau să spun iubirea paternă la modul abstract. Max

Weber ar fi vorbit de „un tip ideal“. Tatăl își iubește cel mai mult fiul care îi îndeplinește așteptările și cererile. Acel fiu este atunci cel mai probabil să devină succesorul și moștenitorul tatălui. În structura familială patriarhală există de obicei un fiu favorit, în mod obișnuit — dar nu necesar — cel mai mare. Dacă ne întoarcem către Vechiul Testament, vom găsi că acolo există mereu un fiu favorit; el este „cel ales“. Și își mulțumește tatăl în măsura în care i se supune.

Lucrurile stau invers în structura matriarhală. O mamă își iubește copiii în mod egal. Cu toții sunt, fără deosebire, fructul pântecelui său și au nevoie de grija ei. Dacă mamele i-ar hrăni numai pe acei copii care corespund așteptărilor lor și care li se supun, majoritatea copiilor ar muri. După cum știți, un copil nu face decât arareori ceea ce ar vrea mama lui ca el să facă. Dacă mamele ar fi ghidate de iubire paternă, atunci călătoria omului s-ar sfârși din punct de vedere biologic și fiziologic. O mamă își iubește copilul pentru că e copilul ei și de aceea nu se dezvoltă ierarhii în societățile matriarhale. Există însă aceeași iubire care se revarsă asupra celor care au nevoie de dragoste și afecțiune.

Ceea ce tocmai am prezentat aici este doar un mic rezumat al ideilor lui Bachofen. În societatea patriarhală, principiile conducătoare sunt statul, legea, abstractul. În cea matriarhală, sunt legăturile naturale care îi unesc pe oameni. Ele nu trebuie să fie gândite și puse apoi în practică. Ele sunt legături naturale care sunt pur și simplu acolo. Dacă vreți să citiți Antigona lui Sofocle, veți găsi acolo tot ce am încercat să vă spun, într-o formă mai completă și mai interesantă. Piesa relatează o bătălie între principiul patriarhal, întruchipat de Creon, și acela matriarhal, întruchipat de Antigona. Pentru Creon, legea statului este supremă și oricine o nesocotește trebuie să moară. Însă Antigona urmează legea legăturilor de sânge, a umanității, a compasiunii și nimeni nu poate nesocoti această lege supremă. Piesa se încheie cu înfrângerea principiului pe care l-am numi azi „fascist“. Creon este întruchipat ca un lider tipic fascist care nu crede în nimic altceva decât în putere și într-un stat în care individul trebuie să fie total subordonat.

Nu trebuie să uităm să menționăm religia în acest context. Încă de la Vechiul Testament, religia din lumea occidentală este patriarhală. Dumnezeu este descris ca o supremă autoritate căreia trebuie să ne supunem. În budism însă, ca să menționăm o altă mare religie, figura

de autoritate nu e prezentă. Perspectiva asupra conștiinței morale ca autoritate internalizată este o dezvoltare inevitabilă a societății de tip patriarhal. Ceea ce spunea Freud atunci când vorbea despre Supraeu este internalizarea comentariilor și interdicțiilor paterne. Tatăl meu nu mai trebuie să-mi spună „Nu face asta!“, ca să mă împiedice să fac ceva. L-am absorbit pe tatăl meu în mine. „Tatăl din interiorul meu“ îmi comandă și îmi interzice ceva. Dar forța comenzii sau interdicției se trage din autoritatea paternă. Descrierea lui Freud a conștiinței morale în societatea patriarhală este corectă, dar el greșește luând acel fel de conștiință ca pe o entitate în sine și neputând să vadă cugetul moral în contextul social. Căci, dacă privim societățile non-patriarhale, vom vedea forme diferite ale conștiinței morale. Nu pot și nu vreau să explic aici în detaliu, dar vreau totuși să menționez că există o conștiință umanistă care stă în opoziție directă cu cea autoritară. O conștiință umanistă este înrădăcinată în individul însuși și îi comunică ce e bun și benefic pentru el, pentru creșterea și dezvoltarea sa. Acea voce vorbește adesea foarte încet, și noi o ignorăm. Dar în domeniul fiziologiei precum și în cel al psihologiei cercetătorii au găsit semne a ceea ce vom numi „conștiința sănătății“, simțul a ceea ce este bun pentru noi. Dacă oamenii ascultă acea voce din interiorul lor, nu se vor mai supune vocii unei autorități externe. Propriile noastre voci interioare ne ghidează în direcții care sunt compatibile cu potențialul fizic sau psihic al organismelor noastre. Aceste voci ne spun: Sunteți pe drumul cel bun aici, sunteți pe calea greșită dincolo.

Trebuie să ne gândim la toate acestea atunci când luăm în considerare criza prezentă a ordinii patriarhale, autoritare, o criză care ne confruntă cu o situație remarcabilă. Și, așa cum am sugerat, această dezintegrare, această criză, este într-un fel legată de problema noastră referitoare la afluență. Haideți să clarificăm. Cu cât mai multe lipsuri trebuie să îndure cineva, cu cât mai supusă trebuie să fie persoana respectivă — altfel spus, ea nu trebuie să se revolte împotriva lipsurilor ce-i sunt impuse. I se spune că lipsurile pe care e forțată să le îndure sunt încărcate cu sens și inevitabile, ceva ce Dumnezeu sau Statul sau legea — sau oricine — îi impune. Dacă nu s-ar supune orbește, atunci s-ar trezi să spună că nu mai vrea să îndure acele lipsuri. Și aceasta ar fi, desigur, extrem de periculos pentru orice ordine socială în care lipsurile și supunerea sunt elemente structurale indispensabile. Societatea așa cum o cunoaștem n-ar mai putea exista dacă mecanismele psihologice și instituțiile sociale nu ar fi înrădăcinat

ferm supunerea și acceptarea lipsurilor ca perspectiva cea mai răspândită. Dar, dacă sporește afluența, ideea că trebuie să ne supunem și că trebuie să îndurăm lipsuri își va pierde în mod automat puterea. De ce trebuie să ne supunem unei autorități care ne cere să ne supunem și să îndurăm lipsuri? Putem avea cam tot ce vrem în orice caz. Acesta este unul dintre motivele crizei prezente.

O altă îndoială se leagă de noile metode de producție. În prima revoluție industrială, anume în secolul nouăsprezece și deja într-o bună parte din secolul douăzeci, atunci când mașinile demodate se foloseau încă, era esențial ca muncitorul să se supună pentru că munca sa asigura supraviețuirea familiei. O parte din această supunere forțată este încă cu noi, dar aceasta se schimbă rapid pe măsură ce producția se îndepărtează din ce în ce mai mult de tehnologiile mecanice demodate și merge înspre cele cibernetice. Odată cu noua tehnologie, forma de autoritate obedientă de care era nevoie în secolul XIX nu mai este necesară. Astăzi munca este caracterizată de efortul în echipă și oamenii muncesc cu mașini care, în cea mai mare parte, le corectează greșelile ele însele. Vechea supunere este înlocuită de un nou fel de disciplină în care nu este nevoie de subordonare. Muncitorii se joacă cu mașini cibernetice aproape ca într-un joc de șah. Desigur, aceasta este o exagerare, dar a avut loc o schimbare fundamentală în atitudinea noastră asupra mașinilor. Vechea relație dintre șef și muncitor devine mai puțin răspândită; acum se răspândește un stil unde domnesc cooperarea și interdependența. Permiteți-mi să adaug că noul climat de muncă nu este nici atât de idilic, nici atât de pozitiv, așa cum pare în ceea ce am spus aici. Nu vreau să spun că metodele de producție moderne au pus capăt alienării și că ne-au ajutat să devenim independenți. Tot ce am vrut să fac aici este să atrag atenția asupra importantelor diferențe față de trecut.

Un alt motiv pentru criza ordinii patriarhale și autoritare este revoluția politică. Începând cu Revoluția Franceză am avut o serie de revoluții, dintre care niciuna nu și-a îndeplinit promisiunile și țelurile, dar care, cu toatele, au subminat vechea ordine și au ridicat semnul întrebării asupra vechilor structuri de autoritate. Am fost martori la destrămarea înceată, dar sigură, a supunerii oarbe fără de care nu s-ar fi putut menține sistemul feudal. Chiar o revoluție care are doar parțial succes, o revoluție care nu e un eșec total, demonstrează că nesupunerea poate repurta o victorie.

În moralitatea autoritară există un singur păcat, acela al nesupunerii, și o singură virtute, aceea a supunerii. Nimeni nu va admite deschis — poate doar cercurile reacționare —, dar în realitate convingerea de la baza sistemului nostru educațional și a întregului nostru sistem de valori este sursa tuturor relelor.

Haideți să luăm Noul Testament, de exemplu: Ceea ce au făcut Adam și Eva nu era în sine rău. Din contră, faptul că au mâncat din pomul cunoașterii binelui și răului este ceea ce a făcut posibilă dezvoltarea umanității. Dar au fost nesupuși și tradiția a interpretat nesupunerea ca păcat originar. Și în societatea patriarhală nesupunerea este de fapt păcatul originar. Dar acum că ordinea patriarhală a fost pusă la îndoială, acum că Statul este în criză și colaps, conceptul însuși de păcat a devenit îndoielnic. Vom reveni asupra acestei chestiuni mai târziu.

Împreună cu revoluția clasei mijlocii și aceea a clasei muncitoare, trebuie să menționăm o altă revoluție: pe aceea feministă. Chiar dacă această revoluție poate să ia turnuri bizare din când în când, ea a dus la progrese remarcabile. Femeile, ca și copiii, erau considerate obiecte, proprietatea bărbaților lor. Aceasta s-a schimbat. Nu au încă avantaje în lumea bărbaților și sunt plătite de exemplu mai puțin decât un bărbat care face aceeași muncă, dar poziția lor per total, conștiința lor de sine, este mult mai puternică decât înainte. Și toate semnele ar trebui să indice că revoluția femeilor va avansa, așa cum va avansa și cea a copiilor și tinerilor. Aceste persoane vor continua să-și definească și să-și articuleze drepturile și să se lupte pentru acestea.

Acum aș mai vrea să menționez ceea ce e, cred, ultimul și cel mai important motiv pentru criza societății patriarhale. De la mijlocul secolului douăzeci, majoritatea oamenilor, dar în special cei tineri, au ajuns la concluzia că societatea noastră e incompetentă. Putem, ce-i drept, să obiectăm că avem mari realizări la activ și că tehnologia noastră a făcut salturi incredibile. Dar aceasta e numai o parte a poveștii. Cealaltă parte este că această societate s-a dovedit incapabilă să împiedice două mari războaie și o serie de războaie mai mici. Nu numai că a permis, dar a și promovat dezvoltări care ne duc la sinuciderea umanității. Nicicând în istorie nu ne-am mai confruntat cu un atât de mare potențial pentru distrugere ca astăzi. Acest lucru dovedește o teribilă incompetență pe care niciun avans tehnologic n-o poate masca.

Atunci când o societate este îndeajuns de afluentă încât se pot face călătorii pe Lună, dar nu poate reduce pericolul de anihilare totală, fie că ne place sau nu, acea societate va trebui să accepte eticheta de incompetentă. Este inaptă și în fața degradării mediului, care amenință tot ce e viu în lume. Foametea domnește în India și în Africa, și în rândul tuturor națiunilor industrializate din lume, dar singura noastră reacție sunt discursuri și gesturi goale. Ne continuăm stilul de viață extravagant de parcă ne-ar lipsi inteligența să vedem consecințele comportamentului nostru. Aceasta demonstrează o lipsă de competență. Ea a năruit încrederea generațiilor mai tinere în noi, și pe drept cuvânt. Și astfel eu simt că, în ciuda meritelor societății noastre orientate către succes, această lipsă de competență în a rezolva cele mai urgente probleme a contribuit la distrugerea încrederii în structura și eficacitatea ordinii autoritare, patriarhale.

Înainte de-a privi consecințele acestei crize, aș vrea să subliniez aici că și în lumea occidentală noi avem doar o societate parțial afluentă. În Statele Unite aproape patruzeci la sută din populație trăiește sub limita sărăciei. De fapt sunt două clase: una care trăiește în afluență și alta a cărei sărăcie este ignorată de toată lumea. În vremea lui Lincoln, marea diferență socială era între sclavie și libertate, dar astăzi ea este aceea dintre afluență superfluă și sărăcie.

Tot ce am spus aici despre homo consumens nu este adevărat în legătură cu oamenii care trăiesc în sărăcie, chit că ei sunt fascinați de ideea că cei care se bucură de lux trăiesc o viață paradisiacă. Cei săraci sunt doar figuranți care vor ajunge să umple ecranele mari la care se uită bogații pentru a se amuza. Tot așa se întâmplă și cu minoritățile. În Statele Unite acest lucru e adevărat pentru cei care nu sunt albi. Dar dincolo de cele mentionate, toate aceste lucruri sunt adevărate oriunde în lume. Este adevărat pentru acele două treimi din toată umanitatea care nu au profitat de ordinea autoritară, patriarhală, este adevărat pentru indieni, chinezi, africani și așa mai departe. Dacă ar fi să schițăm o imagine adecvată a relației dintre populațiile autoritare și cele non-autoritare, trebuie să ne dăm seama că, deși societatea afluentă poate continua să domine lumea astăzi, ea se confruntă cu tradiții total diferite și în același timp cu forțe proaspete pe care noi am ajuns deja să le simțim și pe care vom continua să le simțim.

Fiascoul religiei

Deși majoritatea oamenilor întrebați într-un sondaj ar spune că ei cred în Dumnezeu și deși mersul la biserică este încă relativ frecvent, iar oamenii își mărturisesc arareori ateismul, este clar că această criză a societății patriarhale a avut un efect negativ asupra religiei. Înșiși teologii și-au dat seama și au vorbit deschis despre criza religiei prin care trecem în mod curent. Dezvoltarea a început cu secole în urmă, dar cu cât ne apropiem de prezent, cu atât este mai mare rata de accelerare.

Pentru că religia are o dublă funcție, colapsul acesteia ne lasă cu o pierdere dublă. Religia noastră, bazată în mod principal pe tradiția iudeo-creștină, ne oferă atât o explicație a lumii naturale, cât și a principiilor morale — o etică. Aceste două funcții nu au nimic de a face una cu alta, căci cum explic lumea naturală este un lucru, iar valorile morale și principiile sunt un altul. Dar cele două funcții nu au fost de la început separate și sunt o serie de motive pentru care aceasta era așa. Mai întâi, ideea că lumea a fost creată de un zeu care s-a incorporat în cea mai presus inteligență, înțelepciune și putere era plauzibilă, într-adevăr, era o ipoteză rațională. Și chiar dacă erai un darwinist convins care vedea dezvoltarea lumii și a omului ca pe o consecință a selecției naturale sau a mutațiilor, simțeai cu toate acestea că postularea unui Dumnezeu Creator e mai simplu de înțeles și de acceptat decât alternativa complexă: căci teoria evoluționistă postulează că omul, în forma sa prezentă, este produsul anumitor principii care au acționat acum sute de milioane de ani și că acestea sunt într-o oarecare măsură la îndemâna purului hazard, sau, în cel mai bun caz, a legilor selecției naturale. Explicația lui Darwin a lumii naturale pare cu totul logică și plauzibilă, dar, în ciuda acestui lucru, ea rămâne străină de mintea noastră.

Omul a avut mereu o nevoie, chiar în primele sale stadii primitive, de a-și forma o imagine a lumii și a creației acesteia. O versiune a creației care este foarte străveche consideră că oamenii au fost făcuți din sângele care a curs din cineva care a fost ucis. Nu toată lumea este totuși făcută din sânge. Numai cei curajoși. Lașii și femeile au fost

făcuți din carnea celor două picioare. Aceasta este, de fapt, o versiune străveche a teoriei avansate de Konrad Lorenz, anume că ființele umane se nasc cu instinctul de-a omorî, cu setea de sânge. Este bine, desigur, că oamenii care credeau în acest mit considerau că femeile sunt scutite de setea de sânge, dar nu era la fel de bine că le puneau pe femei în aceeași categorie cu lașii. Lucrurile nu s-au schimbat chiar așa de mult nici astăzi. Conform societății patriarhale, femeile au mai puțină conștiință morală, sunt mai vanitoase și mai lașe, mai puțin realiste decât bărbații. Acum, desigur, toate aceste afirmații sunt fără discuție false. În multe cazuri, reversul funcționează. Majoritatea femeilor știu ce jalnici sunt bărbații când se îmbolnăvesc. Ei își plâng mult mai mult de milă și sunt mult mai puțin siguri pe sine decât femeile. Dar nimeni nu admite aceasta de teama de a nu distruge un stereotip. Ceea ce spun bărbații despre femei nu are mai multă bază decât ceea ce spun albii despre negri. Chiar și Freud afirma că femeile au mai puțină conștiință morală decât bărbații. Însă eu cred că ne imaginăm cu greu că cineva ar putea avea mai puțină conștiință decât bărbații. Toate aceste afirmații sunt, desigur, propagandă legată de inferioritatea unui dușman. Această propagandă apare ori de câte ori un grup îl domină pe celălalt și descurajează rebeliunea, menținând încrederea în sine a grupului dominat la un nivel minim.

Aceasta este doar o mică notă de subsol la una dintre funcțiile religiei pe care le-am menționat mai sus, aceea de-a da o explicație a lumii naturale. Totul era clar până la Darwin, dar ceea ce am învățat de la el a fost că, dacă privim la creația lumii și a omului dintr-un punct de vedere rațional și științific, ne-am putea dispensa de ideea de Dumnezeu și am putea explica acele fenomene prin legile evoluției. După cum am spus, este mai ușor pentru omul de rând să înțeleagă ideea de Dumnezeu, dar pentru știința de după Darwin creația nu a mai fost un mister. În lumina teoriei evoluționiste, „Dumnezeu“ a fost redus la o ipoteză de lucru și povestea creației lumii și a omului, la un mit, un poem, un simbol, care în mod clar exprima ceva ce nu mai putea fi considerat un adevăr științific.

Odată ce explicația religioasă a lumii naturale și-a pierdut puterea persuasivă, religia a început să șchioapete, cum s-ar spune. Tot ce îi rămânea era să se sprijine pe propagarea postulatelor morale: „Iubește-ți aproapele“, spune Vechiul Testament. „Iubește-l pe străin“, spune Noul Testament, „Iubește-ți dușmanul“ și „Vinde tot ce ai și dă săracilor“. Cum poate cineva care ia în serios aceste instrucțiuni să

aibă succes în societatea modernă? Oricine urmează preceptele este un prost. El va rămâne în urmă și nu va merge înainte. Predicăm preceptele morale ale Bibliei, dar nu le practicăm. Avem alte drumuri. Altruismul este lăudat și se presupune că trebuie să ne iubim vecinii. Dar în același timp presiunea de-a reuși ne împiedică să practicăm aceste virtuți.

Trebuie să adaug o notă care să nuanțeze ce-am spus mai sus. Este în opinia mea perfect posibil să fii bun creștin sau bun evreu în societatea modernă, adică o ființă iubitoare, fără să mori de foame. Ceea ce contează este nivelul tău de competență și curajul de care este nevoie ca să aderi la adevăr și să iubești persistent în loc să renunți la tine de dragul unei cariere.

Dar, indiferent de cele de mai sus, este un fapt că moralitatea creștină și evreiască este incompatibilă cu moralitatea succesului, a cruzimii, a egoismului, cu aceea de a nu da și de a nu împărți. Întrucât acesta va fi un lucru evident oricui reflectează asupra acestui fapt, eu nu mă voi opri asupra lui aici. Oricum, dublul standard in moralitatea noastră a fost adesea descris și criticat. În concluzie: „etosul“ ce domină capitalismul modern a lăsat religia complet infirmă. Religia nu mai funcționează ca promulgatoare de valori, căci oamenii nu mai au încredere nici în acel rol al său. Dumnezeu a abdicat din funcția de creator al lumii și de purtător de cuvânt pentru valorile iubirii de aproape și ale înfrânării lăcomiei. Dar omenirea nu pare să vrea să se debaraseze complet de religie. Omul nu trăiește numai din ce mănâncă. El trebuie să aibă o viziune, o credință, care îi trezește interesul și-l ridică deasupra simplei sale existențe animale. O regresie la păgânismul timpuriu și o adorare a idolilor nu prezintă atracție pentru omul modern, dar cred că putem spune că secolul nostru dezvoltă o nouă religie, una pe care îmi place s-o numesc „religia tehnologiei“.

Există două aspecte ale acestei religii pe care aș dori să le menționez aici. Una este promisiunea Țării Minunilor, visul unei gratificări instantanee și nelimitate. Noi nevoi apar în fiece minut: ele nu se mai termină, iar omenirea, ca un bebeluș perpetuu, așteaptă, cu gura deschisă, să fie hrănită din ce în ce mai mult. Acesta este paradisul gratificării totale, un paradis al superfluității care ne face leneși și pasivi. Scopul tehnologiei este eliminarea efortului.

Celălalt aspect al acestei religii a tehnologiei este mai complex. Chiar din Renaștere, omenirea și-a concentrat eforturile intelectuale către pătrunderea și înțelegerea secretelor naturii. Dar secretele naturii sunt, cel puțin într-o oarecare măsură, și secretele creatorilor naturii. Timp de patru sute de ani omul și-a investit energiile în scrutarea misterelor naturii ca să fie în stare s-o controleze. Motivul său cel mai adânc înrădăcinat a fost acela de-a înceta să mai fie un simplu spectator al lumii naturale și să devină capabil să creeze lumea aceea el însuși. Este dificil de exprimat precis ceea ce vreau să spun aici, dar dacă ar fi să spun acest lucru la modul radical, aș zice așa: Omul a vrut să devină Dumnezeu însuși. Ceea ce a fost capabil să facă Dumnezeu, a vrut să facă și omul. Cred că spectacolul și entuziasmul la care am fost martori atunci când astronauții au pășit pe Lună pentru prima oară a avut calitatea unei ceremonii religioase păgâne. Momentul a reprezentat primul pas al omului în drumul său de a-și depăși limitările umane și de a deveni Dumnezeu. Chiar și ziarele creștine spuneau că acea cucerire a universului este cel mai măreț lucru de la facerea lumii. Desigur, nu este tocmai prudent din partea unui creștin să spună aceasta, anume că, după facerea lumii, există un eveniment mai important decât Întruparea. Dar aceste lucruri au fost date uitării atunci când oamenii înșiși au văzut că omul poate merge dincolo de legile care îl limitaseră până atunci, învingând forța gravitațională și pășind în drumul său către infinit.

Acum poate că vi se pare că exagerez puțin aici, dar vreau să vă atrag atenția asupra tendințelor care sunt în continuare ascunse dincolo de suprafață. Oare răspunsul isteric de entuziast la aselenizare a fost doar o bucurie legată de un succes științific? Nicidecum. Au existat realizări științifice mai lăudabile care nu au stârnit într-atât interesul publicului. Ceea ce avem aici este ceva cu totul nou. Suntem martorii unei noi forme de idolatrie. Tehnologia este noul Dumnezeu sau omul însuși devine Dumnezeu, iar astronauții sunt marii preoți ai acestei religii. De aceea atrag ei atât de multă adulație. Dar nimeni nu admite aceasta, pentru că suntem, până la urmă, creștini sau evrei, sau cel puțin nu păgâni. De aceea acoperim ceea ce facem și raționalizăm. Dar în spatele acestui truc se formează o nouă religie, una în care tehnologia își asumă rolul Mamei Atotputernice care își va hrăni copiii și care le va satisface cererile. Imaginea nu este atât de simplă ca aceea pe care o descriu eu aici, pentru că există o serie de motive complexe, întrepătrunse, care stau la baza noii religii. Dar putem spune, fără putință de tăgadă, că noua religie nu are principii morale

de promulgat, în afară de acela că trebuie să facem orice este tehnologic posibil să facem. Capacitatea tehnologică a devenit o obligație morală, însăși sursa moralității noastre.

Dostoievski a spus că dacă Dumnezeu e mort, atunci totul este permis. El a considerat că toată moralitatea anterioară fusese bazată pe credința în Dumnezeu. Dar, dacă oamenii nu mai cred în Dumnezeu, atunci Dumnezeu nu mai este realitatea care le formează gândurile și acțiunile și atunci avem motiv să ne întrebăm dacă nu vor deveni cu adevărat imorali, dacă nu vor înceta să mai caute principii morale care să îi călăuzească. Aceasta e o întrebare pe care trebuie să o luăm în serios și, dacă ne simțim pesimiști, putem conchide că este exact ceea ce s-a întâmplat și că moralitatea noastră va decădea și mai mult cu timpul. Există diferențe semnificative între acum și epoca anterioară. În 1914, de exemplu, națiunile aflate în război aderau la două reguli internațional acceptate. Civilii nu erau uciși și nimeni nu era torturat. Astăzi se consideră automat că vor fi omorâți și civili în timpul ostilităților, pentru că națiunile aflate în conflict nu mai acceptă vreo limitare sau diferențiere. Tehnologia ucide anonim, iar noi ucidem apăsând pe un buton. Pentru că nu ne vedem adversarul, nu mai suntem cuprinși de empatie sau compasiune. Iar tortura este regula astăzi, și nu excepția. Fiecare încearcă să nege acest lucru, dar este un fapt bine știut. Folosirea torturii pentru a obține informații este răspândită. Am fi uimiți să aflăm în câte țări se folosește tortura.

Poate că nu ar fi corect să spunem că nivelul de cruzime a crescut, dar ar fi greu să negăm că umanitatea și prohibițiile morale care o însoțesc sunt în declin. Aceasta a adus o schimbare în lume, dar pe de cealaltă parte vedem că apar noi principii morale, pe care le găsim la tânăra generație, de exemplu, în lupta lor pentru pace, pentru viață, împotriva distrugerii și războiului. Ei nu spun simple vorbe goale. Mulți tineri (și nu doar tinerii) își proclamă loialitatea față de alte valori și scopuri mai bune. Milioane de oameni au devenit conștienți de distrugerea vieții în multe forme, de războaiele inumane în care e clar că autoapărarea e doar un pretext. Vedem și noua moralitate a dragostei care se formează, în opoziție cu societatea de consum. Această nouă moralitate poate avea defectele sale, dar rămâne impresionantă în protestul său față de forme și cuvinte golite de sens. Vedem dovada unei noi moralități și în sacrificiile de sine din domeniul politic, în numeroasele lupte pentru eliberare și autonomie care au loc astăzi.

Aceste schimbări survenite în timp sunt încurajatoare și, datorită lor, cred că Dostoievski greșea când lega principiile morale așa de strâns de credința în Dumnezeu. Budismul ne dă un exemplu strălucit de cum unele culturi dezvoltă principii morale fără subtext autoritar sau patriarhal. Acele principii sunt înrădăcinate și înfloresc, dacă vreți, în solul uman. Vreau să spun că ființele umane nu pot trăi și devin dezorientate și nefericite dacă nu au un principiu călăuzitor pentru viețile lor și ale celor care îi înconjoară. Acest principiu nu li se poate impune cu forța, el trebuie să se nască firesc din miezul vieții lor. Nu pot să mă axez asupra multelor aspecte ale acestei chestiuni aici. Tot ceea ce vreau să arăt, așa cum am spus inițial, este că oamenii au o nevoie adânc înrădăcinată de a acționa moral. Imoralitatea îi face să-și piardă armonia și echilibrul. Și este de fapt o imoralitate deghizată ca moralitate atunci când oamenilor li se spune că trebuie să ucidă, că trebuie să se supună, că trebuie să își urmeze numai scopurile egoiste, că compasiunea este o piedică și așa mai departe. Dacă vocile de acest fel ajung să fie prea puternice, atunci ele pot suprima vocea interioară a unei persoane, vocea conștiinței sale umane. Atunci persoana respectivă poate ajunge la ideea că, dacă Dumnezeu a murit, absolut orice este permis.

Extinderea domeniului creșterii umane

Generația tânără joacă un rol central în criza morală prin care trecem acum. Mă gândesc în special la radicalii dintre tineri, iar atunci când spun „radicali“ nu mă refer la cei ce se numesc radicali și par să creadă că pot justifica orice violență numind-o „radicală“. Mulți tineri sunt pur și simplu copilăroși, nu radicali. Lenin s-a referit la acest subiect în eseul său legat de bolile din copilărie ale comunismului.

Dar există mulți tineri care sunt radicali nu numai în cererile lor politice, ci și într-o altă privință care este strâns legată de subiectul ultimei secțiuni, ce se referă la respingerea moralității autoritare. Această rebeliune se îndreaptă nu numai împotriva autorității (toate revoluțiile protestează în fața autorității), ci împotriva moralității înrădăcinate în acel principiu, o moralitate care numește supunerea o virtute și nesupunerea un păcat. Un fenomen de mare însemnătate care decurge din această moralitate este că oamenii dezvoltă sentimente de vinovăție dacă nu fac ce trebuie să facă. În loc să facă cum le dictează sentimentele, inimile și propria lor umanitate, ei se supun ordinii autoritare care îi pedepsește prin culpabilizare dacă ei o încalcă.

Ceea ce caracterizează un mare număr de tineri și ceea ce îi face atât de plăcuți pentru atât de mulți dintre noi, inclusiv pentru mine, este, cred, faptul că ei s-au eliberat de sentimentele de vinovăție impuse de moralitatea autoritară. Ei s-au dezbărat în mare parte de vinovăția care a ros umanitatea occidentală din tradiția iudeo-creștină în ultima mie de ani și au lăsat deoparte teama de-a acționa în afara normelor care ne-au guvernat comportamentul atât de mult. Dar, făcând acestea, ei totuși nu au devenit ei înșiși imorali. Din contră, ei sunt în căutarea unor noi principii morale.

Și aici trebuie să menționez o altă trăsătură distinctivă a generației tinere: o nouă sinceritate. Ei nu simt aceeași constrângere ca generațiile de dinainte să își caute scuze, să raționalizeze, să refuze să spună lucrurilor pe nume. Rezultatul e că adesea folosesc un limbaj de un gust îndoielnic care îi descumpănește pe oamenii din vechea gardă.

Dar ceea ce este esențial este că ei exprimă o sinceritate care este complet opusă ipocriziei prevalente în societatea burgheză patriarhală, unde trebuie să ascundem lucrurile pentru care ne simțim vinovați și unde trebuie mereu să acționăm de parcă am fi întruchiparea tuturor virtuților. Nu putem admite că „nimic din ce e omenesc nu ne e străin“ pentru că dacă am admite acest lucru am fi în pericolul nesupunerii. Dar în momentul în care înțelegem și acceptăm că realitatea umană include și ce e mai bun, și ce e mai rău, noi devenim pe deplin umani. În loc să ne simțim indignați de potențialul nostru negativ, trebuie să percepem și acest aspect, ca parte a umanității noastre.

Sigmund Freud a contribuit enorm la această nouă sinceritate. Într-adevăr, el ne-a deschis o nouă dimensiune a sincerității. Înainte de Freud, noi chiar îi credeam pe cei care ne asigurau de „bunele lor intenții“. Dar acum, după descoperirea lui Freud și studiul sistematic al inconștientului, proclamarea bunelor intenții nu mai funcționează. Vrem să știm care sunt motivele inconștiente din spatele bunelor intenții. Și am ajuns să ne dăm seama că nu contează prea mult dacă cineva este conștient de intențiile rele sau dacă acea persoană este îndeajuns de deșteaptă ca să le raționalizeze și astfel să le ascundă atât de alții, cât și de ea însăși. Într-adevăr, cineva cu intenții cu adevărat rele e mai onest cu sine decât cineva cu intenții rele refulate din mintea sa conștientă și care este astfel într-o poziție mai bună de a le realiza, pentru că el le poate deghiza ca fiind bune și frumoase.

Odată cu Freud a trebuit să admitem faptul că suntem responsabili nu doar pentru mințile conștiente și „bunele intenții“, ci și pentru cele inconștiente. Acțiunile și nu doar cuvintele noastre vorbesc pentru noi. Este uneori posibil ca vorbele noastre să nu însemne nimic. Cu toate acestea, opera lui Freud nu este singurul motiv pe care îl avem ca să fim suspicioși în ceea ce privește cuvintele nobile. Am mai avut și experiența ipocriziei umane care ne-a dus în războaie unde au pierit sute de milioane de oameni sau, de dragul „onoarei“, au fost duși de bunăvoie la moarte. Toate acele morți pot fi legate de minciuni și sloganuri goale. Avem motive azi să fim mai puțin impresionați de cuvintele oamenilor. Cuvintele și ideile sunt ieftine și pot fi ambalate în mod divers. De aceea tinerii întreabă mai puțin „Ce crezi despre asta?“ și mai degrabă „Ce ai făcut? Ce motive ai avut?“.

Cred că acest efect al operei lui Freud, și mă refer la introducerea unei

noi onestități în viața noastră, are mult mai multă importanță în dezvoltarea lumii occidentale decât „revoluția sexuală“, ale cărei începuturi sunt puse în general pe seama sa. Într-o societate care este atât de total orientată către consum, așa cum este a noastră, revoluția sexuală, dacă așa vrem s-o numim, ar fi apărut oricum, și fără Freud. Nu putem să-i facem pe oameni să obțină tot ce vor ca să-și satisfacă simțurile și în același timp să îi forțăm să fie abstinenți din punct de vedere sexual. Într-o societate de consum, sexul a devenit desigur un articol de consum. Multe industrii depind de acesta și se investesc mulți bani pentru a menține atractivitatea sexualității. Aceasta reprezintă o schimbare față de epocile anterioare, însă nu o revoluție. Și ar fi dificil s-o punem pe seama lui Freud.

Ceea ce este atât nou, cât și pozitiv însă este că, pentru tineri, sexualitatea nu mai este însoțită de sentimente de vinovăție. Aș dori să examinez puțin legătura dintre sexualitate și sentimentele de vinovăție. În etica autoritară, pornirile sexuale sunt „păcătoase“, astfel fiind o sursă inepuizabilă de vinovăție și am putea să spunem că de la trei ani fiecare acumulăm o mare cantitate de vinovăție în noi în acest sens. Pentru că ființele umane, așa cum sunt constituite ele, nu pot să nu aibă dorințe sexuale, și astfel nu pot să nu se simtă vinovate, de vreme ce acele porniri sunt stigmatizate. Restricțiile plasate asupra sexualității duc la sentimente de vinovăție, care sunt în general exploatate pentru a crea și a menține o etică autoritară.

Generația tânără (și cea mai în vârstă, într-o oarecare măsură) pare să se fi debarasat de acel gen de vinovăție. Acesta este un pas important. Dar mă veți ierta că subliniez ceea ce e evident. Trebuie să subliniez că nu totul e așa precum pare. Pentru că, datorită orientării noastre către consum, sexul este exploatat în mod din ce în ce mai intens pentru a ascunde lipsa de intimitate. Folosim apropierea fizică pentru a masca sentimentul de alienare umană pe care îl simțim. Doar intimitatea fizică nu poate crea intimitate emoțională. Intimitatea emoțională, o armonie adevărată între doi oameni, poate fi legată cu intimitatea fizică și poate începe chiar cu aceasta, putând fi confirmată de aceasta în mod repetat, dar aceste două tipuri de intimitate nu sunt identice. În momentele în care ne lipsește intimitatea emoțională, putem să încercăm să o substituim cu intimitatea fizică. Și dacă suntem constituiți normal din punct de vedere psihic și fizic, putem face aceasta cu ușurință.

Generația tânără, așa cum am spus, respinge ordinea patriarhală și societatea de consum. Dar ei sunt supuși unui alt tip de consum, ce este exemplificat de folosirea drogurilor în rândul celor tineri. Părinții lor cumpără mașini, haine, bijuterii, iar copiii lor consumă droguri. Există multe motive pentru care aceștia se îndreaptă către droguri și tind să dezvolte o dependență mai mare față de acestea, motive pe care trebuie să le analizăm atent. Oricum am privi dependența de droguri, ea este și o expresie a aceluiași pasiv și leneș homo consumens, pe care copiii îl critică la părinții lor, dar pe care îl reprezintă și ei dintr-un alt punct de vedere. Și tinerii așteaptă mereu să le vină ceva din afară, așteaptă senzația drogului, senzația sexului, senzația ritmurilor de rock care-i hipnotizează, îi poartă, îi duc departe. Acele ritmuri nu încurajează activitatea. Ele transportă tinerii într-o stare de orgie, într-o transă de drog, în care se uită pe sine și sunt profund pasivi. O ființă umană activă nu se uită pe sine, ea este ea însăși și devine în mod constant ea însăși. Ea se maturizează, devine adultă, crește. O persoană pasivă este, așa cum am sugerat înainte, un bebeluș care suge perpetuu. Ceea ce consumă nu are prea mare importanță. Ea doar așteaptă cu gura deschisă, cum s-ar zice, ca să vadă ce oferă sticla. Apoi se satură fără să fi făcut ceva de una singură. Niciuna dintre capacitățile sale psihice nu este solicitată, astfel că ea obosește și adoarme. Somnul în care se cufundă este narcotic, o epuizare indusă de plictiseală, mai degrabă decât un somn de regenerare sănătoasă. Poate că din nou vi se pare că exagerez aici, dar estimările sugerează că mai mulți oameni decât am crede au acest soi de experiență. Iar media implicată în producerea falselor noastre nevoi ne asigură mereu că nivelul nostru mare de consum demonstrează gradul înalt atins de cultura noastră.

Întrebarea pe care trebuie să ne-o punem în societatea noastră de afluență superfluă, pe care nimeni n-o poate digera și care nu contribuie cu nimic la vitalitatea noastră — întrebarea pe care trebuie să ne-o punem este dacă putem reuși, în principiu, cel puțin, să creăm o afluență bună. Putem cumva să utilizăm bine și productiv producția supraabundentă de care suntem capabili din punct de vedere tehnologic, întru beneficiul și dezvoltarea ființelor umane? Aceasta ar putea fi posibil dacă vom înțelege că ceea ce trebuie să facem este să încurajăm și să satisfacem numai acele nevoi care îi fac pe oameni mai activi, mai energici, mai liberi, așa încât să nu mai fie impulsionați doar de emoții și doar de reacțiile la stimuli, ci să fie deschiși, atenți și hotărâți să-și realizeze propriul potențial, să fie energici, să se

îmbogățească spiritual și să se motiveze pe sine și pe ceilalți. Premisa pentru realizarea acestui lucru este, desigur, să reorganizăm nu numai munca, ci și așa-zisul timp liber. Timpul nostru liber este, în mare parte, nimic mai mult decât un timp al lenei. Ne dă iluzia puterii, pentru că putem aduce lumea în sufrageria noastră deschizând televizorul sau pentru că putem să ne urcăm la volan și să ne iluzionăm că cei 100 de cai putere ai motorului nostru ne aparțin. Avem „timp liber“ cu adevărat numai în măsura în care cultivăm nevoile care sunt înrădăcinate în om și care îl determină să devină activ. De aceea munca trebuie să nu mai fie monotonă și plicticoasă. Și problema centrală cu care ne confruntăm este organizarea muncii noastre: Cum să ne facem munca interesantă, incitantă, energică?

Aici ne lovim de o întrebare și mai de bază: Care este rostul muncii noastre? Crește ea producția și consumul? Sau promovează ea dezvoltarea și creșterea altor ființe umane? Se consideră de obicei că una nu poate fi separată de cealaltă. Ce e bine pentru industrie e bine și pentru oameni și viceversa. Aceasta este o minciună sfruntată. Este ușor să demonstrăm că multe lucruri care sunt benefice industriei sunt rele pentru oameni. Și aceasta este dilema noastră astăzi. Dacă continuăm pe calea pe care am pornit-o, progresul nu se poate obține decât cu sacrificiul ființelor umane. Și astfel trebuie să facem o alegere. Ca să ne exprimăm în limbaj biblic, trebuie să alegem între Dumnezeu și Cezar. Poate că acest lucru sună dramatic, dar, dacă trebuie să vorbim serios despre viață, atunci lucrurile încep să sune dramatic. Ceea ce avem în minte este nu doar o chestiune de viață și de moarte, dar și problema dacă vom alege să intensificăm moartea în viața pe care o avem în jurul nostru sau dacă vom opta pentru vitalitate și activitate. Singurul scop al vieții este să devenim din ce în ce mai vitali, mai plini de viață. Oamenii se înșală în legătură cu aceasta. Trăiesc de parcă au încetat să trăiască sau de parcă nu au început niciodată să trăiască.

Înțelepciunea noastră populară ne spune că toți cei de peste patruzeci de ani sunt responsabili pentru reputația lor. Ceea ce înseamnă că istoriile vieților noastre vor arăta dacă ne-am trăit bine viața sau rău (nu bine sau rău în sens moral, ci în termenii ființei noastre unice). Și cele mai frumoase elogii funerare care înșiruie multe realizări nu pot masca întrebarea crucială la care nu trebuie să evităm să răspundem: Am fost sau suntem cu adevărat în viață? Ne trăim propriile vieți, sau sunt ele trăite în termenii altcuiva. Sunt de acord cu Marx și cu

Disraeli, care au fost convinși că luxul nu este un rău mai mic decât sărăcia. Și prin lux ei voiau să spună ceea ce am numit aici afluență superfluă. Dar dacă vrem să facem din abundența reală adevăratul nostru scop, trebuie să facem schimbări fundamentale în modul nostru de-a trăi și de-a gândi. Eu sunt, desigur, perfect conștient de marile dificultăți care stau în calea acestor schimbări.

Cred că schimbările pot fi realizate numai dacă oamenii simt nevoia profundă de mai multă viață și mai puțină rutină, numai dacă ei resping plictiseala și reacționează la nevoile care îi fac mai vitali și mai spontani, mai liberi și mai fericiți. Multe națiuni (multe nedezvoltate încă) visează că vor fi fericite dacă vor avea tot ce au americanii. Dar America este locul unde mai mulți oameni decât în orice țară au învățat că tot confortul nostru modern tinde să ne facă și mai pasivi, mai impersonali și mai manipulabili, și nu mai fericiți. Nu este o coincidență că tinerii noștri răzvrătiți vin în principal din clasele sociale de mijloc și de sus, în care este cea mai evidentă afluența superfluă. Acest mod de afluență poate aduce fericirea în imaginația noastră, dar nu ne face fericiți în inima noastră.

Pare extrem de important să înțelegem un principiu care este esențial pentru formularea strategiilor din arta de-a trăi. Ne vom rata viețile dacă urmărim scopuri conflictuale și nu realizăm că acestea se bat cap în cap, excluzându-se unul pe altul. Vă este familiar experimentul lui Pavlov cu câinele. Câinele a fost antrenat să aștepte mâncare când vedea un cerc și să nu aștepte mâncare când vedea o elipsă, până când cele două forme au ajuns să semene atât de mult una cu alta, încât câinele nu le mai putea deosebi. În această situație de conflict, animalul s-a îmbolnăvit și a arătat simptomele clasice ale nevrozei. El a devenit anxios, dezorientat și nesigur.

Ființele umane vor deveni și ele bolnave psihic dacă urmăresc scopuri care se contrazic între ele. Oamenii își vor pierde echilibrul, încrederea în sine, puterea de discriminare. Și nu vor mai ști ce este bine pentru ei. Ce trebuie să facem mai întâi este atunci să ne întrebăm sincer ce scopuri conflictuale urmărim. De ce sunt ele incompatibile? Ce rău cauzează conflictul dintre ele? La aceste întrebări nu putem răspunde prin discursuri și prin propagandă, care nu face nimic altceva decât să fanatizeze oamenii. Fiecare dintre noi ar trebui să încerce să se responsabilizeze și să se gândească în felul următor: „Vei trăi puțin. Cine ești și ce vrei de fapt?“. Dacă ne lăsăm

pradă afluenței, care este în cele din urmă sărăcie și de fapt mâhnire, vom strivi bogăția care este gata să se desfășoare și să înflorească în noi. De decizia noastră de-a îmbrățișa superfluitatea sau abundența, de a alege o afluență bună sau una rea, depinde nici mai mult nici mai puțin decât întregul viitor al omenirii.

Termenul folosit în varianta engleză a textului lui Fromm este ennui, un cuvânt latin care nu are echivalent în română. Acesta, după cum este subliniat în textul englez, provine din latinescul inodiare (a face neplăcut și urât). Am optat pentru traducerea română cu termenul cu nuanțe arhaice plictis, în lipsa unor echivalenți latini în română care să surprindă nuanțe similare. (N.t.)

Asupra originilor agresivității

Nu este deloc surprinzător că ne îndreptăm din ce în ce mai mult atenția asupra problemei agresivității în zilele noastre. Am avut războaie în trecut, le avem și astăzi și ne este teamă de războiul atomic pentru care se înarmează toate puterile lumii. În același timp, oamenii simt că sunt neputincioși să schimbe această stare de fapt. Ei văd cum guvernele lor, care par să-și fi pus la treabă întreaga înțelepciune și întreaga bunăvoință, nu au fost capabile încă să încetinească sau să stabilizeze cursa înarmării. Deci este de înțeles că oamenii sunt dornici, pe de-o parte, să știe de unde vine cu adevărat agresivitatea, dar, pe de alta, sunt și receptivi la teoriile care spun că agresivitatea face parte din natura umană, nefiind ceva pe care îl creează omul însuși sau un lucru pe care îl produc în mod inevitabil instituțiile sociale. Aceasta e poziția pe care a făcut-o populară Konrad Lorenz când și-a publicat cu ceva ani în urmă cartea dedicată acestei teme. În Așa-zisul rău. Despre istoria naturală a agresiunii, Lorenz spune că agresivitatea este în mod constant și spontan creată de creierul uman, că ea este o moștenire de la strămoșii din regnul animal, că se intensifică din ce în ce mai mult, luând proporții din ce în ce mai mari, dacă nu există o supapă prin care să fie eliberată. Dacă există o cauză clară, agresivitatea va fi exprimată. Dar dacă provocările sunt foarte slabe sau lipsesc cu desăvârșire, atunci agresivitatea acumulată va exploda până la urmă. Oamenii nu pot să nu se comporte agresiv după o anume perioadă, pentru că au acumulat multă energie agresivă în ei, care trebuie eliberată. Putem să-i spunem acestei teorii — teoria „hidraulică“. Cu cât este mai mare presiunea, cu atât e mai mare probabilitatea ca apa să explodeze din container. Lorenz își ilustrează teoria cu o poveste incitantă despre mătușa lui din Viena. La fiecare șase luni, mătușa angaja o nouă servitoare. (Povestea se petrecea mai demult, când servitoarele nu erau o raritate ca acum.) Atunci când apărea servitoarea, mătușa lui Lorenz era de obicei încântată și avea mari așteptări. Dar după o săptămână sau două entuziasmul începea să îi scadă. Deziluzia lăsa loc nemulțumirii după o vreme și, apoi, după o perioadă de aproximativ șase luni, femeia se înfuria așa de tare pe servitoare, încât ajungea s-o

concedieze. Mătușa lui Lorenz trecea prin acest ciclu de obicei o dată la șase luni, iar Lorenz vrea să ne arate cu această anecdotă cum agresivitatea se intensifică până când, într-un anumit punct, ea trebuie eliberată.

Desigur, așa pot părea lucrurile din afară, dar dacă e să înțelegem puțin mai mult despre oameni decât o face Lorenz (care, desigur, înțelege foarte multe despre animale), atunci știm cât de inadecvată este explicația sa. Un psihanalist — și nu numai un psihanalist, dar aproape oricine cu puțină cunoaștere a naturii umane — va considera că mătușa este o femeie narcisică, abuzivă, care nu dorește să cumpere doar opt ore de muncă pe zi. Ea întâmpină fiecare servitoare cu aceleași așteptări și este fără îndoială drăguță cu aceasta, pentru că ea crede că în sfârșit a găsit-o pe cea bună. Dar atunci când se uită mai îndeaproape vede că servitoarea nu corespunde deloc așteptărilor ei. Ea devine din ce în ce mai dezamăgită și furioasă și în cele din urmă își concediază servitoarea, sperând că următoarea se va dovedi a fi cea bună. Pentru că are probabil prea puțin de făcut, căutarea unei noi servitoare aduce un oarecare dramatism în viața ei și îi dă un subiect de conversație. Probabil că acesta este principalul subiect de conversație cu prietenele. Nimic din comportamentul ei nu are de-a face cu agresivitatea acumulată. În schimb, acesta este produsul unui tip de personalitate foarte specific. Și sunt sigur că cel puțin cei mai vârstnici dintre voi cunosc deja o serie de persoane care, fie că au servitoare sau nu, se vor comporta în mod similar în acel gen de situație.

Teoria agresivității înnăscute, pe care nu o pot discuta aici în detaliu, e foarte asemănătoare vechii teorii a pulsiunii de moarte. Este vorba despre asumpția lui Freud din anii 1920, legată de cele două pulsiuni ce există în toți oamenii, în toate celulele, în toate substanțele: o pulsiune de viață și o pulsiune de moarte. Și pulsiunea de moarte (sau de a muri) se poate exprima în două moduri. Dacă se îndreaptă către exterior, ea se manifestă ca distrugere; dacă se întoarce înăuntru, este o forță autodistructivă, care duce la boală, suicid sau, dacă se amestecă cu impulsurile sexuale, la masochism. Pulsiunea de moarte, spune teoria, este înnăscută. Ea nu este afectată de circumstanțe și nu este cauzată de factori externi. Omul are numai două alegeri: fie își întoarce pulsiunea de moarte și distrugere către sine, fie o întoarce împotriva celorlalți. Și astfel el se confruntă cu o reală dilemă.

Dar de fapt oamenii de știință preocupați de această problemă au găsit prea puține dovezi de-a lungul anilor în favoarea acestei teorii. Perspectiva acceptată în general de psihologi astăzi este că agresivitatea e condiționată de mediul social sau că e „canalizată“ de stimuli specifici, de cultură — pe scurt, de un număr de factori. Dar, pentru motivele menționate mai sus, teoria lui Lorenz asupra agresivității a ajuns foarte populară pentru public. Ne-a făcut să credem în mod eronat că nu putem face nimic. Ne-a dat o scuză foarte bună: Dacă toată agresivitatea și toate pericolele ei sunt înnăscute în noi, nu putem să mergem contra naturii noastre, nu-i așa?

Există două perspective fundamentale asupra naturii umane. Una consideră că omul este rău și distrugător prin natura sa. De aceea e inevitabil războiul și de aceea avem autorități stricte care să vegheze asupra noastră. Oamenii trebuie ținuți sub control. Trebuie să fie protejați de propria lor agresivitate. Cealaltă perspectivă spune că omul este în mod fundamental bun, însă că doar condițiile sociale potrivnice l-au făcut rău. Dacă schimbăm condițiile, putem reduce răul, agresivitatea, și putem să scăpăm de aceasta pentru totdeauna. Aceste perspective reprezintă extreme și niciuna dintre ele nu este adecvată. Oamenii care susțin ideea de agresivitate înnăscută tind să ignore multe epoci din istorie, multe culturi în care acei indivizi au avut doar un minimum de agresivitate. Dacă agresivitatea ar fi înnăscută, aceste exemple n-ar exista. De cealaltă parte, optimiștii care sunt împotriva războiului și sunt pentru pace și dreptate socială tind să subestimeze semnificația și puterea agresivității umane sau s-o nege de-a dreptul. Filosofii iluminiști din Franța au avut acea poziție, iar optimismul lor a apărut din nou în lucrările lui Marx și în ideile socialiștilor timpurii.

Eu personal sunt în favoarea unei a treia perspective, care este, totuși, mai aproape de a doua decât de prima. Pornesc de la premisa că omul este mult mai distructiv și mult mai crud decât animalele. Animalele nu sunt sadice, animalele nu sunt dușmanele vieții. Dar istoria omenirii este o cronică de cruzime inimaginabilă și de distrugere. Istoria nu ne dă niciun motiv să nu luăm în serios puterea și intensitatea agresivității umane. Însă eu cred și că rădăcinile agresivității nu pornesc din natura noastră animală, din instinctele noastre sau din trecutul nostru, ci că agresivitatea umană, în măsura în care este mai mare decât cea a animalelor, poate fi explicată prin condițiile specifice ale existenței umane. Agresivitatea sau distrugerea

este un rău; nu este doar un „așa-zis rău“, așa cum vrea Lorenz să credem. Ci este umană. Este potențialul prezent în om, prezent în oricare dintre noi, care va ieși la iveală dacă dezvoltarea noastră nu se îndreaptă în direcții mai bune și mai mature.

„Plusul“ uman de agresivitate, acel procent de agresivitate din om care depășește agresivitatea animală, este înrădăcinat în caracterul omului. Nu vorbesc aici despre „caracter“ în sensul legal sau moral, ci în sensul psihanalitic. Prin caracter mă refer la ceea ce a creat omul pentru a înlocui instinctele animale care sunt doar minim dezvoltate în el. Ceea ce spun despre caracter aici poate părea cam prea teoretic, dar dacă priviți înapoi către propriile voastre experiențe sunt sigur că mulți dintre voi vor înțelege exact la ce mă refer atunci când vorbesc despre caracter în acest sens. Probabil că v-ați întâlnit cu oameni pe care i-ați identificat ca având un caracter sadic. Și îi veți fi întâlnit și pe alții pe care i-ați caracteriza drept „cumsecade“. Atunci când emiteți aceste judecăți nu spuneți că acest om a făcut cândva ceva sadic sau că celălalt a fost foarte prietenos doar la un moment dat. Vă referiți în schimb la o trăsătură de caracter care definește toată viața individului respectiv. Sunt indivizi sadici care nu fac niciodată nimic sadic pentru că nu au ocazia și numai un observator fin i-ar putea surprinde făcând un mic act de sadism. La fel, sunt caractere care nu sunt la bază distructive, dar indivizii în cauză pot să împuște pe cineva într-o criză de furie sau de disperare. Dar aceasta nu înseamnă deloc că ei ar avea caractere în mod fundamental distructive.

Dacă asumăm că răul este omenesc, adică înrădăcinat în condiția specific umană a omului și nu în trecutul său animal, atunci putem evita un paradox logic de care nu pot scăpa teoreticienii instinctului, oricât și-ar dori. Ei pretind că agresivitatea mai mare a omului poate fi explicată prin agresivitatea mai mică a animalelor. Cum se poate aceasta? Nu putem asuma că ceea ce a moștenit omul de la animale l-a făcut mai distrugător și mai agresiv decât au fost animalele. Concluzia mai logică este că, de fapt, comportamentul uman care diferă de comportamentul animal — în acest caz, cruzimea mai mare a omului — nu este ceva ce a moștenit de la animale, ci ceva care își are originea în condițiile specifice ale existenței umane.

Dar acum permiteți-mi să fac niște remarci despre agresivitatea animală. Agresivitatea animală este în consonanță cu nevoile biologice. Ea servește la supraviețuirea individului și a speciei și este

mobilizată ori de câte ori el se confruntă cu o amenințare referitoare la viața lui, mâncarea lui, relațiile cu animalele de sex opus, teritoriul lui și așa mai departe. Dacă sunt amenințate, animalele — și ființele umane — vor reacționa agresiv sau vor fugi. Dacă nu este prezentă nicio amenințare, nu va fi mobilizată nicio agresivitate. Agresivitatea e prezentă în creier ca un mecanism care poate fi activat în orice moment, dar nu se acumulează și nu poate fi descărcată în acțiuni dacă nu există stimul sau ocazie pentru un asemenea comportament. Cu alte cuvinte, ea nu reflectă un model „hidraulic“. Neurofiziologul W.R. Hess a fost primul care a explicat foarte clar acest aspect atunci când a arătat care centri și care zone ale creierului au produs agresivitate atunci când au fost prezenți stimuli adecvați și atunci când a fost mobilizată o amenințare față de interesele vitale (ceea ce a dus la activarea acestor centri).

Agresivitatea animalelor de pradă este o chestiune diferită. Animalele de pradă nu atacă doar atunci când sunt amenințate. Ele atacă pentru mâncare. Agresivitatea de pradă este localizată, neuropsihologic, în niște centri ai creierului care sunt diferiți de cei ce controlează agresivitatea defensivă. Per total, animalele nu sunt deloc foarte agresive, decât atunci când sunt amenințate. Se varsă arareori sânge printre animale, chiar și atunci când acestea se luptă. Observarea cimpanzeilor, a babuinilor și a altor primate a arătat cât de extraordinar de pașnică e viața socială a acestora. Probabil putem spune fără teamă că dacă umanitatea n-ar fi mai agresivă decât cimpanzeii, noi n-ar trebui deloc să ne mai temem de război și de agresiune. La fel se întâmplă cu lupii. Lupii sunt animale de pradă și, atunci când atacă o oaie, ei sunt desigur agresivi. Oamenii își imaginează că lupul este o creatură extraordinar de agresivă. Dar făcând așa, ei confundă agresivitatea în obținerea mâncării cu agresivitatea atunci când lupul nu caută de mâncare. Lupii nu sunt deloc agresivi între ei, ci mai degrabă prietenoși. Este astfel nedrept să caracterizăm agresivitatea umană comparând-o cu agresivitatea lupilor unii contra altora, așa cum facem când spunem că omul se poartă cu un altul precum un lup (homo homini lupus). Am putea spune că s-a purtat „ca un lup față de o oaie“, dar nu „ca un lup față de un alt lup“.

Vedem deci că agresivitatea animală nu urmează un model hidraulic. Atâta timp cât animalele nu sunt amenințate, nu există o agresivitate care crește constant ca să ducă în cele din urmă la o explozie. Ca să

spunem altfel, agresivitatea umană este o posibilitate oferită de biologie și prezentă în creier, dar activarea sa nu este o necesitate. Ea nu se va manifesta decât dacă nevoia de autoconservare o pune în acțiune. Există o importantă diferență față de teza behavioristă care spune că agresivitatea este o trăsătură învățată și că doar circumstanțele îi fac pe oameni agresivi. Lucrurile nu sunt însă așa de simple, căci dacă agresivitatea poate fi învățată numai prin circumstanțe, atunci nu ar apărea atât de repede și de intens așa cum apare și așa cum trebuie de fapt să apară. Realitatea este că agresivitatea este un dat biologic, o posibilitate care este prezentă și care poate fi foarte repede mobilizată. Toate mecanismele neurofiziologice necesare pentru activarea sa sunt acolo și sunt funcționale în noi, dar, așa cum am spus, ele trebuie mai întâi mobilizate, și, fără mobilizare, ele nu se pun în acțiune. Haideți să dăm un exemplu sugestiv. Dacă, pentru autoapărare, cineva își ține revolverul aproape de pat noaptea sau pe birou ziua, aceasta nu înseamnă că persoana respectivă intenționează să tragă cu el tot timpul. Dar aceasta înseamnă că îl va folosi în caz de pericol. Chiar așa este organizată fiziologia creierului nostru. În creier avem un revolver, ca să spunem așa, mereu gata de acțiune rapidă în caz de atac. Dar contrar a ceea ce susține teoria instinctului, existența acelei stări de alertă nu conduce la acumularea unei agresivități care va exploda în cele din urmă.

De altfel, Hess și alți neurofiziologi au constatat că animalele reacționează la pericol nu numai prin atac, ci și prin fugă. Atacul este ultima soluție pe care o adoptă un animal atunci când sunt epuizate șansele de fugă. Numai atunci atacă el și numai atunci luptă.

Și dacă ar fi să vorbim despre „instinctul agresiv“ din ființele umane, atunci trebuie să vorbim și de instinctul de fugă. Dacă cei ce propun teoria agresivității instinctuale spun că aceasta este în mod constant provocată de sentimente agresive pe care omul le poate controla doar cu cea mai mare dificultate, suntem obligați să adăugăm că omul este de asemenea motivat de un impuls aproape irezistibil de-a fugi și că și acest impuls poate fi controlat tot cu cea mai mare dificultate. Oricine a fost martor la o luptă știe foarte bine cât de puternic este impulsul omului de a fugi. Altminteri nu am avea nevoie de legi care adesea pedepsesc dezertarea militarilor cu moartea. Cu alte cuvinte, creierul omenesc ne oferă două posibilități de-a reacționa la atac: Putem lupta sau putem fugi. Dar atât impulsul de-a fugi, cât și acela de-a ataca

rămân inactive dacă nu există nicio amenințare și, în plus, ele nu produc în noi o tendință constant activă și crescândă către agresivitate sau luptă.

Am văzut că teoria „hidraulică“ a agresivității, așa cum este ea prezentată de Lorenz și într-o oarecare măsură de către Freud prin teoria pulsiunii de moarte, nu se susține. Descoperirile neuropsihologilor arată că nici agresivitatea umană și nici cea animală nu apar ca un impuls spontan ce crește constant, ci sunt mobilizate de stimuli care poartă în ei o amenințare la adresa existenței sau intereselor vitale ale ființei umane ori ale animalului. Dar sunt și alte motive decât cele fiziologice care fac ca teoria „hidraulică“ să nu se susțină. Ea se prăbușește și în fața faptelor ce pot fi preluate din antropologie, paleontologie, psihiatrie și psihologie socială. Dacă teoria ar fi corectă, atunci ne-am aștepta ca, per total, întreaga agresivitate să fie la fel la toți indivizii și în toate culturile și societățile. Ar trebui desigur să admitem — așa cum se face în cazul inteligenței — diferențe de intensitate, chiar dacă acelea vor fi relativ mici. Dar per total oamenii de peste tot ar trebui să aibă cam aceeași cantitate de agresivitate și distructivitate. Cu toate acestea, așa ceva nu se întâmplă.

Haideți să începem cu datele din antropologie. Există multe triburi primitive în care nu apare deloc o agresivitate marcată și în care, din contră, predomină un spirit de prietenie. În descrierile acelor triburi găsim un număr de trăsături care apar adesea împreună și care formează un sindrom: minimă agresivitate (și, concomitent, nicio nelegiuire și aproape niciun omor), nicio proprietate privată, nicio exploatare și nicio ierarhie. Triburile de acel gen apar la nivelul indienilor pueblo, dar putem găsi și alte organizări sociale asemănătoare în lume. Colin Turnbull ne-a oferit o descriere fascinantă a unui trib de vânători care nu diferă prea mult de vânătorii de acum 30 000 de ani. Este vorba de un trib de pigmei care locuiește în junglele Africii Centrale. Agresivitatea este aproape inexistentă între acești oameni. Acești indivizi se înfurie, desigur, și adepții modelului „hidraulic“ vor gândi diferit de mine și vor spune: „Iată, vezi? Omul acela e furios“. Dar eu aș spune că acesta este un mod meschin de a privi lucrurile, căci una este că se înfurie, și alta este că se încarcă așa de mult cu agresivitate, încât vrea să meargă la război, să omoare oameni și așa mai departe. Există o mare diferență între o persoană care se enervează ocazional și o alta care este

distructivă și plină de ură. Oricine nu vede diferența este, aș spune eu, un observator destul de obtuz.

Vânătorii pigmei privesc jungla în care trăiesc ca pe mama lor și, ca toți vânătorii, ei omoară numai animalele pe care au nevoie să le mănânce. Nu fac provizii pentru viitor, căci nu au un mod de-a păstra carnea. Atunci când au nevoie de mâncare, vânează. Nu există prea mult surplus, dar per total au câtă mâncare le trebuie. Nu au proprietate privată. Și nu au conducător. De ce ar avea? Viețile lor sunt guvernate de cererile situației și fiecare știe ce sarcină are. Dacă am vrea să gândim așa, am spune că aceste triburi au un simț înrădăcinat al democrației. Nimeni nu spune nimănui altcuiva ce să facă. Nici nu ar avea de ce. Persoana respectivă n-ar căpăta niciun avantaj. Și, desigur, nu există exploatare. De ce ar vrea cineva să folosească munca altcuiva? Ar trebui să trimit pe cineva să vâneze pentru mine? Aceasta mi-ar face viața teribil de plicticoasă. Căci, atunci, ce altceva aș mai avea de făcut? Poate că nimic. Viața de familie e tihnită. Monogamia, cu posibilitatea unui divorț ușor, este regula aici. Sunt permise relațiile sexuale în afara căsătoriei. Sexualitatea nu este împovărată cu sentimente de vinovăție. Un cuplu se căsătorește în mod obișnuit atunci când o femeie rămâne însărcinată și partenerii rămân unul cu altul pe viață dacă nu ajung să se deteste la un moment dat. Dar aceasta se întâmplă destul de rar.

Pigmeii sunt lipsiți de griji, deși vânătoarea nu merge mereu bine. Uneori nu este destul vânat, iar uneori sunt ani de foamete. Dar ei au încredere că jungla îi va hrăni. Nu sunt dominați de ideea că trebuie să aibă mai mult, să economisească mai mult și de aceea sunt în general destul de mulțumiți. Triburile precum acesta sunt societăți cu adevărat afluente — nu pentru că acei oameni ar fi extrem de bogați, ci pentru că nu vor mai mult decât au. Și ceea ce au este îndeajuns încât să le asigure o viață tihnită și plăcută.

Vreau să arăt în mod special cât de important este să vedem întregul sistem și întreaga structură, și nu să izolăm o anumită trăsătură de aici. Dacă vă întrebați la modul simplu, „Este aceasta sau nu agresivitate?“, nu veți găsi ușor răspunsul. Dar dacă luăm întreaga structură socială, atunci veți vedea că avem indivizi la bază prietenoși care nu se luptă între ei sau nu sunt geloși unul pe altul și a căror lipsă de agresivitate este un element pe care l-am aștepta în mod logic, având în vedere orientarea lor psihică și socială. Și veți vedea și cât de

mult este legat sistemul psihic de cel social.

Una dintre cele mai importante epoci din istoria umană este așa-zisa revoluție neolitică. Acea revoluție a însoțit dezvoltarea agriculturii în Anatolia cu aproximativ zece mii de ani în urmă. Este foarte probabil, deși nu avem încă dovezi, că femeile au descoperit agricultura, și că au descoperit că plantele sălbatice pot fi crescute și îmbunătățite pentru a produce grâu comestibil și alte cereale. Bărbații nu erau așa de ingenioși. În momentul respectiv probabil vânau și aveau grijă de turme. Odată cu descoperirea agriculturii, oamenii au devenit conștienți că mâncarea nu era limitată la ceea ce putea da natura singură, ci că puteai avea un impact creativ în procesul natural. Folosindu-și inteligența și îndemânarea, omul putea produce ceva. Și, așa cum am spus, aceasta s-a întâmplat cu puțin timp în urmă. În anii timpurii ai acestei revoluții — să spunem în prima mie de ani — ai fi găsit cu siguranță societăți remarcabil de pașnice, unele care seamănă în multe privințe cu acelea ale indienilor nord-americani pueblo. Probabil aveau o organizare matriarhală și locuiau în sate mici. Produceau puțin mai mult decât aveau nevoie în orice moment și surplusul le dădea un plus de securitate și le permitea populațiilor să crească. Dar ei nu aveau atât de mult surplus încât un grup să îl invidieze pe un altul și să râvnească la acel surplus. Societatea neolitică, ca triburile moderne pe care le-am discutat aici, era probabil caracterizată de un mod de viață democratic autentic și, așa cum am spus, de un rol mai puternic al femeilor și mamelor. Organizarea patriarhală a venit mai târziu, între anii 4000 și 3000 î.e.n., o perioadă în care s-a schimbat totul. Oamenii au fost capabili să producă mai mult decât aveau nevoie. A apărut sclavia. Diviziunea muncii a devenit mai pronunțată. S-au construit armate; s-au format guverne; s-au purtat războaie. Oamenii au descoperit că pot folosi alți oameni să muncească pentru ei. S-au format ierarhii, cu regi în fruntea acestora. Regii erau trimișii unui zeu și adesea îndeplineau rolul de mari preoți. Situația a încurajat dezvoltarea agresivității, căci oamenii aveau acum capacitatea de-a jefui, de-a fura, de-a exploata. Și democrația naturală a lăsat loc unei ierarhii căreia să i se supună toată lumea.

În acest punct aș vrea să spun câteva lucruri despre cauzele războiului. Cei ce propun teoria instinctului susțin adesea că războiul este cauzat de instinctele agresive ale omului. Este un mod naiv de-a gândi și o perspectivă incorectă. În primul rând, știm că majoritatea războaielor

au loc pentru că guvernele își conving populațiile că sunt atacate, că trebuie să-și apere cele mai sacre valori, viețile, libertatea, democrația și Dumnezeu mai știe ce altceva. Valul de entuziasm pentru război durează câteva săptămâni și apoi dispare. Acum oamenii trebuie amenințați și pedepsiți ca să continue să lupte. Dacă oamenii ar fi așa de agresivi prin natura lor, că războiul le-ar satisface instinctele agresive, guvernele n-ar mai trebui să ia asemenea măsuri. Din contră, ele ar trebui să promoveze pacea tot timpul, pentru ca oamenii să nu mai dorească constant un război în care să-și descarce agresivitatea. Dar, așa cum știm cu toții, nu așa stau lucrurile, și putem identifica precis perioada în care a început războiul ca instituție sau, dacă vreți, momentul la care a fost inventat. A fost în perioada revoluției neolitice, perioada în care s-au ridicat orașele-stat, perioada regilor, a armatelor, a capacității de-a purta războaie, de-a lua sclavi, de-a fura comori și așa mai departe. Nu a existat un război organizat între vânătorii-culegători și agricultorii primitivi — posibilitatea unei astfel de înfruntări nici nu putea fi imaginată.

Ceea ce ne arată această discuție este că o serie de triburi primitive au sisteme sociale unde prietenia și cooperarea predomină și agresivitatea este minimă. Dacă imaginea societăților primitive este corectă, atunci teoria „hidraulică“, ce identifică agresivitatea cu un instinct care presează din interior, nu poate fi menținută. Un alt aspect pe care îl putem cita împotriva teoriei instinctului este că nivelele de agresivitate din societate pot varia substanțial. Dacă privim Germania timpurie a anilor 1930, de exemplu, vedem că naziștii au primit cel mai mult sprijin de la mica burghezie și de la studenți și ofițeri, ale căror cariere fuseseră schilodite de condițiile de după război. Naziștii nu au găsit vreun ecou emoțional în rândul claselor de mijloc și de sus. Nu vreau să spun că aceste clase nu au aprobat sistemul nazist, dar naziștii înfocați nu au venit din rândul acestora, și cu atât mai puțin din clasa muncitoare. Naziștii condamnați, așa cum știm cu toții, erau mai degrabă excepția decât regula în rândul clasei muncitoare, deși, în mod destul de ciudat, anti-naziștii convinși au fost și ei o excepție în rândul muncitorilor. De ce s-a întâmplat așa este o cu totul altă chestiune.

Găsim o situație similară în Sudul SUA. Albii săraci din Sud au o rezervă mare de agresivitate, cu mult mai mare decât clasele mijlocii din Sud și cu mult mai importantă decât clasa muncitoare atât din Sud, cât și de pe Coasta de Est a Americii. Agresivitatea este aproape

mereu prezentă în acele clase de la cel mai jos nivel social, de pe treapta cea mai de jos a piramidei sociale. Aceștia sunt oameni care au puține plăceri în viață, care sunt needucați, care se văd ca fiind excluși social, care nu au motivație și interese. Astfel de oameni adună mari rezerve de mânie sadică care nu se dezvoltă în oamenii ocupați în mod productiv, care se simt complet implicați în procesul social (deci care nu sunt excluși la nivel social). Oamenii angajați au interese, ei au sentimentul că sunt în rând cu restul societății. De aceea aceste clase nu dezvoltă aceeași cantitate de sadism și agresivitate ca vechea clasă mic-burgheză din Germania și ca unele clase din America.

Nivelele de agresivitate diferă și de la individ la individ. Să luăm un pacient care vine la psihiatru și spune: „Doctore, urăsc pe toată lumea. Îmi urăsc nevasta. Îmi urăsc copiii. Îi urăsc pe oamenii cu care lucrez. Nu e nimeni pe care să nu urăsc“. Pentru psihiatru, și sper că pentru toată lumea, pacientul și-a dat propriul diagnostic și s-a declarat bolnav. Nu reacționăm la această persoană spunând: „Dar desigur, totul e clar. Avem aici un caz de instinct agresiv în acțiune“. Spunem însă altceva, legat de caracterul acestui om care este constituit în așa fel încât să producă în mod constant agresivitate. Spunem, deci, așa: Cum a ajuns să fie astfel persoana aceasta? Ne întrebăm ce circumstanțe sociale a avut în viață, în istoricul familial, în experiențele trecute. Încercăm să înțelegem de ce un așa mare nivel de agresivitate a ajuns să facă parte din acest individ, din structura caracterului său. Nu spunem, așa cum spun apărătorii teoriei instinctului când vorbesc despre război: „Nu putem face nimic. Acest caz ne demonstrează tuturor cât de puternică este agresivitatea înnăscută“.

Cu toții cunoaștem oameni agresivi și, prin agresivi, nu vrem să spunem doar iuți la mânie. Ceea ce vreau să spun este că acești oameni sunt distructivi, ostili, sadici. Și cunoaștem cu toții oameni prietenoși care sunt calzi și non-agresivi nu numai la nivel superficial, ci și în adâncul lor. Felul lor prietenos de-a fi nu poate fi considerat slăbiciune sau servilism. Dacă nu suntem conștienți de aceste diferențe, atunci ne simțim rău — și mulți oameni se simt rău, pentru că nu observă aceste diferențe. Dar majoritatea oamenilor care se ostenesc să privească în jur cu grijă știu foarte bine că aceste diferențe de caracter există.

Acum haideți să privim mai atent la ceea ce vrem să spunem în special

despre agresivitatea umană. Până în acest punct, tot ce am făcut a fost să demonstrăm că ea nu funcționează pe modelul hidraulic. Putem distinge două tipuri de agresivitate la ființele umane. Primul este, dacă vreți, tipul programat biologic, același mecanism defensiv pe care îl găsim la animale. Al doilea este modul specific uman de agresivitate pe care nu îl găsim la animale. Acesta din urmă este o formă de cruzime umană, pe de o parte și, pe de alta, o animozitate pasionată față de viață, acea ură de viață numită necrofilie, un subiect la care nu mă voi opri aici.

Haideți să începem cu primul tip, anume cu agresivitatea umană programată biologic, care e identică cu agresivitatea animală. Așa cum am văzut, organizarea neurofiziologică a animalului, care este aceeași cu cea de la om, le face pe animale să reacționeze agresiv dacă interesele vitale le sunt amenințate. O ființă umană răspunde în același mod. Dar la oameni această reacție, această agresivitate reactivă sau defensivă, este mult mai extinsă. Există trei motive pentru care se întâmplă așa. Primul este că animalul percepe doar amenințări prezente. Tot ce știe animalul este: „În acest moment mă simt amenințat“. Omul, cu puterile sale mentale, își poate imagina viitorul. În consecință el poate percepe o amenințare care nu există acum, dar care va apărea în viitor. De aceea el reacționează agresiv nu doar ca să existe acum, ci ca să existe și în viitor. Aceasta furnizează o agresivitate reactivă cu o arie mai largă de aplicare, căci numărul ființelor umane este foarte mare, iar numărul situațiilor în care poate apărea o amenințare este de asemenea mare.

Un alt motiv pentru care agresivitatea reactivă are o arie mai largă la oameni este că oamenii sunt pradă sugestiei, pe când animalele, nu. Poți convinge un om că viața și libertatea îi sunt amenințate. Poți folosi cuvinte și simboluri pentru a face aceasta. Un animal nu poate fi „spălat pe creier“, căci îi lipsesc simbolurile, cuvintele, deci esențialul spălării pe creier. Dacă convingi un om că este amenințat, atunci reacția sa subiectivă va fi la fel ca aceea pe care o are dacă este realmente amenințat. Nu contează, pentru reacțiile sale, că el doar crede că este amenințat. Nu trebuie să vorbesc pe larg de multele cazuri în care războaiele au apărut pentru că oamenii au fost făcuți să creadă că sunt amenințați. Puterea sugestiei a creat agresivitatea necesară pentru a-i împinge pe oameni la luptă.

Apoi mai e și al treilea (și ultimul) motiv. O ființă umană are interese

speciale strâns legate de valorile, idealurile și instituțiile cu care se identifică. Un atac asupra idealurilor sau persoanelor centrale din viața sa ori asupra instituțiilor care sunt sacre pentru ea poate fi tot atât de amenințător ca un atac asupra vieții sau asupra surselor sale de hrană. O serie de lucruri sunt importante pentru oameni: ideea de onoare, părinții (tatăl, mama, într-unele culturi — străbunii), statul, steagul, guvernul, religia, Dumnezeu. Toate acele valori, instituții sau idealuri pot fi la fel de importante precum existența sa fizică. Dacă sunt amenințate, el va reacționa cu ostilitate.

Dacă punem totul împreună, putem înțelege de ce ostilitatea defensivă din om este cu mult mai extinsă decât aceea din animale, chiar dacă mecanismul pe care este bazată este identic la om și la animal. Omul se întâlnește cu mai multe amenințări sau trăiește mai multe lucruri ca și cum acestea ar fi amenințări, în comparație cu un animal.

Omul și animalul împărtășesc o agresivitate reactivă programată care servește la apărarea intereselor vitale. La om însă există tipuri de agresivitate care nu sunt un dat biologic și care nu slujesc scopului de autoapărare, dar sunt înrădăcinate în caracterul său. Motivele pentru care un individ dezvoltă acest tip de caracter agresiv sunt complicate și eu nu le pot da aici. Dar caracterele agresive de acest gen sunt o realitate, una care apare numai la ființele umane. Lucrul asupra căruia vreau să mă axez acum este însuși fenomenul, caracterul sadic în sine.

Atunci când vorbim despre sadism ne gândim adesea la perversiunea sexuală, cazurile în care un bărbat se poate excita sexual dacă bate sau abuzează o femeie în vreun fel. Sadismul poate să însemne și o pasiune sau dorință de a face fizic rău altei persoane. Esența sadismului este, cu toate acestea, să vrei să controlezi o altă ființă în mod complet și absolut. Cealaltă creatură poate fi un animal, un copil sau un alt adult, dar în orice caz, individul sadic transformă o altă creatură în proprietatea sa, într-un lucru, în obiectul dominației.

Dacă cineva poate să facă în așa fel încât o altă persoană să ajungă să fie lipsită de apărare și să o forțeze să accepte durerea, aceea este o formă extremă de control, dar nu este singura. Forma de sadism care apare uneori la profesori și uneori la gardieni și așa mai departe. Este clar că acest tip de sadism, deși nu sexual în sensul restrâns al cuvântului, este cu toate acestea ceea ce vrem să numim o formă înfierbântată, senzuală, a sadismului. Dar aceasta nu este singura sa

formă. Mult mai comun este „sadismul la rece“ care nu este deloc senzual și care nu are nimic de a face cu sexualitatea, dar care are o calitate esențială pe care și sadismul senzual și sexual o au: scopul este dominarea, controlul complet asupra altei persoane, puterea de a o modela așa cum modelează olarul în lut.

Există și forme benigne de sadism care poate vă sunt familiare. Astfel de sadism poate apărea la o serie de oameni, dar mamele și șefii au o predilecție deosebită pentru el. O persoană o controlează pe alta nu pentru a o dezavantaja sau pentru a-i face rău, ci în propriul său avantaj. Persoana respectivă îi spune ceea ce trebuie să facă. Tot ceea ce trebuie să facă subordonatul este trasat și totul este bine. Poate că este un lucru care este bun pentru el — sau poate că este un lucru care este profitabil —, dar problema este că omul își pierde libertatea și autonomia. Relația dintre mame și fii, dintre tați și fii este adesea colorată de acest tip de sadism, iar individul sadic nu este, desigur, deloc conștient de aceasta pentru că „el are intenții bune“. Chiar și victimele sadismului nu sunt conștiente, căci ele văd numai beneficiul din situația lor. Un lucru pe care ele nu îl văd este că le este distrus sufletul, iar ele devin niște ființe umane supuse, dependente și lipsite de libertate.

Acum mi-ar plăcea să vă dau un exemplu de o formă extremă de sadism, un om copleșit de o pasiune pentru omnipotență, un om care dorea să fie Dumnezeu. Găsim un astfel de portret în Caligula de Camus. Caligula, un împărat roman, a fost un tiran cu putere nelimitată. Poate că nu era diferit de alți oameni la început, dar apoi s-a găsit într-o situație în care a simțit că nu mai este supus condițiilor normale ale existenței omenești, căci nu se puseseră limite puterii sale. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să le seducă pe nevestele prietenilor săi. Prietenii săi nu doar că află — el le spune singur în termeni neambigui. Dar ei trebuie să îl flateze și să îi aducă omagii. Altminteri îi va ucide, unul după altul, de fiecare dată când are chef. El nu îi va ucide pentru că nu poate să îi mai sufere, ci pentru că, dacă poate să ucidă pe oricine dorește, este un semn al puterii sale, al omnipotenței sale. Dar chiar dacă e capabil să ucidă pe cine vrea, el nu este satisfăcut în setea sa de omnipotență, căci capacitatea lui de a ucide este și ea limitată. Astfel, dorința lui de omnipotență ia forma a ceea ce vom numi dorință simbolică, una pe care Camus o prezintă foarte abil în piesa sa. Caligula vrea luna de pe cer. Dacă ar spune aceasta astăzi, am găsi expresia poate puțin ciudată. Dar acum câteva

zeci de ani, expresia însemna altceva: „Vreau imposibilul. Vreau o putere pe care nu o mai are nimeni. Sunt singura persoană care contează. Sunt Dumnezeu. Am putere față de oricine și orice. Am tot ce vreau“.

Un om cu o pasiune pentru controlul absolut va încerca să treacă de limitele inerente existenței umane, căci parte din condiția umană este că noi nu suntem omnipotenți. Și dacă un om capătă mult prea multă putere, moartea îi va arăta ce neputincios este în fața naturii. Camus arată în mod convingător cum Caligula nu e de fapt diferit de alți oameni până nu înnebunește. Pentru că încearcă să treacă dincolo de limitele existenței umane, el înnebunește, așa cum înnebunește oricine face acest lucru și nu își găsește drumul înapoi către teritoriul uman. Vedem din acest exemplu că nebunia nu este chiar o boală în sensul în care percepem boala în mod normal, ci un mod sigur de a rezolva problema existenței umane. Nebunul neagă neputința inerentă din noi care ne chinuiește pentru că, în fanteziile sale, el nu recunoaște nicio limită. El se comportă ca și cum n-ar exista nicio limită. Dar pentru că neputința este o realitate, el își va pierde mințile dacă insistă să își urmeze scopul. Dacă am vrea să ne exprimăm așa, am putea să nu vorbim de o boală, ci de o filosofie sau — ca să fim mai exacți — de o formă de religie. Nebunia este încercarea de-a nega neputința umană pretinzând, cu ajutorul unei strategii specifice, că nu ești până la urmă neputincios.

Acum cincizeci de ani poate că încă credeam că oamenii de tip Caligula existau numai în istoria Romei. În secolul douăzeci am fost martori la o nouă serie de Caligula — în Europa, în America, în Africa, peste tot. Și toți acești Caligula urmează același model. Ei au o sete de putere nemăsurată, sunt în mod irevocabil dedicați rezolvării problemelor prin negarea limitelor puterilor lor. Vedem aceasta foarte clar atât la Stalin, cât și la Hitler. Limitele existenței omenești sunt negate, iar aceasta deschide calea către un anumit tip de nebunie.

Din fericire, majoritatea oamenilor cu tendințe sadice către controlul complet al altora pot fi satisfăcuți dacă își urmează propriul sadism rece în forme mai modeste, care le aduc totuși satisfacție. Știm că părinții se pot comporta sadic față de copii, încercând să exercite un control absolut asupra lor. Acest lucru nu mai e răspândit la fel de mult ca înainte, căci copiii nu mai sunt dispuși să se supună la fel de ușor. Dar era răspândit acum douăzeci, treizeci și patruzeci de ani.

Doctorii văd multe cazuri de copii aduși la spital cu răni în urma loviturilor și abuzurilor părinților. Numărul cazurilor de abuz sadic asupra copiilor care a ieșit la iveală nu este decât un mic procent din cazurile care se întâmplă în realitate. Căci, și legal, și după obicei, părinții pot face cam tot ce vor cu copiii lor atâta timp cât pot pretinde că fac acest lucru pentru binele copiilor și atâta timp cât dovada abuzului fizic nu este prea înspăimântătoare. Putem scrie cărți întregi despre gradul de control pe care îl exercită părinții asupra copiilor și despre gradul de abuz sadic pe care îl manifestă. Același lucru poate fi spus despre polițiști, surori medicale, gărzi de închisoare și așa mai departe. Puterea lor nu este așa de mare ca aceea a lui Caligula. Ei trebuie să se supună unor ordine, sunt doar niște rotițe dintr-o mașinărie și nu au multe decizii de luat. Dar, comparativ cu copiii, în cazul pacienților sau prizonierilor cu care se confruntă, puterea lor este mai mare. Și veți găsi o serie de sadici în aceste meserii. Nu vreau să spun că majoritatea profesorilor sau asistentelor medicale sunt sadici. Din contră, mulți dintre aceștia aleg aceste meserii pentru că simt nevoia să îi ajute pe alții, căci îi privesc pe alții în mod pozitiv și vor să-și ajute semenii. Nu mă gândesc la aceste cazuri, ci la acelea în care persoanele sunt mânate de motive opuse și de obicei nu își dau seama că în spatele raționalizărilor pe care le construiesc pentru sine există o pasiune de a-i controla pe alții.

Aceeași pasiune este foarte prevalentă și printre birocrați. Permiteți-mi să vă dau un exemplu pe care, nu am nicio îndoială, l-ați întâlnit adesea. Să ne imaginăm un om în spatele ghișeului de la poștă. Așteaptă la coadă cincisprezece oameni și la închidere mai sunt doi rămași. La cinci fix omul închide fereastra, refuzându-i pe ultimii doi oameni care au așteptat o jumătate de oră. Este o mică umbră de zâmbet pe fața omului respectiv, un zâmbet sadic, de abia vizibil. El este bucuros că acești doi oameni trebuie să plece, că are puterea să îi facă să aștepte în van și că ei trebuie să se întoarcă mâine. El ar fi putut să mai aștepte un minut sau două pentru ei, dar nu o face. O persoană cumsecade și-ar găsi timpul și aceasta ar face majoritatea oamenilor în situația respectivă. Sadicul își închide ghișeul nu pentru că orele de program s-au terminat, ci pentru că îi face plăcere să o facă. Și, deși poate că nu câștigă un salariu foarte mare, plăcerea sadică este exact la fel de bună ca și banii și el nu se imaginează făcând altceva.

Acum aș vrea să citez un exemplu de sadic care a făcut lucruri mai

rele decât acelea de a-i controla pe alții: Heinrich Himmler. Vreau să vă citesc o scrisoare scurtă pe care i-a scris-o unui ofițer SS dintr-o poziție înaltă — contelui Adalbert Kottulinsky: „Dragă Kottulinsky, Ai fost foarte bolnav de inimă. În interesul sănătății tale, îți ordon să încetezi să fumezi de tot pentru următorii doi ani. După următorii doi ani, poți să îmi dai raportul medicului asupra stării tale de sănătate. Pe baza acelui raport o să decid dacă ai voie să fumezi din nou sau nu. Heil, Hitler!“ Acesta este nu numai control asupra altei persoane, ci și umilire. Himmler tratează acest adult ca pe un școlar prostuț. El scrie într-un mod deliberat menit să umilească. Himmler ia control asupra lui Kottulinsky. El nu lasă nici măcar doctorul care îl examinează să ia decizia dacă Kottulinsky poate sau nu fuma din nou. Himmler își arogă această decizie.

O altă trăsătură a birocratului sadic este că tratează oamenii ca pe niște obiecte. Ei devin obiecte. El nu relaționează cu niște ființe umane. O altă caracteristică este că doar indivizii neajutorați îi trezesc interesul sadic, nu cei care se pot apăra. Un sadic este de obicei laș împotriva unui superior, dar cineva care este slab poate fi făcut neajutorat — un copil, o persoană bolnavă sau, în anumite circumstanțe politice, un oponent politic — aceștia sunt oamenii care îl incită pe sadic. El nu simte milă, așa cum simte o persoană normală, și nici nu împărtășește repulsia unei persoane normale la ideea de-a lovi pe cineva care e lipsit de apărare. Din contră, neputința este o calitate care îl stimulează pe sadic, pentru că aceasta îi dă posibilitatea controlului absolut.

O altă trăsătură a sadicului în haine de birocrat este preocuparea excesivă față de ordine. Ordinea este totul. Ordinea este singurul lucru sigur din viața sa, singurul lucru față de care poate exercita un control complet. Oamenii care au o nevoie excesivă de ordine sunt de obicei oameni cărora le e frică de viață, pentru că aceasta nu e ordonată. Ea aduce surprize și spontaneitatea este crucială. Singurul lucru de care putem fi siguri este moartea, dar ce aduce viața este întotdeauna ceva nou. Totuși, individul sadic nu poate relaționa cu alții și vede pe oricine și orice în viață ca pe niște obiecte; este deci acel gen de persoană care urăște tot ce e viu pentru că îl amenință. Dar el iubește ordinea.

Putem observa acest lucru în jurnalul lui Himmler — ținut pentru zece ani, începând cu vârsta de paisprezece ani — care e plin cu cele mai

banale intrări. El notează câte cornuri a mâncat, dacă trenul a ajuns la timp sau nu. Fiecare lucru mărunt pe care îl făcea trebuia înregistrat. Chiar și ca tânăr ținea evidențe ale corespondenței în care nota fiecare scrisoare primită sau scrisă. Aceasta înseamnă ordine. Și aș putea adăuga că aceasta este o ordine de un anumit tip, ordinea unui birocrat de modă veche pentru care viața nu înseamnă decât ordine și pentru care regulile înseamnă totul.

Este interesant să notăm în acest context că, atunci când Eichmann a fost întrebat la Ierusalim dacă se simte în vreun fel vinovat — el a fost interogat de un psihiatru foarte uman și aparent a simțit că poate vorbi liber —, acesta a spus că da, se simțea vinovat în unele privințe. Și când a fost întrebat în legătură cu ce se simțea vinovat, el a răspuns: Pentru că am chiulit de la școală când eram copil. Nu a fost un lucru foarte inteligent din partea lui, ca acuzat în situația în care se afla. Dacă ar fi vrut să fie inteligent, ar fi putut să spună că se simțea vinovat că a omorât atâția evrei. Dar el a fost perfect sincer, și era perfect firesc din partea lui să se gândească la un incident în care încălcase regulile. Pentru un birocrat nu există decât un păcat, anume acela de a viola ordinea stabilită, să încalce regulile stabilite.

O ultimă trăsătură a caracterului sadic pe care vreau să o menționez este servilismul. Sadicul vrea să îi controleze pe cei slabi, dar este prea puțină vitalitate în el care să-i permită să trăiască fără să se supună cuiva mai puternic decât el. De exemplu, Himmler îl adora pe Hitler. Dacă sadicul nu se subordonează altei persoane, atunci el poate alege istoria, trecutul, puterile naturii, orice este mai puternic decât el. Dar regula care funcționează este aceasta: Trebuie să mă supun, trebuie să mă subordonez unei puteri superioare, oricare ar fi aceasta. Dar pe cei care sunt mai slabi decât mine îi voi domina. Acesta este sistemul în care trăiesc în general sadicul birocrat și sadicul „rece“.

Tipul pe care l-am descris este evocat în mod grăitor în ceea ce a scris Carl J. Burckhardt atunci când era comisar al Ligii Națiunilor de la Danzig (astăzi: Gdansk) și l-a caracterizat pe Himmler. „Acesta creează o impresie ireală prin subordonarea sa covârșitoare, prin conștiinciozitatea sa îngustă, prin minuțiozitatea sa inumană, prin comportamentul său cu aspect mecanic“. Aceasta este prin excelență descrierea sadicului rece. Acum putem să ne întrebăm: Oare ar fi putut Himmler să se dezvolte diferit într-o altă situație, dacă nu ar fi existat național-socialismul? Putem ghici și spune că el probabil ar fi devenit

un funcționar model. Și îmi imaginez cu ușurință că la înmormântarea lui superiorul și preotul lui ar fi spus despre el: „A fost un tată bun care și-a iubit copiii și și-a dedicat toată energia muncii sale și organizației pe care a slujit-o“. Și aceasta era în fapt Himmler. Trebuie să realizăm că până și un sadic are undeva în el însuși nevoia de a-și dovedi că este o ființă umană, că e capabil de prietenie. Dacă persoana nu își poate dovedi sieși că e uman într-un aspect al ființei sale, atunci el e în pragul nebuniei, căci ceea ce simte el în acel moment este o izolare de restul omenirii pe care nu o poate suporta nimeni. Și acesta e un fapt sprijinit de rapoartele pe care le avem despre membrii unităților care au dus la capăt execuțiile prizonierilor politici, ale evreilor, rușilor și altora, care au înnebunit, s-au sinucis sau au suferit de o serie de alte probleme psihice. Un comandant al unei astfel de unități chiar a scris că trupelor trebuia să li se arate că metodele folosite pentru a distruge evreii, anume împușcarea și gazarea, erau umane și corecte din punct de vedere militar. Altminteri echilibrul psihic al oamenilor ar fi fost distrus.

Cred că este corect să spunem că există mulți Himmleri, mulți sadici care nu devin pe față sadici pentru că nu li se dă ocazia. Dar tot așa cred că e fals să spunem că ar exista un Himmler în fiecare dintre noi, că avem cu toții tendințe sadice care vor ieși la iveală în circumstanțele potrivite. Acesta este lucrul pe care vreau să insist aici. Există caractere sadice și caractere non-sadice. Unii oameni, cei care au caractere sadice, vor deveni în mod deschis sadici dacă le permite situația. Alții nu vor deveni sadici, indiferent de circumstanțe, pur și simplu pentru că au un tip de personalitate diferit. Numai dacă percepem caracterul unei persoane, putem să ne dăm seama ce se află în spatele conștientului său, ce îi motivează cu adevărat comportamentul general. Trebuie să știm care sunt elementele de bază ale caracterului său și care sunt cele superficiale, compensatoare. Cred că ar fi un mare câștig pentru noi toți dacă am înțelege mai mult despre caracterul uman și dacă nu am fi atât de influențați de comportamentul exterior al unui om. Ar fi un mare câștig nu numai în viața noastră personală, dar și în cea politică. Am putea să prevenim catastrofe dacă am putea spune dinainte în ce măsură acei indivizi care sunt dornici să ne ghideze soarta politică sunt sadici sau nu.

Visele sunt limbajul universal al omului

Cu toții ne simțim acasă doar într-o limbă și o numim pe aceasta limba noastră maternă. Poate că învățăm și alte limbi străine: franceză, rusă, italiană. Dar uităm că vorbim cu toții și o altă limbă, una comună, și aceasta este de fapt limbajul viselor. Acest limbaj este remarcabil. Este o limbă universală care a existat în toate perioadele din istoria omenirii și în toate culturile. Limbajul viselor omului primitiv, limbajul viselor faraonului din Biblie, limbajul viselor cuiva din Stuttgart sau New York — toate sunt aproape aceleași. Vorbim acest limbaj în fiecare noapte. Deși de obicei uităm ce am visat și de aceea credem că n-am visat deloc, noi visăm în fiecare noapte.

Care sunt caracteristicile limbajului viselor? Cea mai evidentă caracteristică a sa este desigur aceea că e un limbaj al nopții, un limbaj al somnului. E ca și cum am vorbi franceza numai noaptea și n-am înțelege nimic din ea ziua. Mai mult, limbajul viselor e un limbaj simbolic. Am putea spune că limbajul viselor folosește ce folosește și literatura. Dacă scriitorul spune: „Trandafirul roșu îmi încălzește inima“, nimeni nu crede că aceasta înseamnă că s-a ridicat temperatura. Scriitorul se referă la un sentiment, la o experiență, și el se exprimă sub forma unui proces fizic concret.

Aș folosi aici exemplul unui vis foarte interesant pentru a arăta ceea ce vreau să spun. Sigmund Freud a avut acest vis și apoi l-a interpretat. Este un vis despre un ierbar și este foarte scurt. Freud a visat că avea un ierbar și că ierbarul avea o floare uscată în el. Acesta este întregul vis. Freud se gândea ce poate să însemne. Floarea era floarea favorită a soției lui, iar soția lui se plângea adesea că el nu-i aduce niciodată flori. Apoi floarea era legată într-un fel de cocaină — cu aceasta făcuse cunoștință cam pe la vremea la care se descopereau aplicațiile medicale ale ei. Floarea din ierbar era un simplu simbol, dar unul bogat în semnificații. Ea arăta ceva despre unul dintre cele mai importante aspecte ale personalității lui Freud. Florile erau simbolurile dragostei, sexualității, eroticului și vieții. Dar această

floare din ierbar este una uscată — ea nu mai avea valoare decât ca obiect al cercetării științifice. Ea poate fi studiată ca obiect de cercetare, dar nu percepută ca ceva ce înflorește și trăiește. Dacă ne uităm la atitudinea lui Freud asupra iubirii și sexualității, vedem de fapt că, deși el a făcut din sex un obiect de studiu științific, în viața sa sexuală era un om destul de timid și pudic. În jurul vârstei de patruzeci de ani, i-a scris unui prieten cât de surprins a fost de cât de atrăgătoare i se părea o femeie pe care a văzut-o. Acesta este doar un exemplu al atitudinii lui Freud față de viață la o vârstă la care majoritatea oamenilor n-ar fi surprinși că aceasta se întâmplă. Astfel, în acest mic simbol al florii uscate, un simbol ce poate fi schițat doar în câteva cuvinte, găsim indicii asupra caracterului lui Freud care ne-ar obliga să umplem multe pagini dacă ar fi să încercăm să explicăm în detaliu ceea ce a fost implicit în limbajul simbolic al acestui scurt vis.

O altă calitate importantă a limbajului viselor este că știm mai mult despre alți oameni și despre noi atunci când visăm decât atunci când suntem treji. Poate că suntem mai irațională în vis — și mă voi întoarce la aceasta — dar într-un anumit sens suntem mai înțelepți și înțelegem mult mai multe. Exemplul visului lui Freud ne arată și aceasta. Așa cum știm din propria analiză a lui Freud asupra visului său, el nu era foarte conștient de aspectul caracterului pe care îl revelează visul. Dar în acest vis a putut recunoaște atitudinea sa echivocă față de ce simboliza visul.

Legată de aspectul limbajului viselor mai este o trăsătură pe care majoritatea discuțiilor despre vise nu o recunosc în mod adecvat. Majoritatea oamenilor (iar atunci când spun „majoritatea oamenilor“ nu am o statistică, deci ar trebui să fiu mai prudent și să spun doar „mulți oameni“ sau, mai bine, „majoritatea oamenilor pe care i-am văzut de când practic psihanaliza“) sunt creativi în visele lor până într-un punct în care nu ar fi crezut că e probabil în viețile lor din timpul în care sunt treji. În visele lor, oameni care, atunci când sunt treji, n-ar face niciodată așa ceva, nici cu cel mai mare efort, devin creatori de povești, poeme, mituri. Am auzit nu știu cât de multe vise care ar putea fi publicate cuvânt cu cuvânt rivalizând cu scrierile lui Kafka. Și cu toate acestea, atunci când este trează, persoana respectivă s-ar uita la tine de parcă ai fi nebun dacă i-ai zice: „Ei bine, ai putea scrie o poveste despre asta în stil Kafka“. De fapt persoana respectivă ar fi incapabilă să scrie o asemenea povestire. Dar în vis omul este

poet, artist, și e vorba de aceeași persoană care nu are deloc capacități artistice cât este trează. Ca să mă exprim într-o formă extremă, am putea spune că artistul creativ este cineva care, fără să trebuiască să doarmă, rămâne creativ deși este treaz.

În timpul zilei trăim într-un context al unei culturi date. Ceea ce spunem în timpul zilei depinde în mare parte de unde ne-am născut. Este clar că un african care e membrul unui trib de vânători va vorbi despre alte lucruri și va folosi alți termeni decât noi. Ceea ce spunem este determinat de societatea noastră. Dar în visele noastre noi vorbim un limbaj universal. Limbajul nostru de zi cu zi, fie limba noastră maternă sau una străină, este un limbaj determinat social. Limbajul viselor este cu toate acestea un limbaj universal, este limbajul omenirii.

Care este explicația pentru această capacitate? Lăsați-mă să încep cu ceva ce poate părea complex, dar care este de fapt foarte simplu: diferența dintre vis și trezie. Ne petrecem o parte din timp treji și o parte din timp adormiți. Ce înseamnă însă să spunem că suntem treji? Atunci când suntem treji suntem într-o stare care ne cere să ne ocupăm de viețile noastre. Trebuie să muncim, trebuie să achiziționăm lucrurile de care avem nevoie pentru a trăi, trebuie să ne apărăm de atacuri, pe scurt, suntem absorbiți de lupta pentru existență. Și această luptă influențează ceea ce facem și ceea ce gândim. Influențează ceea ce facem pentru că trebuie să ne conformăm. Trebuie să ne comportăm în modul în care societatea se așteaptă de la noi să ne conformăm ca să putem produce, ca să putem să muncim. Dar, și mai important, această luptă ne influențează foarte mult sentimentele și categoriile în care gândim.

În timpul zilei privim lucrurile în modul în care trebuie să le privim pentru a le manipula, folosi, pentru a face ceva din ele. Trebuie să ne comportăm rezonabil, iar „rezonabil“ înseamnă în modul în care se comportă și alți oameni, ca să ne înțeleagă, să ne placă și să nu creadă în sinea lor că „Aceasta este o persoană complet excentrică și nebună“. Gândim și simțim ceea ce „bunul-simț“ și decența umană ne spun că ar trebui să simțim și să gândim. Cu toții gândim și simțim că ne iubim părinții, că ei și toate celelalte autorități nu numai că vor ce e mai bine pentru noi, dar știu ce e mai bine și așa mai departe. Ne simțim fericiți atunci când o cere ocazia sau, dacă ocazia cere contrariul, ne simțim triști. În realitate, putem să nu simțim nimic, dar

credem că simțim ceva de vreme ce am afișat o expresie fericită sau tristă, așa cum se cădea în acel context. Și nu ne gândim la aceste lucruri ca fiind absurde pentru că asumăm că lucrurile care n-ar trebui să existe nu există. Povestea lui Andersen despre hainele noi ale împăratului ilustrează în mod optim principiul. Împăratul este gol, dar adulții cred că are haine minunate pentru că la aceasta se așteaptă ei. Numai un băiețel, a cărui gândire nu a fost încă pusă în tiparul majorității minților de zi cu zi ale adulților, e în stare să vadă că împăratul e de fapt gol. Iar atunci când suntem treji, facem, simțim și gândim ceea ce se așteaptă alții de la noi.

Permiteți-mi să citez un alt vis care ilustrează aceeași chestiune. Un director dintr-o poziție de răspundere care îi e subordonat doar unui altui director din firmă a avut acest vis. În timp ce e treaz, directorul s-a convins că e în termeni buni cu șeful lui. Îi place de el și nu are probleme cu el. Atunci a visat următoarele: Mâinile îi sunt legate cu un fir de telefon, de care atârnă încă telefonul. Apoi își vede șeful, care pare să doarmă, zăcând lângă el pe pământ. Directorul simte o mânie copleșitoare. Găsește un ciocan, îl ia în ambele mâini și încearcă să îi dea în cap șefului cu el. El lovește ținta, dar nu se întâmplă nimic. Apoi șeful cel mare își deschide ochii și zâmbește ironic atacatorului.

Deși omul poate că a simțit că era în termeni buni cu șeful lui, visul lui ne spune că el chiar îșI ura superiorul. El simțea că directorul îl oprima și îl ținea legat. Se simțea neputincios, la mila șefului. Aceasta e realitatea resimțită de om în vis. Cât timp era treaz se părea că această realitate îi era ascunsă.

Ce ne oferă starea de somn și nu ne poate da starea de trezie? Suntem liberi. Poate suna straniu, dar într-un anumit sens suntem liberi atunci când dormim. Adică, atunci când dormim, nu mai suntem obligați să participăm la lupta pentru existență. Nu mai trebuie să cucerim, nu mai trebuie să ne apărăm, nu mai trebuie să ne conformăm. Gândim și simțim ceea ce gândim și simțim. Gândurile și sentimentele din somn sunt pe cât de subiective se poate. În somn nu trebuie să facem nimic, putem pur și simplu să fim. În somn nu avem țeluri. Putem să trăim lumea așa cum ne apare, așa cum o vedem și nu în modul în care ar trebui ea să arate dacă am fi conștienți. În alte cuvinte, în vis scena principală este cea a inconștientului. Nu e nimic misterios legat de acest inconștient. Înseamnă că în somn avem acces la ceea ce nu știm

atunci când suntem treji. Sau, ca să ne exprimăm altfel: În starea de trezie n-avem acces la ceea ce știm atunci când dormim. Putem spune chiar că în starea de trezie conștiința somnului este inconștientă, în timp ce în starea de somn conștiința treziei este inconștientă. Lucrează două tipuri de conștiință. Una operează cât suntem treji, alta, cât dormim.

Înseamnă că suntem mai iraționali în somn, mai expuși pulsiunilor noastre? Da, uneori, dar niciodată mereu și nici chiar în majoritatea cazurilor, chiar dacă Freud credea că visele opuneau mereu iraționalul raționalului. Dar, așa cum am menționat înainte, adeseori primim o mai mare cunoaștere și o mai mare înțelepciune în vise pentru că suntem mai independenți, pentru că vedem și simțim fără să tragem obloanele. Chiar și în somn ne cenzurăm visele. Nu îndrăznim să acceptăm libertatea pe care ne-o dă visul, deci schimbăm și ascundem mesajul adevărat al visului în modul în care am face-o dacă am vrea să împiedicăm pe cineva să înțeleagă care erau adevăratele noastre intenții. În acel caz noi exprimăm, chiar și în somn, refuzul de-a ne înțelege pe noi. De aceea ne uităm adesea visele, căci multe dintre ele nu se potrivesc vieților noastre treze. Ele doar ne-ar deranja și ne-ar irita.

În vise ne crește creativitatea. Dezvoltăm capacități creative pe care nu le recunoaștem și în legătură cu care nu avem nicio bănuială atunci când suntem treji. Mă gândesc aici la visul altui director de succes. (Visele pe care le citez aici nu vin de la pacienții mei, ci dintr-un studiu făcut pe persoanele din poziții de decizie.) Acest om se simțea foarte bine pentru că avea succes. Judecând după venitul și puterea sa, era îndreptățit să se simtă așa, căci simțim de obicei ceea ce este de așteptat să simțim. Deci omul acesta se credea foarte fericit. Apoi a visat. În prima parte a visului era la un lac mic. Lacul e murdar. Atmosfera era întunecată, mohorâtă, sumbră. El și-a amintit mai apoi, după vis, că lacul este asemănător cu acela lângă care locuiau părinții lui. Amintirea neplăcută nu era doar aceea a lacului, ci și a atmosferei nefericite, pline de sărăcie din casa copilăriei lui. În a doua scenă a visului el este într-o mașină extrem de scumpă, mergând către munți pe o șosea ultramodernă. Conduce repede, are sentimentul de putere și succes și este fericit. Dintr-odată intră într-un magazin de pornografie. Nevasta lui era cu el în mașină, dar acum este singur. Nu mai este nimeni acolo. Totul este murdar și prăfuit, iar el se simte singur și abandonat.

Visul ne spune cum se simte de fapt acest om legat de soarta și viața lui. Pus în termeni simpli, visul se traduce cam așa: Atunci când eram copil, totul în jurul meu era trist și murdar. Acum sunt un om plin de succes care a ajuns pe culmi cu viteză amețitoare. Dar, de fapt, atunci când se va sfârși jocul succesului, mă voi întoarce în aceeași murdărie, aceeași sărăcie, aceeași tristețe și aceeași izolare pe care o trăiam în copilărie. Totul se va destrăma și mă voi întoarce de unde am plecat. Visul nu exprimă o dorință. De fapt, într-un limbaj artistic și creativ, ne arată clar goliciunea din viața acelui om.

Putem spune că mulți oameni sunt capabili de acel tip de creativitate, dar în timpul zilei sunt așa de înrobiți de presiunile sociale — ceea ce Heidegger numea „impersonalul se“ —, că nu au curajul să fie ei înșiși și să creeze ceva ei înșiși. Acesta este un comentariu trist asupra societății noastre, care nu permite oamenilor să-și dea seama ce capacități creative se află în ei.

În visele noastre ne spunem ceva. Așa cum spune Talmudul: Un vis neinterpretat e ca o scrisoare care rămâne necitită. Cuvântul „a interpreta“ nu este corect în context. Nu trebuie să interpretăm vise. Nu este nimic de interpretat. Nu trebuie să interpretăm chineza și italiana dacă am învățat acele limbi. Limbajul viselor este un limbaj pe care îl putem învăța, căci are propria sa gramatică, propriile sale forme, un limbaj care nu descrie „fapte“, dar care furnizează trăiri. Este ușor să învățăm limbajul viselor și nu trebuie să ne facem psihanaliști ca să îl învățăm. L-am putea învăța la școală în același timp în care învățăm o limbă străină. Consider că ar fi un mare avantaj să încercăm să învățăm limbajul viselor, pentru că, dacă ne înțelegem visele, vom înțelege mai mult legat de noi și alții. Această cunoaștere ne poate deranja. Dar cu cât știm mai mult despre noi și cu cât ne facem mai puține iluzii despre alții, cu atât mai bogate, mai puternice și mai vitale vor fi viețile noastre. Atunci, dacă vom înțelege limbajul viselor, nu ne vom mai limita la perspectiva unilaterală, intelectuală, care a ajuns să domine gândirea oamenilor în epoca noastră mai mult decât în trecut. Nu ne vom mai mărgini să gândim exclusiv în concepte, ci ne vom dezvolta ochiul pentru nuanțele afective. Astfel, vom integra intelectul și emoția și vom lăsă în spate alternativele nerealiste. Nu propun aici vreun soi de anti-intelectualism, cu atât mai puțin vreun fel de sentimentalism. Dar vreau să sugerez că limbajul viselor ne poate învăța ceva care este esențial vieților noastre, acum mai mult decât oricând: În vise

devenim poeți.

Psihologia pentru nepsihologi

Psihologia premodernă și modernă

Cine e psiholog și cine nu e? Și ce este psihologia? Răspunsul la prima întrebare ar părea să fie foarte simplu. Oricine care nu a studiat psihologia și care nu a obținut o diplomă în domeniu nu e psiholog. Aceasta ar însemna că aproape toată lumea e formată din nepsihologi. Dar nu cred că așa stau lucrurile, și aș îndrăzni să spun că nu există de fapt nepsihologi, în măsura în care cu toții avem practica propriului nostru stil de psihologie cât ne trăim viețile. Toți trebuie să știm ce se întâmplă în interiorul altora. Trebuie să încercăm să-i înțelegem. Trebuie să încercăm să prevedem cum se vor comporta alții. Pentru a face aceasta nu trebuie să mergem la un laborator universitar. Laboratorul vieții de zi cu zi (în care ne aflăm deja) ne dă multe ocazii să ne gândim și să reflectăm asupra mai multor experiențe și cauze. Deci ne-am pus întrebarea greșită. Nu ar trebui să ne întrebăm dacă suntem psihologi sau nepsihologi, ci mai degrabă dacă suntem psihologi buni sau răi. Oricare ar fi răspunsul la întrebare, cred că studiul psihologiei ne poate ajuta să devenim psihologi mai buni.

Aceasta ne duce la cea de-a doua întrebare: Ce este psihologia? La această întrebare este mai greu de răspuns decât la prima. O să rămânem un pic asupra ei. Înțelesul literal al psihologiei este acela de „știință a sufletului“. Dar să știm aceasta nu ne lămurește cu nimic în ce constă această știință a sufletului. Ce studiază ea? Care sunt metodele sale și care sunt scopurile sale?

Majoritatea oamenilor consideră că psihologia este o știință relativ modernă. Ei au acea impresie pentru că, de fapt, numai în ultimii o sută sau o sută cincizeci de ani cuvântul „psihologie“ și-a căpătat acest sens. Dar ei uită că psihologia premodernă începuse, să spunem, în 500 î.e.n. și că a continuat până în secolul al șaptesprezecelea. Acea psihologie nu s-a numit „psihologie“, cu toate acestea. Era cunoscută

sub numele de „etică“ sau adesea de „filosofie“, dar aceasta nu o face mai puțin psihologie. Care era scopul psihologiei premoderne? Nu putem să dăm decât un răspuns scurt: Psihologia premodernă a căutat să înțeleagă sufletul uman pentru a-i face pe oameni mai buni. Motivația din spatele psihologiei a fost deci morală. Într-adevăr, putem să spunem că a fost religioasă, spirituală.

O să menționez pe scurt niște exemple de psihologie premodernă. Budismul a dezvoltat o vastă psihologie care este elaborată și subtilă. Aristotel a scris un text psihologic, dar l-a numit Etica. Stoicii au produs o psihologie foarte interesantă și vă pot fi familiare Meditațiile lui Marcus Aurelius. În Toma d'Aquino veți găsi un sistem psihologic din care puteți probabil învăța mai mult decât din majoritatea textelor moderne. Discuțiile asupra acestor concepte, ca narcisismul, mânia, umilința, modestia, complexul de inferioritate și multe altele, sunt la fel de interesante și profunde ca în alte texte de psihologie. Și Spinoza a scris o psihologie și, precum Aristotel, a intitulat-o Etica. Spinoza a fost probabil primul psiholog care să recunoască în mod clar puterea inconștientului atunci când a spus că suntem toți conștienți de dorințele noastre, dar că nu suntem conștienți de motivele din spatele acelor dorințe. Așa cum vom vedea în curând, acea observație a fost cea care ne-a oferit baza, mulți ani mai târziu, pentru psihologia abisală a lui Freud.

În perioada modernă s-a dezvoltat o psihologie complet diferită, care nu are, per total, mai mult de o sută de ani. Psihologia are un rol diferit. Scopul său nu este să înțeleagă sufletul pentru ca noi să devenim ființe umane mai bune. Scopul său, ca să simplificăm, este să înțeleagă sufletul astfel încât să devenim ființe umane cu mai mult succes. Vrem să ne înțelegem pe noi înșine și pe alții, astfel încât să reușim mai bine în viață, să îi manipulăm pe alții, astfel încât să ajungem să ne realizăm în moduri care o să ne facă să avansăm mai bine.

Putem să ne dăm seama bine de diferența dintre sarcinile psihologiei moderne și ale celei premoderne numai dacă ne dăm seama cât de mult s-au schimbat cultura și scopurile noastre în societate. Acum, sunt sigur că per total oamenii din Grecia clasică sau din Evul Mediu nu erau mai buni decât suntem noi astăzi. Comportamentul lor de zi cu zi era probabil mai rău decât al nostru. Dar în ciuda acestui lucru, viețile lor erau guvernate de o idee, iar ideea aceea era că viața nu

merită trăită doar ca să-ți câștigi pâinea. Viața trebuie să aibă un sens, și, în cea mai mare parte, acest sens se regăsește în dezvoltarea ființei umane și a potențialităților sau puterilor sale. Aici se află relevanța psihologiei.

Omul modern vede lucrurile diferit. Nu este interesat să fie și să devină, ci mai degrabă vrea să aibă mai mult. Vrea o slujbă mai bună, mai mulți bani, mai multă putere, mai mult respect. Dar știm că din ce în ce mai mulți oameni încep să se îndoiască că aceste țeluri îi fac fericiți. Această îndoială e tot mai răspândită, mai cu seamă în Statele Unite ale Americii, cea mai bogată și avansată țară din lume din punct de vedere economic. Dar nu vreau să intru pe larg în acest subiect aici. Ceea ce vreau să sugerez este că două concepții diferite despre scopurile din viață dau două direcții în care să se desfășoare psihologia. Acum aș dori să vă ofer o scurtă schiță a istoriei psihologiei, ca să vă faceți o idee despre tendințele sale principale.

Psihologia modernă a avut începuturi foarte umile. A început prin studiul memoriei, a fenomenelor vizuale și auditive, a asocierilor de idei, a psihologiei animale. Wilhelm Wundt este poate cea mai importantă figură în aceste zile timpurii ale psihologiei moderne. Psihologii de atunci nu scriau pentru publicul general și nu erau extrem de bine cunoscuți. Ei scriau pentru colegii lor și doar câțiva „laici“ manifestau vreun interes față de munca și publicațiile lor.

Situația s-a schimbat radical însă, iar psihologia a început să câștige popularitate atunci când și-a mutat accentul asupra motivelor din spatele comportamentului uman. Acest domeniu de cercetare a dominat psihologia în ultimii cincizeci de ani. Ne interesează, desigur, căci cu toții vrem să știm ceea ce ne motivează și de ce acționăm conform unor anumite motive, și nu în baza altora. Dacă psihologia ne poate promite că va clarifica aceste întrebări, atunci ea poate fi probabil de mare valoare pentru noi. Și astfel a devenit psihologia motivațională cea mai populară știință, iar în ultimele decenii și-a menținut popularitatea, sporindu-și-o.

Există două școli principale în această psihologie populară: teoria instinctului și behaviorismul. Să spunem câteva cuvinte despre teoria instinctului. Aceasta provine de la unul dintre cei mai mari gânditori ai secolului nouăsprezece, Charles Darwin, care este printre primii oameni de știință cercetător al instinctului ca forță motivațională la

ființele umane. Folosind munca sa ca bază, alții au dezvoltat o teorie pe care putem s-o rezumăm astfel: Fiecare acțiune umană are un motiv în spatele său, și în fiecare situație acel motiv este un instinct independent și înnăscut. Ne naștem cu instincte în noi, precum animalele. Dacă suntem agresivi, atunci motivul este instinctul nostru agresiv. Dacă suntem servili, atunci punem aceasta pe seama unui instinct către servilitate. Dacă suntem geloși, să ne uităm la instinctul de gelozie. Dacă ne place să cooperăm, atunci lucrează în noi instinctul de cooperare. Dacă fugim repede din fața pericolului, acela e instinctul de fugă, și așa mai departe. Într-adevăr, dacă adunăm toate instinctele pe care le-au găsit teoreticienii instinctelor, probabil că ajungem la vreo două sute de instincte — și fiecare dintre aceste instincte motivează un anumit tip de comportament, așa cum clapele de pian scot niște note distincte dacă apeși pe ele.

Principalii cercetători care au propus teoria instinctului au fost doi americani, William James și William McDougall. Acum puteți avea deja impresia, din rezumatul pe care vi l-am făcut, că teoria instinctului este foarte simplistă și naivă. Dar nu este deloc așa. Folosind bazele puse de Darwin, acești doi oameni și alții alături de ei, cu toții gânditori importanți și profunzi, au construit un edificiu extrem de interesant. Singura sa problemă, în opinia mea, este că nu este construit cum trebuie. Nu este de fapt un edificiu, ci mai degrabă un construct mental fără nicio bază în realitate. Cea mai recentă și importantă teorie a instinctului, care a devenit populară, este cea a lui Konrad Lorenz, care a legat originile agresivității umane de un instinct al agresivității mai mult sau mai puțin înnăscut.

Un punct slab al teoriei instinctului este tendința sa de-a simplifica extrem. Este prea simplist să postulăm un instinct pentru fiecare comportament uman și această postulare nu explică de fapt nimic. Tot ceea ce ni se spune este că acțiunile au motive, că acțiunile diferite au propriile lor motive distincte, iar acele motive sunt înnăscute. Dar nimic din aceste lucruri nu poate fi dovedit pentru majoritatea așa-ziselor instincte. Sunt puține instincte cu adevărat înnăscute — anume agresivitatea defensivă, fuga și, într-o oarecare măsură, comportamentul sexual, deși aici suntem mai nesiguri. Dar aici nu trebuie să ignorăm ce dobândirea prin învățare, influența culturii și societății pot modifica, și ele, radical aceste impulsuri înnăscute, astfel că, la oamenii și la animalele care suferă asemenea modificări, aceste impulsuri pot dispărea aproape cu desăvârșire, sau, pe de altă parte,

pot să se accentueze substanțial.

Celălalt punct slab al teoriei este că unele instincte care se dezvoltă intens la unii indivizi și în unele culturi sunt absente în altele. Să spunem că există triburi primitive foarte agresive, în timp ce în altele nu există nicio agresivitate. Tot așa se întâmplă și cu indivizii. Dacă vine cineva la psihiatru astăzi și spune: „Doctore, sunt furios, aș vrea să omor pe toată lumea, nevasta, copiii… Aș vrea să mă omor pe mine“, psihiatrul nu spune: „Aha, instinctul agresiv e foarte dezvoltat la acest om“. În schimb, el pune un diagnostic care sună cam așa: „Acest om este probabil bolnav. Agresivitatea pe care o exprimă, ura pe care a acumulat-o, este un semn de boală“. Dacă agresivitatea unui om ar fi motivată de instinct, ar fi un comportament normal, natural, și nu un simptom al bolii.

Vedem, de asemenea, și acesta e un lucru foarte important, că cei mai primitivi oameni, vânătorii-culegători, cei care au început civilizația, erau cel mai puțin agresivi oameni. Dacă agresivitatea ar fi înnăscută, atunci ar fi trebuit să fie mai evidentă la vânători și culegători. De fapt, este exact invers. Dezvoltarea civilizației, începând cam cu 4000 î.e.n., anume crearea de orașe mari, regate, ierarhii, armate, inventarea războiului, inventarea sclaviei — și folosesc cuvântul „inventare“ în mod deliberat aici, pentru că niciunul dintre aceste lucruri nu apar în natură — toate aceste lucruri au pus bazele sadismului, agresiunii și dorinței de a-i subjuga pe alții și de a-i distruge, rele care nu au existat nicăieri în același grad la populațiile primitive, preistorice.

Aceste puncte slabe din teorie i-au făcut pe behavioriști să propună o perspectivă cu totul contrară. Ei consideră că absolut nimic nu este înnăscut în noi și că ceea ce fac oamenii este rezultatul condițiilor sociale și al manipulării foarte inteligente din partea societății sau familiei. Cel mai important apărător astăzi este B.F. Skinner, care spune în cartea sa Beyond freedom and liberty (Dincolo de libertate și demnitate) ceva ce vom parafraza așa: „Concepte precum libertatea și demnitatea sunt doar o ficțiune. Ele nu există deloc, ci sunt pur și simplu produsele influenței ființelor umane într-un asemenea fel, încât ele vor crede că vor să fie libere. Nici dorința de libertate, nici sentimentul demnității umane nu sunt inerente în natura umană“. Permiteți-mi să vă dau un exemplu simplu al acestei teorii. Micul Johnny nu vrea să-și mănânce spanacul. Dacă mama îl pedepsește, ea

nu va rezolva nimic (iar părinții știu bine asta). Și Skinner este de acord că pedeapsa nu e metoda corectă. Nu ar trebui să îi predici despre spanac. El ar trebui doar servit. Și dacă micul Johnny gustă puțin, atunci mama ar trebui să-i zâmbească prietenos și să-i promită o bucată de prăjitură în plus la desert. Următoarea dată când mai e spanac la masă, micul Johnny se va simți mai dornic să-l mănânce. Încă o dată el câștigă un zâmbet din partea mamei lui și de data aceasta ea îi dă o bucată de ciocolată. Și așa lucrurile continuă puțin până când micul Johnny e condiționat, anume până când a învățat că va primi o recompensă dacă mănâncă spanac. Cui nu-i plac recompensele? Și după ceva vreme, Johnny va mânca spanac cu mare plăcere, preferându-l oricăror alte legume. Acum este adevărat că lucrurile pot merge așa. Skinner a investit mult efort în a găsi cele mai inteligente lucruri pentru a face aceasta. Recompensa nu este automat repetată de fiecare dată, de pildă. A fost omisă odată, apoi reintrodusă. Au apărut multe studii și experimente ingenioase pentru a vedea cum pot fi seduși oamenii, cum pot fi folosite recompensele pentru a-i face pe oameni să acționeze în sensul dorit de noi, cei care dăm recompensele. Skinner nu este interesat de ce manipulatorul vrea ca oamenii să facă ceea ce dorește el, căci Skinner nu crede că valorile au un sens obiectiv.

Dacă reflectăm asupra contextului în care lucrează un psiholog în laborator, atunci este destul de ușor să înțelegem poziția lui Skinner. Dacă șoarecii sau iepurii mănâncă sau nu este un lucru care nu prezintă foarte mult interes. Singurul lucru interesant e dacă putem să-i convingem, printr-o metodă sau alta, să mănânce sau nu. Și, din moment ce behavioriștii consideră ființele umane, inclusiv pe sine înșiși, ca pe niște cobai, ei nu sunt interesați de ce și pentru ce îi condiționează pe alții. Ei sunt interesați doar de două lucruri: să separe comportamentul uman de ființele umane. Ei nu studiază oamenii în procesul lor comportamental, ci studiază produsul și produsul este un anumit comportament. Ființa umană care generează acel comportament este dată anume deoparte. Ființele umane ca atare nu sunt importante, ele constituind obiectul filosofiei și speculațiilor. Ce îi interesează pe behavioriști este ce fac oamenii. Ei aleg să ignore întrebarea de ce atât de mult ființe umane nu reacționează așa cum ar trebui dacă teoriile ar fi corecte. Ei nu sunt deranjați de faptul că mulți oameni se revoltă, nu vor să se conformeze și nu sunt seduși de mitele subtile care sunt esența întregii teorii. Teoria asumă că majoritatea oamenilor preferă să fie mituiți, mai degrabă decât să fie

ei înșiși și să-și realizeze potențialul naturii și talentelor lor.

Teoria instinctului și behaviorismul au un lucru în comun, în ciuda marilor diferențe dintre ele. Niciuna nu le permite ființelor umane nici cel mai mic control asupra vieților lor. Teoria instinctului vede omul ca fiind mânat de impulsuri care vin din trecutul lui uman și animal. Behaviorismul vede omul ca mânat de condițiile sociale din jurul său. El este dominat de trucurile oportuniste și seducătoare ale societății sale așa cum omul instinctual e dominat de istoria speciei sale. Dar niciunul din aceste modele umane, așa cum sunt propuse ele de aceste teorii, nu se bazează pe ceea ce vrea de fapt omul, pe ceea ce este el, pe ceea ce e în armonie cu natura sa.

Cele două școli majore de gândire conțin cea mai mare parte din ceea ce trece drept „psihologie modernă“ azi. Și ar trebui să spun că psihologia behavioristă e cea mai de impact dintre cele două. Majoritatea profesorilor de psihologie de la universitățile americane sunt behavioriști, iar psihologia sovietică merge pe căi foarte asemănătoare din motive politice evidente.

Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud

Împreună cu cele două școli de psihologie deja discutate există o a treia, care a fost fondată de Sigmund Freud și care este numită psihanaliză sau psihologie abisală. Țelul lui Freud era să ajungă la o înțelegere rațională a cauzelor și motivelor pentru ură, iubire, supunere, distrugere, invidie, gelozie — pentru toate emoțiile pe care marii scriitori (să-i luăm pe Shakespeare sau pe Dostoievski, de exemplu) le-au tratat în piesele sau romanele lor. Freud voia să facă din toate acele emoții obiectul cercetării științifice. El a creat știința iraționalului. A vrut să facă uz de puteri raționale, nu artistice, pentru a înțelege iraționalul. Și este de înțeles că artiștii, în special cei din școala suprarealistă, au fost mult mai receptivi la teoria lui Freud decât psihologii și psihiatrii, care erau gata să disprețuiască aceste idei ca fiind aberații. Abordarea lui Freud era identică cu aceea a unui artist: Ce sunt emoțiile umane și cum putem să le înțelegem? Toți psihiatrii voiau să știe cum pot fi vindecați oamenii de simptome care fie la cauzează durere, fie îi încurcă în integrarea lor socială sau în succesul din viață.

Este important să subliniem aici că scopul lui Freud nu se limita la investigația științifică a motivelor (adică a emoțiilor) aflate la baza comportamentului uman. Spre deosebire de apărătorii celor două mari școli ale psihologiei moderne, Freud împărtășea țelurile psihologiei premoderne. El voia ca ființele umane să fie capabile să se înțeleagă, să își descopere inconștientul, astfel încât ele să își poate obține independența. Scopul acestuia era să ajungă la o domnie a rațiunii, la o distrugere a iluziilor. El voia să vadă cum oamenii devin liberi și maturi. Scopurile sale morale erau cele ale Iluminismului, ale raționalismului. Dar acele scopuri au mers dincolo de ceea ce și-au impus ca scopuri psihologii premoderni, adică dincolo de ceea ce au considerat aceștia că ar fi scopurile domeniului lor. Singurul scop pe care și l-au fixat psihologii premoderni a fost acela de a-i ajuta pe oameni să funcționeze mai bine. Modelul uman pe care și l-a impus Freud coincidea în multe privințe cu cel proiectat de marii filosofi

iluminiști.

Teoria lui Freud și terminologia în care el gândea, ca să spunem așa, au fost, cu toate acestea, puternic influențate de spiritul vremii, ceea ce înseamnă că influența darwinismului, a materialismului și a instinctualismului este evidentă în munca sa. În consecință, teoria lui Freud este uneori exprimată într-un limbaj care îl face să pară instinctualist, de unde și multe neînțelegeri. Ceea ce aș vrea să fac este să vă povestesc ce consider eu că e esența descoperirilor lui Freud. Făcând acestea, vă voi prezenta propria mea abordare, pe care nu o împărtășesc cu majoritatea psihanaliștilor.

Primul concept central pe care vreau să-l menționez este acela al inconștientului sau al refulării. Conceptul este uitat de obicei în ziua de astăzi. Când oamenii se gândesc la psihanaliză, primele lucruri care le vin în minte sunt Eul, Supraeul și Se-ul, complexul Oedip, teoria libidoului, dar Freud nu a inclus nimic din toate acestea în definiția sa de bază asupra psihanalizei.

Așa că haideți să începem cu refularea. Acționăm adesea conform unor motive complet inconștiente. Un mic exemplu vă va arăta ce vreau să spun. Nu cu mult în urmă am primit o vizită de la un coleg care știu că nu mă simpatizează prea mult. Într-adevăr, am fost uimit că a vrut să mă vadă. El a sunat la ușă, iar eu am deschis ușa. El a întins mâna și a spus vesel: „La revedere“. Traducere: Mintea lui inconștientă dorea deja ca el să fi plecat. Nu venise cu plăcere și mi-a demonstrat aceasta spunându-mi „La revedere“ în loc de „Bună“. Ce mai puteam să facem noi doi? Nimic. Fiind el însuși psihanalist, a realizat că s-a dat de gol. Nu putea să se scuze spunând: „Nu am vrut să spun asta“. Aceasta ar fi fost naiv, căci amândoi știam că psihanaliștii văd bine ceea ce se află de fapt în spatele actelor ratate și nu încearcă să le reinterpreteze post-factum. Situația a fost doar stânjenitoare și n-am spus nimic nici unul, nici altul. Acesta este doar un exemplu a ceea ce se întâmplă de sute de ori, iar Freud și-a clădit teoriile pe baza multor asemenea exemple.

Sau să luăm un alt exemplu: un tată sadic care își bate fiul, deși cred că aceasta se întâmplă mai rar în ziua de azi. Totuși să luăm acest exemplu de tată sadic căruia îi face plăcere să le provoace altora durere sau să-i controleze strict. Dacă l-am întreba de ce face acest lucru (și de obicei nici nu trebuie să întrebi pentru că astfel de oameni

spun singuri ce fac), el va spune: „Vreau să fac om din fiul meu. O fac din dragoste pentru el“. Credeți asta? Poate răspunsul vă va mulțumi — sau poate nu. Dar haideți să privim mai atenți la viața acestui om. Să ne uităm la fața lui atunci când își bate fiul. Îi veți vedea emoție puternică în ochi. Veți vedea fața unui om care este plin de ură și în același timp de bucurie că poate să bată o altă ființă umană. Aceeași calitate apare la polițiști (nu la toți, desigur), la surorile medicale, la gardienii de închisoare și în diverse tipuri de relații private. Astfel de oameni o să ascundă această calitate mai mult sau mai puțin, depinzând de cât de mult le cere propriul interes s-o ascundă. Dar haideți să ne întoarcem la exemplul tatălui sadic. Dacă îl vedem în acțiune, știm că motivul lui nu e cel pe care îl oferă. Nu îl interesează bunăstarea fiului său. Aceasta este o „raționalizare“. Motivul său real este impulsul sadic, dar el nu este conștient de aceasta.

Sau să luăm un exemplu de importanță istorică mult mai mare: Adolf Hitler. În mintea sa conștientă, Hitler asuma mereu că voia numai binele Germaniei: măreția Germaniei, vitalitatea Germaniei, poziția Germaniei ca putere a lumii și așa mai departe. Deși dădea cele mai crude ordine, el nu simțea niciodată — cel puțin din câte știm — că făcea o cruzime. El simțea mereu că acționa pentru binele Germaniei. El acționa după legile istoriei, în numele sorții, în numele rasei, în numele Providenței. El nu era conștient că era un om căruia îi plăcea distrugerea. Nu putea să suporte imaginea soldaților uciși sau a clădirilor distruse. De aceea n-a mers niciodată pe front în Al Doilea Război Mondial. Explicația nu este lașitatea personală din partea lui, ci mai degrabă un refuz de-a vedea consecințele concrete ale setei sale de distrugere. Observăm un fenomen similar la oamenii care se spală în mod compulsiv. Dorința lor conștientă este să se curețe tot timpul. Dar atunci când analizăm asemenea oameni, aflăm că ei știu, în mințile lor inconștiente, că au sânge sau mizerie pe mâini. Ei vor să se elibereze de ceea ce poartă inconștient cu ei: o crimă, poate doar una aflată în proiect, o intenție criminală pe care o spală permanent. Hitler însuși avea o asemenea calitate. Nu se spăla compulsiv, dar mulți oameni au remarcat că era meticulos dincolo de limita normală a curățeniei.

Prin acest exemplu, am dorit să evidențiez în mod simplu o paralelă cu tatăl sadic. Hitler nu voia să admită realitatea impulsurilor sale distructive. În schimb, el le refula și nu admitea decât bunele intenții. Aceasta era posibil, desigur, numai până la un anumit punct. Atunci

când și-a dat seama că Germania — sau mai adecvat — că el însuși pierduse războiul, refularea mâniei sale distructive a încetat. Dintr-odată a vrut să distrugă întreaga Germanie și întreg poporul german. El a spus în mintea sa: „Pentru că națiunea asta e incapabilă să câștige războiul, nu merită să supraviețuiască“. Și astfel, la final, setea de distrugere a acestui om a fost dezvăluită complet. Fusese mereu prezentă, fusese mereu parte din caracterul său, dar rămăsese refulată și raționalizată până când, într-o zi, nu a mai putut fi ținută secret. Și chiar atunci a trebuit să mai facă o raționalizare: „Germanii vor trebui să moară pentru că nu merită să trăiască“.

Exemple precum acesta — mai mult sau mai puțin dramatice — se pot găsi oriunde oricând. Oamenii nu sunt conștienți care sunt motivele reale de la baza acțiunilor lor pentru că, din diverse cauze, ei nu pot suporta să afle lucruri legate de ei înșiși care merg împotriva conștiințelor lor sau împotriva opiniei publice. Dacă ar fi conștienți de motivele lor reale, s-ar găsi într-o situație stânjenitoare. Și astfel că ei preferă să nu fie conștienți de aceste lucruri și să nu ajungă în conflict cu ceea ce ei numesc „cea mai bună parte a lor“ sau cu ceea ce cred ei că ar reprezenta „oamenii respectabili“.

Acum am ajuns la o consecință interesantă a refulării și la cel de-al doilea concept esențial la Freud. Dacă îi facem pe oameni conștienți de motivele reale din spatele acțiunilor lor, ei reacționează cu ceea ce Freud numește rezistență. Ei resping informația. Chiar și când li se oferă în interesul propriu și cu cele mai bune intenții, informația este respinsă în mod violent. Ei refuză să vadă realitatea din ei înșiși. Ei nu reacționează la informație așa cum ar reacționa un șofer de automobil, căruia, de exemplu, i se spune că merge cu ușa neînchisă cum trebuie sau că nu îi merg farurile. Șoferul este recunoscător pentru informație. Dar nu și oamenii care sunt făcuți atenți asupra motivelor lor refulate. Ei răspund prin rezistență. În cazurile de refulare pe care tocmai le-am menționat, ne-am aștepta ca indivizii în cauză să opună rezistență dacă le-am explica ce se întâmplă în interiorul lor, dacă le-am spune ce realitate interioară se opune ficțiunii pe care au construit-o despre sine.

Cum se comportă oamenii care dau dovadă de rezistență? O reacție tipică este mânia, furia, agresivitatea. Atunci când oamenii aud ceea ce nu vor sa audă, se înfurie. Ei vor, ca să spunem așa, să-i alunge pe martorii de la crimele lor. Ei nu pot să îi ucidă — este prea riscant —,

deci scapă de ei în mod simbolic. Se enervează și zic așa: „Spui asta din gelozie, acesta este motivul tău de bază. Mă urăști. Îți face plăcere să spui lucruri urâte despre mine“. Și așa mai departe. Uneori ei devin așa de furioși când sunt criticați, încât ajung de-a dreptul periculoși. Dacă nu este tactic pentru ei să-și arate furia (ca în cazul subordonatului față de șef), atunci acești oameni vor aștepta până ajung acasă, unde își vor vărsa furia probabil pe soțiile lor. Dar atunci când nu sunt astfel de constrângeri ca, de exemplu, atunci când persoana ofensată este chiar șeful însuși, atunci el poate reacționa la critica subordonatului (și noi vorbim aici despre o critică ce este corectă și își atinge ținta) în maniera autoritară pe care o preferă. Șeful poate să îi demonstreze angajatului inferioritatea sau poate pur și simplu să-și concedieze subordonatul. Și desigur că șeful nu-l concediază fiind conștient că subordonatul l-ar fi rănit — cum, până la urmă, ar putea un inferior să-l rănească pe șef? El îl concediază, în schimb, cu raționalizarea că acest omuleț este un calomniator, un spirit meschin.

O altă metodă mai simplă pe care o poate folosi persoana care opune rezistență este să ignore ceea ce nu dorește să audă. Informația care nu este bine-venită va fi adesea fie prost înțeleasă, fie ignorată, mai ales dacă vine sub forma unei scurte remarci care poate fi uitată sau dacă vorbitorul care o face nu insistă ca vorbele lui să fie ascultate. Nu este mereu posibil să faci pe surdul, dar să te prefaci că nu auzi e cea mai simplă și cea mai frecventă formă de rezistență.

O altă formă este oboseala sau depresia. Aceasta este calea pe care merg mulți parteneri în căsătorie unul față de altul. Atunci când un partener spune ceva care dezvăluie adevăratele motive din spatele acțiunilor celuilalt, partenerul se cufundă în tristețe și resemnare și poate atunci riposta, tăcut sau explicit, cu o acuzație proprie: „Privește ce ai făcut. Acum sunt deprimat din nou din cauza remarcii pe care ai făcut-o“. Dacă remarca este adevărată sau nu, nu are importanță. Și oricare dintre parteneri a făcut remarca va învăța în curând să nu mai dea la iveală motivele inconștiente ale celuilalt. El știe că va plăti scump dacă o face.

O altă formă de rezistență este fuga. Aceasta se întâmplă în căsătoriile în care simțim că partenerul nostru a descoperit ceva ce am fi vrut să ascundem. Poate că nici nu suntem conștienți de acest joc de-a v-ați ascunselea care se petrece, dar apoi unul dintre noi simte că celălalt

vede mai mult în noi decât suntem. Nu putem să ne descurcăm cu aceasta. Nu putem să luăm de bun ce a descoperit partenerul în legătură cu noi, pentru că noi nu vrem să ne schimbăm. Vrem să stăm acolo unde suntem, așa că singura soluție este să plecăm. Același lucru se întâmplă frecvent în psihanaliză. Pacienții vor întrerupe adesea tratamentul dacă psihanalistul spune ceva ce nu vor ei să audă. Și atunci pacientul va spune: „Eu renunț la tratament pentru că psihanalistul este cel care e nebun. Spune despre mine lucruri care dovedesc că nu e în toate mințile. Numai un nebun putea să spună asemenea lucruri“. Toată lumea vede că psihanalistul a avut dreptate, dar persoana direct afectată, pe care o înspăimântă gândul de-a face schimbări în ea însăși, poate reacționa doar prin violență (și toate modurile de rezistență discutate mai sus sunt forme de violență): „Pleacă de aici. Nu vreau să te mai aud“.

Imaginea este diferită atunci când persoana este gata să se schimbe. Atunci când este capabilă să se înțeleagă, atunci când este capabilă să accepte adevărul despre sine, atunci ea se poate schimba, în acel moment ea va tinde să reacționeze altfel decât prin mânie sau fugă. Ea va fi recunoscătoare că cineva îi spune ce trebuie să știe pentru propria creștere. Ea va fi recunoscătoare ca unui doctor care-i diagnostichează o boală. Dar majoritatea oamenilor nu doresc să se schimbe. Tot ceea ce vor este dovada că nu ei trebuie să se schimbe, ci cei din jur.

Nu exagerăm dacă spunem că majoritatea oamenilor își investesc cea mai mare parte din energie în actul de refulare și apoi în cel de rezistență dacă materialul refulat este adus în atenția lor. Aceasta este, desigur, o incredibilă risipă de energie, și îi împiedică pe mulți oameni în a-și îndeplini potențialul.

Acum am ajuns la cel de-al treilea concept al lui Freud, anume acela de transfer. În definiția sa restrânsă asupra transferului, Freud se referea la tendința pacientului de-a percepe în psihanalist un personaj din copilăria sa timpurie, o mamă sau un tată. Reacția pacientului la psihanalist este astfel inadecvată față de persoana cu care discută în prezent. Pacientul îl vede pe psihanalist ca pe altcineva (un tată sau o mamă sau un bunic) și îi atribuie analistului rolul pe care l-a jucat acea figură familială în copilăria lui. Permiteți-mi să dau un exemplu care ilustrează acest aspect. Un psihanalist mi-a povestit cândva despre o pacientă care îl vedea de trei săptămâni. Atunci când era gata

să plece de la cabinet într-o zi, s-a uitat la el cu atenție și a spus: „Ce? Nu ai barbă?“ Psihanalistul i-a spus că nu purtase niciodată barbă. Timp de trei săptămâni ea crezuse că el are barbă, pentru că așa avea tatăl ei. Analistul era ca un simbol pentru ea. Nici chiar vizual nu-l percepuse ca pe o ființă umană reală. În ceea ce o privea, el era tatăl ei și așa se face că avea barbă.

Dar conceptul de transfer are o semnificație dincolo de aplicația sa în terapia psihanalitică. Transferul este probabil unul dintre cele mai frecvente motive pentru care judecarea realității poate fi eronată sau contradictorie. Ne face să vedem lumea prin ochelarii propriilor noastre dorințe și frici și astfel ne face să confundăm iluzia cu realitatea. Nu vedem alți oameni așa cum sunt în realitate, ci așa cum vrem ca ei să fie și cum ne temem că sunt ei. Acele iluzii legate de alți oameni iau locul realității. Nu îi percepem pe alții așa cum sunt, ci așa cum ne apar ei și, atunci când reacționăm la ei, noi nu reacționăm la acele ființe umane de-a dreptul, ci la niște produse ale imaginației.

Acum haideți să privim câteva exemple. Să luăm, de pildă, doi oameni care se îndrăgostesc. Aceasta se întâmplă mai puțin frecvent decât înainte, pentru că sunt mijloace mai simple de-a ajunge la aceleași rezultate în zilele noastre, dar nu vreau să divaghez aici. Deci să presupunem că doi oameni se îndrăgostesc cu adevărat. Ei sunt total copleșiți de frumusețe, de virtuți, de calitățile nobile ale celuilalt. Și aceasta duce la căsătorie, dar, șase luni mai târziu, ambii parteneri descoperă că nu s-au căsătorit cu persoana de care s-au îndrăgostit. Este vorba de cineva complet diferit. Ei s-au îndrăgostit de fantasme, de obiecte de transfer. Ei au văzut unul în altul ceea ce voiau să vadă: bunătate, deșteptăciune, sinceritate, poate și alte calități pe care le avuseseră părinții lor. Și ei nu observaseră că au iluzii. Ceea ce se întâmplă adesea e că ambii parteneri ajung să se urască, pentru că ambii se simt dezamăgiți de partener. Dar ambii n-au făcut nimic altceva decât să se înșele. Ei au văzut doar iluzia, și nu realitatea. Dar lucrurile nu trebuie să se întâmple așa, nu ar trebui să se întâmple astfel. Și nu s-ar întâmpla așa dacă oamenii ar învăța să înțeleagă transferul.

Același fenomen se întâmplă în domeniul politicii. Să luăm pentru un moment genul de entuziasm pe care îl pot dezvolta milioane de oameni pentru liderii politici (s-a întâmplat nu numai în Germania, ci și în alte țări). Uneori acei lideri au fost răi, dar alteori au fost buni.

Însă, nu aceasta e întrebarea esențială, deși este importantă, desigur. Mai semnificativ pentru discuția noastră este faptul că majoritatea oamenilor — și poate ar trebui să spunem „Slavă Domnului“ aici, deși și această tendință e periculoasă — au o dorință puternică să existe cineva care să salveze lumea, să spună adevărul, să ne facă să ne simțim în siguranță, să ne conducă, să ne facă bine. Și atunci când vine cineva care știe cum să joace rolul liderului bine intenționat, oamenii o să își transfere așteptările asupra lui și vor fi convinși că el este salvatorul lor, mântuitorul lor, chiar și atunci când este de fapt distrugătorul lor care va aduce o catastrofă asupra lor și asupra țării lor. Chiar și liderii minori exploatează adesea așteptările oamenilor. Mulți politicieni se folosesc în mod deliberat și conștient de tendința oamenilor către transfer și au astfel mult succes. Ei reușesc să își impresioneze alegătorii pentru că au o prezență bună la televizor, pentru că le spun oamenilor ce vor aceștia să audă, pentru că pupă copii, pentru că mențin iluzia că sunt bine intenționați. La urma urmei, dacă le plac copiii mici, ei nu pot fi răi.

Nimic din toate acestea nu s-ar întâmpla dacă oamenii ar înțelege mai multe despre transfer, dacă s-ar osteni să observe când propriile lor experiențe nuanțează lumea pe care o văd și când percep lucrurile imparțial, dacă ar încerca să fie puțin critici. Uneori acțiuni mici și nesemnificative sunt mai revelatoare decât discursurile majore ale unor persoane sau decât ceea ce persoana alege să sublinieze în legătură cu sine. Dacă am învăța cu toții să vedem dincolo de iluziile născute din transfer, iubirile noastre, căsătoriile noastre și alegerile noastre politice ar fi eliberate de un mare blestem, ar fi eliberate de confuzia dintre realitate și imaginile ficționale. De asemenea, alături de multe dezavantaje, televiziunea oferă un mare avantaj: ea dezvăluie caracterul uman pentru că ne dă ocazia să observăm fețe, gesturi și expresii de aproape. Putem afla multe despre un lider politic privindu-l și ascultându-l la televizor. Dar nu vom afla prea multe despre el decât dacă ne vom dezvolta puterile de observație. Din ceea ce am spus aici, reiese cât de importantă este înțelegerea transferului pentru îmbunătățirea calității vieților noastre personale și politice.

Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei

Diversele școli de psihanaliză, dezvoltarea lor și perspectivele lor pot, cred eu, să fie rezumate pe scurt. Sigmund Freud însuși a fost primul care a dus psihanaliza mai departe. În anii 1920, el a început să-și revizuiască vechea teorie, care era bazată pe conflictul dintre impulsul sexual și instinctul de autoconservare, și a dezvoltat o nouă teorie, care era bazată pe conflictul între două impulsuri biologice: erosul și pulsiunea de moarte. Erosul îi face pe oameni să se apropie unul de altul, să iubească, iar pulsiunea de moarte îi motivează să distrugă. Nu pot să intru în detalii semnificative legat de această dezvoltare, dar, deși Freud nu a considerat așa, ea a constituit o schimbare fundamentală. Putem s-o numim chiar începutul unei noi școli de psihanaliză, cu Freud ca fondator.

Cea de-a doua dezvoltare importantă în psihanaliză a fost opera lui Carl Gustav Jung. Jung (ca majoritatea psihanaliștilor care s-au inspirat din Freud și din ideile sale) nu i-a dat sexualității rolul central pe care i l-a acordat Freud. Jung considera energia psihică drept ceva unitar și nu limita termenul „libido“ doar la energia sexuală, ci îl identifica cu energiile psihice în general. Cu o pătrundere strălucită, el a arătat că ceea ce extrăgea psihanaliza din inconștientul pacienților își avea paralela în mitologii și simbolurile popoarelor din lume, iar în investigațiile sale, Jung nu a inclus doar popoarele primitive, ci și culturile care sunt total diferite de a noastră.

Alfred Adler a avut o abordare diferită. Interesul său nu viza miturile și profunzimile psihicului, ci mai degrabă strategia luptei pentru existență. De aceea a considerat voința de putere conceptul fundamental în înțelegerea motivațiilor umane. Dar ar însemna să simplificăm dacă am face afirmații așa de nete despre munca lui Adler. Scrierile sale sunt extrem de inteligente și de complexe, iar el a contribuit mult la înțelegerea naturii umane. A fost de asemenea primul psihanalist — și aici a fost înaintea lui Freud — care a oferit agresivității umane un loc central în sistemul său psihologic.

Mai sunt două școli de gândire care merită menționate aici și care au

mult în comun una cu alta. Prima este școala de psihiatrie formată de americanul de origine elvețiană Adolf Meyer, iar cea de-a doua se referă la opera lui Harry Stack Sullivan, unul dintre cei mai importanți psihologi americani. Psihologul englez Ronald D. Laing a dezvoltat intuițiile lui Sullivan, urmându-le până la cele mai radicale și, în opinia mea, cele mai fructuoase consecințe. În ciuda diferențelor care îi separă, acești oameni sunt de acord în ceea ce privește două chestiuni fundamentale. În primul rând, ei resping ideea sexualității ca resort principal al comportamentului uman. În al doilea rând, ei se concentrează mai degrabă pe relațiile interpersonale, pe ceea ce se petrece între oameni, pe cum se influențează unul pe altul și pe cum reacționează unii la alții, pe ce se petrece atunci când ființele umane conviețuiesc. În mod interesant, acești psihanaliști s-au concentrat asupra schizofreniei, pe care nu o consideră o boală în sensul obișnuit al cuvântului. Ei văd în ea mai degrabă rezultatul experienței personale, al relațiilor interpersonale care au avut consecințe drastice, care s-au acumulat devenind mult mai problematice decât în alte tipuri de tulburări psihice. Laing a folosit fructuos această teorie pentru că a fost în stare să vadă mai clar decât oricine relația dintre schizofrenie, ca o boală „individuală“, și situația socială — nu numai în familie, dar și în societate.

O serie de alți psihanaliști au adoptat poziții similare. Teoriile lui Fairbairn, Guntrip și Balint, precum și munca mea iau această abordare interpersonală ca punct de plecare. Ele se centrează în primul rând nu pe schizofrenie, ci mai degrabă pe forțele morale ce lucrează către formarea relațiilor interpersonale.

Acum, că am privit dezvoltarea psihanalizei și a celor mai semnificative realizări ale sale, rămâne de cercetat una dintre cele mai importante întrebări. Cum arată viitorul psihanalizei? Aș dori să încerc să răspund la întrebare, dar nu e ușor de răspuns, pentru că opiniile diferă legat de acest subiect. Putem începe să le circumscriem poate citând două poziții extreme. Prima susține că psihanaliza este inutilă, că nu are niciun succes la activ, că încercările de-a ajuta oamenii prin psihanaliză sunt exerciții futile. Cealaltă extremă susține că analiza este remediul și soluția pentru toate problemele psihice, anume că dacă cineva are probleme, trebuie să se întindă pe canapea și să facă trei sau patru ani de psihanaliză. Până nu de multă vreme, aceasta era o perspectivă răspândită în America, dar apariția altor tipuri de terapie a subminat această idee în ultimii ani.

Să susții că psihanaliza nu vindecă deloc este în opinia mea complet fals. În patruzeci de ani de experiență ca psihanalist și în experiența colegilor mei, această afirmație nu se susține. Trebuie să ne amintim aici că, în multe cazuri, psihanaliștii nu sunt atât de competenți pe cât ar trebui să fie (nicio profesiune nu este imună la acest lucru) și selecția pacienților este adesea nefericită. Se fac adeseori încercări de a analiza pacienți pentru care metoda nu este potrivită. Adevărul este că psihanaliza a vindecat mulți oameni de simptome și i-a ajutat pe mulți alții să obțină claritate în legătură cu sine, ajutându-i să fie mai onești cu ei înșiși, mai liberi, să trăiască mai aproape de realitate. Aceasta este o realizare lăudabilă, care a fost mult subevaluată.

Desigur, există anumite tendințe ale vremii care explică întoarcerea împotriva psihanalizei. Mulți oameni simt că medicina este singurul lucru care este de un ajutor real. Dacă nu înghițim vreun hap, atunci nu putem fi ajutați. Pilulele sunt remedii pentru orice. O altă perspectivă care se menține este că ar trebui să vindecăm orice peste noapte. Vedem acest punct de vedere reprezentat în cartea lui T.A. Harris, Eu sunt OK, tu ești OK, o carte superficială cu o spoială obligatorie de teorie freudiană. Poate să ne fie de ajutor dacă oamenii cred în ea, așa cum orice sugestie pe care oamenii o cred poate fi „de ajutor“. Ceea ce ne oferă cartea poate fi făcut repede, e simplu, nu cere reflecție și, cel mai rău, nu ne cere să ne confruntăm cu propria noastră rezistență. Acesta este punctul-cheie pe care îl evită terapia de acest soi. Totul ar trebui să fie simplificat, totul ar trebui să fie floare la ureche. Aceasta este moda vremii. Oamenii cred că ar trebui să înghițim totul ca pe o pilulă. Și dacă învățarea unui lucru necesită efort, atunci nu merită învățat.

Este o poveste care poate ilustra ceea ce vreau să spun aici. Un tânăr intră într-un restaurant elegant, cere meniul, îl studiază mult timp, apoi îi spune chelnerului: „Îmi pare rău, dar nu aveți nimic din ce vreau“. Apoi se ridică și pleacă. Două săptămâni mai târziu reapare, iar chelnerul întreabă — foarte politicos, pentru că acesta e un restaurant de mare clasă — de ce nu a găsit nimic care să-i placă. Tânărul replică: „Păi aș fi putut găsi ceva, dar terapeutul meu mi-a spus că ar trebui să mă antrenez să fiu asertiv“. Cu acea metodă de antrenare a asertivității, putem învăța să fim mai siguri pe noi, să părem mai încrezători, să ne pierdem frica de chelneri și așa mai departe. Dar ceea ce nu învățăm este de ce suntem așa de nesiguri. Rămânem ignoranți — și aici ajungem din nou la tema transferului —

cu privire la faptul că tindem să privim pe cineva ca pe o autoritate, ca pe o figură paternă. Chiar dacă metoda oferă niște rezultate rapide la restaurant și ne simțim mai încrezători, am rămas aceiași oameni nesiguri care am fost mereu. Într-adevăr, situația noastră este chiar și mai rea decât era, căci nu mai suntem conștienți că suntem nesiguri pe noi. Și de ce suntem nesiguri? Nu pentru că ne este teamă de autoritate, ci pentru că noi nu suntem niște ființe umane dezvoltate complet, pentru că ne lipsește puterea convingerilor proprii, pentru că am rămas niște copii mici care speră că vor fi ajutați de alții, pentru că nu am crescut, pentru că suntem plini de îndoieli și așa mai departe. Metodele terapiei behavioriste nu pot ajuta în aceste tipuri de cazuri. Și ceea ce fac este să ascundă ce nu merge.

Dar nu toate criticile împotriva psihanalizei sunt nefondate. Aș vrea să menționez câteva obiecții la ea pe care le consider solide. Psihanaliza poate degenera adesea în simplă conversație. Ideea lui Freud privind asociațiile libere este parțial de vină pentru aceasta. Încurajând pacientul să spună orice îi trece prin cap, Freud asuma că pacientul va spune lucrurile care vin din ființa sa profundă, lucruri care sunt adevărate și de reală importanță. Însă, în multe terapii, pacienții pur și simplu conversează și se plâng de partenerii lor de viață de sute de ori sau despre ce le-au făcut părinții lor îngrozitori. Aceasta nu duce la nimic. Ei bat aceleași drumuri la nesfârșit. Dar cineva ascultă. Pacientul simte că acea persoană ajută cumva și că situația sa se va îmbunătăți până la urmă. Însă doar acest tip de discuție n-a schimbat vreodată pe nimeni și nimic. Nu la aceasta se gândea Freud. Metoda lui implica descoperire și luptă împotriva rezistenței. Freud nu a presupus niciodată că am putea ajunge la un rezultat dacă nu facem eforturi (cu atât mai mult atunci când vrem să rezolvăm probleme psihice dificile). Fără efort, nu ne putem atinge scopurile în viață, indiferent ce ne vor spune reclamele. Oricine se teme de efort, oricine se dă înapoi în fața frustrării și probabil a durerii nu va ajunge nicăieri, mai ales în psihanaliză. Psihanaliza este muncă grea, iar terapeuții care nu o prezintă ca atare își subminează propria profesie.

Un alt eșec în multe terapii este accentul asupra intelectualizării față de emoție. Pacientul face teorii nesfârșite despre momentul în care l-a lovit bunica lui sau despre vreun alt incident. Și dacă e un pacient cu tendințe speculative, poate să creeze teorii foarte complicate; el poate construi teorii peste teorii; dar el nu va simți nimic. Nu simte ce este în interiorul lui. Nu își simte teama. El nu își simte incapacitatea de-a

iubi și izolarea față de alții. Rezistența face acest lucru inaccesibil pentru el. Și astfel psihanaliza poate să intre în ritm cu epoca, dând întâietate omului cerebral, ființei umane pur raționale. Așteptăm ca inteligența să aibă grijă de tot, iar emoția este doar un balast inutil pe care îl ignorăm pe cât posibil.

În sfârșit, mi-ar plăcea să spun că sunt mulți oameni care cred că trebuie să fugă la psihanalist în momentul în care dau de puțin greu în viețile lor. Ei nici măcar nu încearcă să se descurce singuri cu problemele lor. Oamenii ar trebui să meargă la psihanalist doar dacă își dau seama că și cele mai mari eforturi i-au făcut incapabili să înțeleagă și să îmbunătățească singuri situația.

Psihanaliza rămâne cea mai bună terapie pentru o serie de tulburări care au de-a face cu preocuparea excesivă față de sine sau, cu alte cuvinte, cu narcisismul, care la rândul său provine dintr-o incapacitate de-a relaționa cu alții. Nicio altă metodă nu este la fel de eficientă și fructuoasă în tratarea evadării în iluzie, a dezvoltării psihice întârziate, a simptomelor ca spălatul excesiv și a altor simptome de natură obsesiv-compulsivă.

Psihanaliza servește și unei alte funcții care este cel puțin la fel de importantă precum cea curativă. Ea poate ajuta la promovarea creșterii psihice și a autorealizării. Îmi pare rău să spun că numai o mică minoritate e interesată de dezvoltarea psihică în zilele noastre. Majoritatea oamenilor au scopuri complet diferite, care se reduc la a avea mai mult și a consuma mai mult. Atunci când ajung la douăzeci de ani, ei asumă că sunt deja complet maturizați și de aici ei își direcționează toate energiile către a utiliza cât mai bine această mașinărie completă. Așa cum cred ei, ar fi în dezavantajul lor dacă s-ar schimba, căci dacă cineva se schimbă, atunci acest om nu se mai potrivește modelului căruia el și alții trebuie să i se potrivească conform așteptărilor. Dacă persoana respectivă se schimbă, atunci cum va ști dacă va mai avea aceleași opinii zece ani de acum încolo? Și cum îi va afecta aceasta capacitatea de-a avansa? Mulți oameni nu vor să crească și să se schimbe, nu vor să se împlinească. Ei vor doar să se agațe de părerile pe care le au, să le exploateze, să le „capitalizeze“.

Desigur că există și excepții de la regulă. Există contra-mișcări, în special în Statele Unite. Mulți oameni au ajuns să realizeze că, chiar

dacă avem o serie de lucruri de care ne bucurăm, suntem cu toate acestea neîmpliniți și nefericiți, că viața este tot lipsită de sens, că rămânem deprimați și anxioși. „Ce sens poate avea viața“, ne întrebăm noi, „dacă singurul scop din ea este să cumpărăm o mașină ceva mai scumpă următoarea dată?“ Oamenii au văzut cum părinții și bunicii și-au sacrificat întreaga viață ca să achiziționeze lucruri pe care credeau că le vor. Cu diverse grade de claritate, această minoritate a redescoperit un grăunte vechi de înțelepciune: Omul nu trebuie să trăiască doar cu pâine — posesiunile și puterea nu îi garantează fericirea, ci tind să creeze anxietate și tensiune. Acești oameni vor să urmeze un scop diferit. Ei vor să fie mai mult și să aibă mai mult. Vor să fie mai raționali, să scape de iluzii, să schimbe condițiile sociale ce pot fi menținute doar cu ajutorul iluziilor. Această aspirație ia forme uneori naive, precum entuziasmul pentru religiile orientale, pentru yoga, pentru budismul Zen și așa mai departe. Folosesc cuvântul „naiv“ nu cu referire la aceste religii, care nu sunt deloc naive, ci la modul în care le abordează acești entuziaști. Ei sunt seduși de reclamele câtorva fachiri indieni care se dau drept sfinți și de tot felul de grupări care pretind că știu cum să cultive sensibilitatea umană. Aici, simt eu, psihanaliza are o misiune importantă. Ne poate ajuta să ne înțelegem, să percepem propria noastră realitate, să ne eliberăm de iluzii, să ne eliberăm și de tirania anxietății și lăcomiei. Ne poate face capabili să percepem lumea diferit. Odată ce uităm sinele ca prim centru al interesului nostru și odată ce ne trăim pe noi înșine ca ființe care acționează, simt și nu sunt alienate, atunci lumea devine centrul prim al interesului nostru, al grijii noastre, al energiilor noastre creative.

Putem să exersăm aceste atitudini. Și psihanaliza ne poate ajuta să le practicăm, căci ea este metoda care ne ajută să ne percepem așa cum suntem de fapt, ne ajută să înțelegem cine suntem, să vedem unde ne situăm și încotro mergem. De aceea este de dorit să lucrăm cu un psihanalist care înțelege aceste conexiuni și care nu crede că scopul psihanalizei este să-i ajute pe oameni să se muleze sau să se conformeze. Dar acest tip de psihanaliză nu ar trebui să dureze mult, căci psihanaliza pe o perioadă extinsă creează adesea dependență. Odată ce pacientul a învățat îndeajuns încât să folosească el singur instrumentele, ar trebui să se autoanalizeze. Și aceasta este o sarcină perpetuă pe care trebuie s-o continuăm până la sfârșitul vieții. Putem să ne autoanalizăm în fiecare dimineață, combinând analiza cu un tip special de respirație și cu exerciții de concentrare folosite în meditația

budistă. Lucrul important aici este să ne dăm cu un pas înapoi de la iureșul vieții, să revenim la noi, să nu mai reacționăm constant la stimuli, să ne „golim“, astfel încât să putem să devenim activi în noi înșine.

Oricine încearcă acest lucru va putea, cred, să aibă o capacitate mai profundă de a simți, se va „vindeca“, își va recăpăta sănătatea, nu în sens medical, ci într-un sens profund uman. Dar acest proces cere răbdare, iar răbdarea nu este un bun pe care îl avem din abundență. Însă oricăruia dintre voi care vrea să încerce totuși, îi doresc mult noroc.

În numele vieții

Portret în dialog, cu Hans Juergen Schultz

Schultz: Ceea ce vă propun aici este o conversație, nu un interviu. Este o conversație spontană, nepregătită, fără vreo temă fixată și fără vreun scop, o conversație doar de plăcerea conversației.

Atunci când mă gândesc la rolul meu în acest proiect comun, mă văd ca un cititor care vizitează un autor ale cărui cărți le-a citit, un cititor care ar vrea să știe puțin mai mult decât ar putea afla din pagina tipărită. Sper să-mi petrec majoritatea timpului în seara aceasta ascultând, și ceea ce aș vrea să fac nu este să vă supun unui interogatoriu, ci să vă pun câteva întrebări care vă vor încuraja să vorbiți.

Aceasta sună demodat și poate ne amintește de vechile conversații de salon, chiar dacă suntem într-un studio. Oamenii nu conversează de obicei în studio. Ei fie dezbat aprins, fie întreține o atmosferă de distracție, producând-o pentru consumul în masă, ca pe orice alt bun, fără să le pese ce e adevărat și ce nu. Dar în seara aceasta, în inima conversației noastre se va afla interesul pentru adevăr.

Cuvântul nostru, „conversație“, derivă de la aceeași rădăcină latină de la care derivă și „conversia“, și posibilitatea unei convertiri — faptul de „a ne întoarce“ este inerent în orice conversație adevărată, căci atunci când conversăm luăm parte la un joc în care schimbul și nu victoria este scopul, un joc intelectual în care nu e nimeni vedetă și pe care îl câștigă toată lumea.

Cam acestea au fost preliminariile. Acum, aș dori să vă întreb, domnule profesor Fromm, dacă simțiți că ceea ce faceți își găsește cu

adevărat locul în epoca noastră. Cine, în afară de câțiva excentrici, ar vrea să reînvie ceva care e considerat o relicvă a trecutului? Suntem martori la decăderea artei redactării de scrisori. Putem încă să salvăm arta conversației? Mie mi-e teamă că nu și aș zice că parcă e păcat.

Fromm: Aș vrea să merg mai departe și să spun că este de-a dreptul păcat, căci este un defect simptomatic al culturii noastre care e nu numai regretabil, dar care se poate dovedi letal. Poate că putem să formulăm așa: Ne dedicăm din ce în ce mai mult timp și energie lucrurilor care au un scop, care produc rezultate. Și atunci când terminăm, care sunt rezultatele? Banii, poate, sau faima sau o promovare. Nu ne mai gândim să facem ceva care nu are un scop. Am uitat că este posibil și chiar de dorit și, mai presus de toate, plăcut să facem ceva fără un scop anume în minte. Una dintre cele mai mari plăceri ale vieții este să ne folosim puterile nu pentru a atinge un scop, ci de dragul activității înseși. Să ne oprim asupra iubirii, de exemplu. Iubirea nu are niciun scop, deși mulți ar spune: Sigur că are! Se spune că iubirea e ceea ce ne permite să ne satisfacem nevoile sexuale, să ne căsătorim, să facem copii și să avem o viață normală, de clasă mijlocie. Acesta este scopul iubirii. Și de aceea e așa de rară iubirea azi, o iubire în care singurul lucru important este actul iubirii în sine. În acest tip de iubire, a fi (și nu a consuma) este ceea ce este esențial. Dar într-o cultură ca a noastră, care este în mod exclusiv orientată către scopuri externe precum succesul, producția și consumul, putem să pierdem din vedere cu ușurință acel tip de iubire. Ea este așa de îndepărtată, încât ne-o imaginăm cu greu ca pe o realitate.

Conversația a ajuns fie un bun, fie un mod de-a ne înfrunta. Dacă înfruntarea conversațională are loc în fața unui public larg, atunci ea pare ca o luptă între gladiatori. Participanții sar unul la gâtul celuilalt și fiecare încearcă să-l distrugă pe celălalt. Sau ei conversează doar pentru a arăta cât de inteligenți și de superiori sunt. Sau conversează ca să-și dovedească sieși că au din nou dreptate. Conversația este un mod de a-ți demonstra ție însuți că ceea ce gândești este într-adevăr corect. Oamenii intră în conversație hotărâți să nu accepte niciun gând nou în minte. Au o opinie. Fiecare știe ce va spune celălalt. Și tot ceea ce demonstrează este că nici unul, nici altul nu-și vor schimba poziția.

O conversație adevărată nu este o bătălie, ci un schimb. Cine are dreptate nu contează de fapt. Nu contează de fapt dacă ceea ce spun participanții este în mod deosebit inteligent sau profund. Ceea ce contează este că ceea ce spun este autentic. Să vă dau un mic exemplu în acest sens. Să presupunem că doi oameni se întorc acasă împreună, doi colegi de-ai mei, doi psihanaliști, iar unul dintre ei spune, „Sunt cam obosit“. Și celălalt replică, „Și eu“. Acum acesta poate suna ca un schimb banal, dar nu e neapărat așa, căci acești doi oameni fac același tip de muncă și știu cum e oboseala celuilalt și astfel au avut o comunicare sinceră, umană: „Suntem amândoi obosiți și ne-am informat unul pe altul cât de obosiți suntem“. Aceasta e o conversație mai importantă decât aceea între doi intelectuali care aruncă cu cuvinte mari legate de ultima teorie și așa mai departe. Ei de fapt duc două monologuri separate și nu se ating deloc unul pe altul.

Arta conversației și bucuria de-a conversa (conversația în sensul în care este deschisă, în care e o apropiere, are de obicei o formă verbală, dar poate lua și forma unor mișcări de dans; sunt multe feluri în care putem conversa) — aceste lucruri vor deveni posibile din nou numai dacă au loc schimbări majore în cultura noastră, anume dacă putem scăpa de modul nostru de viață monomaniac, orientat către scopuri. Trebuie să cultivăm atitudini care recunosc exprimarea și realizarea deplină a potențialului uman ca singurele scopuri demne în viață. Simplificând extrem: Ceea ce contează este a fi, opus lui a avea, lui a consuma și a lua-o înainte.

Schultz: Avem mult mai mult timp liber decât înainte și deci o oportunitate mai bună de-a conversa. Dar cu cât circumstanțele externe ale vieții noastre par să fie mai favorabile pentru conservație, cu atât scade înclinația internă către aceasta. Există multe lucruri care se interpun faptului de a fi împreună, aspecte la care v-ați referit deja. Există prea multe mecanisme și mașinării care ne încurcă. Pare că există o atitudine specifică și foarte răspândită care ne împiedică de-a avea ceea ce am numit aici o „conversație“.

Fromm: Cred că am putea chiar spune că mulți oameni (probabil marea majoritate) se tem să fie lăsați singuri unul cu altul fără un plan de acțiune, fără radio sau televizor, fără un subiect de conversație sau un plan. Le este teamă și se simt total pierduți. Nu au idee ce să-și spună unul altuia. Nu știu dacă aceasta este adevărat în Germania, dar în Statele Unite este un obicei să nu inviți doar o persoană sau un cuplu acasă. Trebuie să ai întotdeauna mai mulți oaspeți pentru că e stânjenitor dacă sunteți doar în patru. Într-o companie restrânsă trebuie să te străduiești să alungi plictiseala, dacă nu vrei să asculți discuri vechi. Dacă ai o petrecere de șase oameni, tot nu vei avea o conversație reală, dar vei putea cel puțin să eviți pauzele dureroase din conversație. O să fie mereu cineva care o să aibă ceva de spus. Atunci când unul dintre participanți epuizează subiectele, se va găsi altcineva care să intervină. E ca un concert la două mâini. Muzica nu se oprește niciodată, chit că nu are loc o conversație reală.

Bănuiesc că mulți cred că dacă o formă de distracție nu costă nimic, atunci ea nu aduce prea mari satisfacții. Propaganda comercială ne-a învățat pe toți să credem că fericirea vine din obiectele pe care le putem cumpăra și foarte puțini dintre noi sunt gata să creadă că putem să trăim fericiți fără toate acele lucruri. Aceasta e o mare schimbare față de trecut. Am șaptezeci și trei de ani acum. Acum cincizeci de ani oamenii cumpărau foarte puține lucruri ca să se distreze, chiar și oamenii cu venituri confortabile de clasă mijlocie. Nu aveam radio sau televizor, nu aveam mașini. Dar aveam conversație. Desigur, putem să privim conversația ca pe o „diversiune“, și atunci conversația va fi doar trăncăneală. Conversația reală nu e o „diversiune“. Ea cere concentrare, adunarea puterilor, nu risipirea lor. Dacă o persoană nu e vie pe dinăuntru, atunci nici conversația sa nu este animată. Dar sunt mulți oameni care ar fi mai energici dacă li s-ar permite să iasă din sine, să arate cine sunt cu adevărat, să-și azvârle cârjele de care cred că au nevoie ca să îi susțină și ca să nu îi lase să cadă în neant, dacă nu le-ar fi teamă să fie singuri cu sine și cu alții.

Schultz: Vorbim la radio. Este treaba televizorului și a radioului să informeze și să distreze publicul. Misiunea este codificată în legile care guvernează transmisiunea. Dar, pe de altă parte, așa cum ați sugerat și așa cum nu se poate îndoi nimeni, radioul și televiziunea au

contribuit foarte mult la pierderea artei conversației.

Fromm: Aceasta e o întrebare care mă interesează foarte mult. Aș vrea să știu care e experiența dumneavoastră în acest sens. Considerați că radioul sau televiziunea au în mod esențial același efect asupra oamenilor și îndeplinesc o funcție similară, sau credeți că aceste două forme de media au funcții și calități diferite?

Schultz: Impresia mea este că sunt foarte diferite și când spun că aceasta e impresia mea, vreau să sugerez că mă bazez în primul rând pe intuițiile proprii. Studiile științifice care s-au axat pe diferența dintre efectele radioului și ale televiziunii nu au reușit să dea rezultate solide. Deci vă voi răspunde la întrebare doar prin câteva impresii și observații subiective.

Mie mi se pare că nici televiziunea, nici radioul nu sunt agenții dialogului. Ele funcționează indirect. În ambele există cineva la un capăt, care dă, și cineva la celălalt capăt, care primește. Nu există contradicții sau replici. Atunci când radioul sau televizorul este aprins, se oprește conversația. Radioul și televizorul pot crea impresia de conversație, dar nu o pot face să apară. Acesta, cred, e privilegiul rezervat ființelor umane vii. Problema crucială este dacă televizorul și radioul ne invită, ne stimulează, ne provoacă să conversăm, sau dacă ele sunt dușmanii condițiilor care fac posibilă conversația. Iar în această privință, radioul mi se pare mai benign decât televizorul.

Televiziunea încurajează pasivitatea, o mentalitate confortabilă de consumator, mai mult decât orice alt mediu. Este cel mai de succes mijloc dezvoltat vreodată care ne ajută să „petrecem timpul“. Dar conversația reală cere timp. Dacă ne petrecem timpul și ne omorâm timpul, conversația nu se poate dezvolta. Radioul, dacă înțeleg eu bine, nu exercită o atracție puternică. El promovează și cere o dispoziție mai alertă, mai multă imaginație. Ar putea fi, dacă ar vrea, o sursă inepuizabilă de material pentru conversație. Nu poate oferi conversație în sine, dar poate oferi subiecte de conversație. Ne poate

direcționa către alte mijloace de comunicare, mai de bază și mai directe, atrăgându-ne atenția, să spunem, asupra unicității și plăcerii conversației față în față.

Fromm: Ceea ce spuneți este de înțeles. Eu nu am decât experiența personală de ascultător radiofonic și ocazional de telespectator. Am aflat, comparând impresiile cu soția mea, că reacțiile ei la radio și televizor sunt similare cu ale mele. Aș fi curios să văd cum comentați experiența noastră și mi-ar plăcea să-i întreb pe ascultătorii noștri dacă ei reacționează la aceste două forme de media ca și mine. Consider că, atunci când ascult la radio, sunt un om liber. Îl aprind atunci când e un program care mă interesează. Dar nu devin dependent de el. Cu ajutorul tehnologiei radiofonice, pot să ascult o conversație în cam același fel în care îi ascult pe alții la telefon. Ceea ce ascult la radio nu este, desigur, la fel de personal ca o conversație telefonică, dar ceea ce vreau să spun este că și radioul, și telefonul sunt ceva obișnuit. Nu suntem fascinați de ele, și pot să spun că sunt liber să ascult la radio sau nu. Reacția mea la televizor este complet diferită. Cu televizorul îmi pierd libertatea. În minutul în care aprind televizorul și văd imaginea, trăiesc ceea ce aș ezita să numesc o compulsie, dar care este desigur un impuls puternic sau o înclinație de a urmări mai departe, chiar dacă știu la modul intelectual că programul este o prostie. Tot ce vreau să sugerez este că, până și atunci când urmăresc ceva complet prost și până și când îmi dau seama despre ce e vorba, mă simt tentat să urmăresc și să ascult în continuare.

Televiziunea prezintă o fascinație mult mai mare decât radioul. Ea exercită un fel de vrajă psihică ce nu poate fi explicată în termenii conținutului unui anume program. M-am întrebat adesea care este fascinația și cred că ea este înrădăcinată la un nivel foarte profund în natura noastră: Apăsând pur și simplu pe buton, putem să chemăm o lume nouă în sufrageria noastră. Acest lucru rezonează cu instinctele noastre magice profunde.

Prin televiziune devin un fel de zeu. Pot să scap de realitatea în care trăiesc de fapt, iar în locul său să creez o nouă realitate care apare când apăs pe buton. Sunt aproape un Dumnezeu Creator. Lumea pe

care o văd este lumea mea. Aceasta îmi amintește de o poveste care nu numai că ilustrează clar acest aspect, dar care este și adevărată. Un tată și copilul de șase ani mergeau în mașină pe o zi cu ploaie și furtună. Au avut pană de cauciuc și au trebuit să se oprească să îl schimbe. Având în vedere vremea și faptul că era o sarcină extrem de neplăcută, băiatul i-a spus tatălui său: „Tati, nu putem să dăm pe alt program?“ Așa vedea copilul lumea. Dacă aceasta nu mi se potrivește, o să mă mut într-alta.

Soția mea a citit recent un roman de un autor polonez și mi-a spus povestea, care mi s-a părut foarte interesantă. Romanul povestește despre fiul unui om foarte bogat și excentric. Băiatul crește într-o casă mare, dar nu este învățat să scrie și să citească și nici nu vorbește cu nimeni altcineva. Nu are decât un televizor la dispoziție. El îl lasă aprins toată ziua și crede că ceea ce vede acolo e realitate. Apoi tatăl moare. Fiul trebuie să plece din casă și să stea printre oameni. Dar nu înțelege niciodată că ceea ce vede nemediat este o realitate diferită de televizor. Tânărul nu vorbește deloc, nu poate vorbi deloc, pentru că nu știe nimic. Tot ce poate să facă este să se uite, deoarece, pentru el, lumea este doar un spectacol de televiziune. Dar tocmai pentru că nu spune nimic, nimerește în casa celui mai puternic om din America, iar oamenii cred că este foarte important. Curând toată lumea îi știe numele și, în cele din urmă, este candidat la președinție pentru că nu spune nimic și nu are nicio opinie.

Această poveste ilustrează aspectul despre care tocmai am vorbit. Realitatea și ceea ce vedem la televizor au devenit una, și cred că această experiență de-a putea apăsa pe buton și de a transforma o altă lume în realitate — așa cum ați spus — este o experiență profundă, atavică și pe care o considerăm extrem de seducătoare. De aceea televiziunea nu are nevoie, ca să spunem așa, să ofere nimic „bun“. Seducția sa stă chiar în natura acestui mediu. Oamenii sunt atrași de el așa cum sunt atrași de foc și de orice alt spectacol incitant…

Schultz: … unde ei pot rămâne spectatori și unde nu sunt deloc pregătiți să acționeze în vreun fel. Reversul medaliei legat de această iluzie de putere (care poate fi obținută apăsând pe un buton) este pasivitatea totală. Cu radioul rămâne posibilitatea (așa cum a spus

cândva Adam Müller) ca ascultarea să fie un tip de reacție, o predispoziție către activitate, care nu ar trebui să fie confundată cu așteptarea unei iluminări.

Dar să vă pun o altă întrebare, domnule profesor Fromm. Spuneți că nu sunteți în postura de a judeca situația din Germania. Dar televiziunea a adus schimbări drastice și în obiceiurile noastre de ascultare. Acum, că televizorul i-a făcut pe oameni să-și piardă obiceiul de-a fi atenți la ceva în mod complet și dedicat, nu mai putem asuma că ne bucurăm de atenția concentrată a ascultătorilor noștri. Ceea ce vreau să vă întreb este dacă nu a lăsat loc radioul prea repede acestei tendințe? Nu a fost oare prea repede gata să accepte dovezile sau ipotezele celor care spun că atenția nu mai poate fi captată în mod major? Nu ar trebui oare să lupte cu această tendință? Televiziunea a redus radioul la un rol mai modest. Într-adevăr, radioul nu mai este o formă propriu-zisă de media pentru mase — o situație pentru care poate ar trebui să fim recunoscători. N-ar trebui radioul să definească noi sarcini pentru sine care să ia în calcul aceste diferențe pe care le-am discutat aici?

Fromm: Nu pot vorbi în cunoștință de cauză pentru că nu sunt familiarizat îndeajuns cu ceea ce oferă posturile de radio din Germania. Dar cred că ceea ce ați spus este relevant. Știu că Radioul Sud-German a oferit o serie extinsă de programe care tratează subiecte de obicei abordate în cursurile universitare. Limbajul este uneori mai simplu poate, dar aceasta este spre bine. (Ar fi o îmbunătățire a cursurilor universitare dacă profesorii ar folosi un limbaj mai simplu pentru a exprima mai mult conținut.) Aceasta, mi se pare, este o sarcină admirabilă a radioului și una care poate îndeplini un rol educațional important. Este remarcabil cu cât de puțină concentrare gândesc, muncesc și trăiesc oamenii astăzi. Munca este atât de fragmentată și împrăștiată, încât concentrarea este în mod obișnuit doar mecanică și parțială. Întâlnim doar arareori concentrarea deplină care absoarbe complet o persoană. Un muncitor pe bandă care trebuie să strângă același șurub tot timpul are nevoie de concentrare ca să mențină ritmul, dar această concentrare e diferită de felul în care trebuie să ne adunăm forțele pentru o adevărată concentrare. O persoană care se concentrează în mod real este capabilă să asculte fără

să îi zboare gândul — ea nu va încerca să facă cinci lucruri odată pentru că nu poate găsi un singur lucru care s-o satisfacă. Și, desigur, fără concentrare, nu putem realiza nimic. Tot ceea ce facem fără concentrare are prea puțină valoare. Dacă lipsește concentrarea, activitățile noastre nu o să ne ofere nici nouă, nici altcuiva vreo satisfacție. Aceasta este valabil pentru noi toți, nu numai pentru artiști și oameni de știință.

Schultz: Aș vrea să întrerup un moment conversația noastră aici, domnule profesor Fromm, ca să le ofer ascultătorilor noștri câteva detalii despre cariera dumneavoastră.

Erich Fromm s-a născut la Frankfurt pe 23 martie 1900. A fost copil unic. A crescut în tradiția iudaică și îi voi pune câteva întrebări despre acest aspect al vieții sale în curând. Poveștile din Vechiul Testament — ne spune el — au produs o impresie puternică asupra sa. În copilărie a fost în mod deosebit atras de viziunea păcii universale, de viziunea leului și mielului care stăteau împreună și de la o vârstă fragedă a manifestat un interes puternic față de internaționalism și viața comună a națiunilor. În anii de liceu, iraționalitatea și isteria în masă care au dus la război în 1914 i-au provocat o reacție de repulsie și protest.

În jurul aceleiași vârste a avut o experiență crucială pentru dezvoltarea sa ulterioară. O tânără frumoasă, artistă și prietenă de familie, s-a sinucis după moartea tatălui său bătrân și neplăcut. A fost ultima ei dorință să fie îngropată împreună cu el. Întrebarea legată de moartea acestei femei a început să-l preocupe pe Fromm. Cum putea ea să-și fi iubit tatăl atât de mult încât să aleagă moartea cu el în loc de bucuriile vieții, care îi erau atât de accesibile și familiare? Această experiență și întrebările pe care le-a trezit în Fromm l-au dus către psihanaliză. El a început să cerceteze motivele din spatele comportamentului uman.

În timpul studiilor universitare a dat de autori care pot părea tovarăși stranii ai profeților Vechiului Testament, pe care Fromm îi știa de rost. Buddha, Marx, Bachofen și Freud au fost principalele influențe intelectuale din viața sa la vremea respectivă. Pe cât de diferiți, poate

chiar antagonici, pot părea acei autori, Fromm a reușit să-i aducă împreună. Dar și aceasta este o temă pe care o vom discuta mai în detaliu în curând, deci nu mă voi opri acum asupra ei.

Fromm a studiat psihologie, filosofie și sociologie la Heidelberg, luându-și doctoratul la vârsta de douăzeci și doi de ani. Și-a continuat studiile la München și Frankfurt. Și-a terminat formarea la renumitul Institut Psihanalitic din Berlin și în 1930 a început să practice psihanaliza. În afară de munca sa din Berlin, a predat la Institutul Psihanalitic din Frankfurt și a devenit formator și membru al Institutului de Cercetări Sociale de la Universitatea din Frankfurt. Institutul și-a continuat cercetarea la Universitatea Columbia, New York, după ce naziștii au venit la putere în Germania. Fromm a mers în Statele Unite în 1934. A predat la diverse universități, a fondat o serie de institute importante de psihanaliză și psihologie socială și în același timp a insistat să practice psihanaliza în continuare, lucrând direct cu pacienții. În 1949 a acceptat o slujbă la Universitatea Națională din Mexic, care i-a oferit un post de profesor onorific până la pensionare în 1965. În timpul anilor în Mexic, munca sa a continuat să fie diversă și influentă. De câțiva ani locuiește în Tessin și se concentrează asupra scrisului, deși mai predă în Mexic și New York.

Domnul profesor Fromm este un membru activ al cauzei pentru pace și este unul dintre fondatorii SANE, o organizație americană pacifistă care, în plus față de demersurile împotriva înarmării nucleare, a fost un lider al protestului împotriva Războiului din Vietnam. În anii 1950 el a devenit membru al Partidului Socialist, dar a demisionat pentru că scopurile acestuia nu i se păreau îndeajuns de radicale. Munca sa de-a incorpora teoria psihanalitică în teoria socială marxistă este de primă importanță în acest domeniu și a mers mână în mână cu revizia sa social-umanistă a teoriei freudiene. A editat contribuțiile pe care oamenii de știință internaționali le-au adus la un simpozion de umanism socialist și ar fi greu să găsim pe cineva în domeniu care să fi dat mai multă atenție problemelor politice. Cartea sa Revoluția speranței este un tip de pamflet politic polemic pe care l-a scris pentru a susține candidatura lui Eugene McCarthy la președinția Statelor Unite. Fromm l-a susținut pe senatorul profesor în ciuda faptului — sau ar trebui să spun tocmai datorită faptului — că McCarthy era un politician cu gusturi filosofice și poetice. Ce a fost așa de important pentru Fromm legat de candidatura lui McCarthy a fost că McCarthy a putut să trezească speranța în concetățenii săi, iar pentru Fromm

speranța este un bun eminamente politic. Ceea ce este frapant legat de Fromm — și aceasta nu e calitate pe care o au multe personalități din mediul academic — este perspectiva sa neconvențională, neortodoxă, care transpare din tot ce gândește, spune și face. Ceea ce găsim la el nu sunt gânduri palide, ci lucruri proaspete și vii. El înnoiește lucrurile. Deschide noi căi de cercetare. Lui nu-i plac dogmatismul și pozițiile rigide. În ebraică, spirit și vânt sunt reprezentate prin unul și același cuvânt. Și tocmai pentru că gândirea lui rămâne în mod peren neterminată, nici prietenii și nici dușmanii săi, nici susținătorii și nici detractorii săi nu pot să îi pună vreo etichetă.

Schultz: Domnule profesor Fromm, acum că am făcut o scurtă schiță a carierei dumneavoastră, pot să vă rog să îmi spuneți ceva despre dumneavoastră? Am găsit odată sintagma „biografie intelectuală“ în scrierile dumneavoastră. Care au fost influențele și impresiile din tinerețea dumneavoastră și din anii studenției care v-au ajutat să vă decideți cursul vieții?

Fromm: Sunt câteva lucruri care trebuie menționate. Faptul că eram unicul copil a doi părinți foarte anxioși nu a avut, desigur, un efect pozitiv asupra dezvoltării mele, dar cu timpul am făcut ce am putut să repar răul.

Ceva ce a avut o influență pozitivă asupra mea, sau cel puțin decisivă, a fost moștenirea de familie. Am crescut într-o familiei de evrei ortodocși stricți cu mulți strămoși rabini de ambele părți. Am crescut în spiritul acestei tradiții vechi, care era o tradiție preburgheză, precapitalistă, o tradiție care era mai degrabă medievală decât modernă. Și acea tradiție avea o mai mare realitate pentru mine decât lumea secolului douăzeci în care am trăit. M-am dus la o școală germană, desigur, iar apoi m-am dus la gimnaziu. Apoi am studiat la universitate și am fost profund afectat de ideile pe care le-am luat din cultura germană, un aspect asupra căruia voi reveni puțin mai târziu.

Perspectiva mea asupra lumii nu a fost cu toate acestea aceea a unui

om modern, ci aceea a unui om premodern, și a fost o atitudine întărită de studierea Talmudului, de citirea intensă a Bibliei și de o serie de povești despre strămoșii mei, care trăiseră cu toții într-o lume care preceda lumea burgheză. Haideți să vă spun o poveste ca să vă arăt ce vreau să spun. Unul dintre străbunicii mei era un mare talmudist, dar nu era rabin. Avea un magazin mic în Bavaria, care îi aducea foarte puțini bani. Într-o zi i s-a oferit șansa să câștige mai mulți bani dacă ar fi călătorit. Avea mulți copii și aceasta nu-i ușura situația. Nevasta i-a spus: „Poate ar trebui să te gândești să profiți de această șansă. Ai fi plecat doar trei zile pe lună și am avea puțin mai mulți bani“. Și el a spus: „Crezi că ar trebui să fac asta și să pierd mai mult de trei zile de studiu pe lună?“, iar ea i-a răspuns „Pentru Dumnezeu, sigur că nu“. Și cu aceasta s-a terminat. Deci străbunicul meu a rămas în magazinul lui și a studiat Talmudul. Ori de câte ori venea un client, el se uita în sus și-i spunea: „Nu mai e vreun alt magazin unde să te duci?“ Aceasta era lumea care avea realitate pentru mine. Lumea modernă mi se părea stranie.

Schultz: Până când?

Fromm: Până astăzi. Îmi amintesc că aveam zece sau doisprezece ani, iar când cineva îmi spunea că e vânzător sau om de afaceri mă simțeam un pic stânjenit. Mă gândeam: Doamne, bănuiesc că se simte îngrozitor că nu face nimic altceva decât să câștige bani. Imaginați-vă, nimic altceva de făcut! Între timp am aflat că e destul de normal. Dar mă surprinde în continuare. Am rămas un străin în cultura burgheză și aceasta explică de ce sunt atât de critic față de societatea burgheză și față de capitalism. M-am făcut socialist. Societatea pe care o vedeam și interesele pe care le avea nu reflectau ceea ce credeam eu că înseamnă viața. Dar aceasta nu a cerut o mare decizie intelectuală din partea mea. Am considerat mereu că normalitatea îmi e străină și m-am întrebat cum s-a ajuns la ordinea aceasta socială.

Schultz: Dar ați avut și experiențe contrare acestui sentiment de bază, căci nimeni n-ar putea pretinde că în ideile și viața dumneavoastră nu e loc pentru lumea modernă. Din contră, ea este vădit prezentă în opera dumneavoastră — atât cu pericolele, cât și cu speranțele ei.

Fromm: Răspunsul meu în acest sens este destul de simplu. Ce m-a atras la lumea modernă a fost tot ceea ce trimitea către un trecut pre-burghez. De exemplu, Spinoza. De exemplu, Marx. De exemplu, Bachofen. Mă simțeam bine cu ei. În ei am găsit o sinteză a lucrurilor din trecut care erau vii în mine și a lucrurilor din lumea modernă pe care le iubeam. Aspectele lumii moderne care își aveau rădăcini în cea veche mi s-au părut apropiate, și de aceea nu am trăit nicio contradicție între acele două lumi. Cu acea lume eram obișnuit, acea lume îmi plăcea, deci am ajuns un cercetător asiduu a tot ceea ce crea o legătură între vechi și nou.

Schultz: Aceasta s-a petrecut în anii de studenție sau mai devreme? Când s-au întâlnit aceste două lumi în conștientul dumneavoastră?

Fromm: După cum ați arătat mai devreme, Primul Război Mondial a fost un eveniment crucial în dezvoltarea mea. Aveam paisprezece ani când a început. Ca majoritatea băieților din clasă, nu am înțeles exact ce era războiul. Dar nu după mult timp, am început să văd dincolo de justificările superficiale legate de el, și astfel am început să îmi pun întrebarea care m-a urmărit toată viața. Cum este posibil? Cum este posibil ca milioane de oameni să ucidă milioane de alți oameni și să se lase uciși? Cum este posibil să dureze patru ani până când se pune capăt acestei situații inumane? Și totul pentru scopuri care sunt în parte evident iraționale și noțiuni politice pentru care nimeni nu și-ar sacrifica viața dacă și-ar da seama ce sunt ele de fapt. Cum este războiul posibil din punct de vedere politic și cum este el posibil din punct de vedere psihologic? Toate acestea au devenit întrebări

arzătoare pentru mine la vremea respectivă și au rămas întrebările care mi-au influențat ideile mai mult decât orice altceva până în ziua de azi. Mediul de familie preburghez și Primul Război Mondial sunt probabil cei doi mari factori care mi-au format gândirea și sensibilitatea mai mult decât orice altceva.

Schultz: Ce cărți au contribuit la orientarea dumneavoastră? Și nu mă refer doar la cărțile direct legate de formarea dumneavoastră profesională, dar și la cărțile care v-au modelat viața personală.

Fromm: M-am gândit mult. Ar fi câteva cărți care m-au influențat, care m-au „inspirat“, ca să spun așa. Și, ca o paranteză, aș vrea să spun că ar trebui să existe, pentru noi toți, cărți care să dea tonul vieții noastre. Majoritatea a ceea ce citim nu are acea putere. Fie intră în terenul domeniului nostru de specializare, fie nu au sens pentru noi. Dar fiecare dintre noi ar trebui să ne întrebăm: Există o carte, două sau trei cărți care sunt centrale dezvoltării noastre?

Schultz: Dacă vă pot întrerupe o secundă, există o remarcă a lui Flaubert care se potrivește bine aici: „Citesc nu ca să învăț, ci ca să trăiesc“.

Fromm: Exact! Acesta este un citat minunat. Nu l-am mai auzit, dar exprimă perfect ceea ce vreau să spun. După acel standard, nu sunt multe cărți care ne-au influențat. Orice carte cât de cât bună va avea un efect asupra noastră. Nicio carte nu ne lasă complet reci, așa cum nicio conversație sau întâlnire serioasă cu o altă persoană nu ne lasă reci. Dacă doi oameni vorbesc serios unul cu altul, atunci ambii vor trăi ceva sau, așa cum prefer eu să spun, ambii vor trece printr-o schimbare. Schimbarea va apărea în minutul în care nu putem s-o

detectăm. Dar acest raționament ne duce înapoi în punctul pe care l-ați menționat mai devreme: Dacă doi oameni vorbesc și dacă amândoi rămân aceiași oameni care au fost și până acum, atunci nu au vorbit deloc. Au fost amândoi pur și simplu angajați într-un schimb de cuvinte.

Tot așa se întâmplă și cu cărțile. Au fost trei, patru, cinci cărți în viața mea care m-au făcut ceea ce sunt. Ce aș fi fost fără ele n-aș putea spune. Mai întâi vin cărțile profeților. Observă că nu spun Vechiul Testament. Atunci când eram tânăr nu-mi displăceau relatările militare despre cucerirea Canaanului, așa cum îmi displac acum. Dar nici atunci nu mă atrăgeau și mă îndoiesc că le-am citit mai mult de două sau de trei ori. Dar cărțile profeților și psalmii, în special cărțile profetice, au fost o sursă de vitalitate pentru mine.

Schultz: Le veți publica cu comentariul dumneavoastră vreodată?

Fromm: Am publicat odată o carte de genul acesta: You Shall Be as Gods. A Radical Interpretation of the Jewish Tradition — Veți fi zei. O interpretare radicală a tradiției iudaice (New York, 1966). În ea am încercat să interpretez psalmii, să disting între aceia care reflectă o mișcare interioară, de la tristețe la bucurie, și aceia care mențin același ton și care sunt, într-un anumit sens, deși nu mereu, suficienți lor înșiși. Cel puțin în ei nu e vreun conflict interior, nicio mișcare interioară. Sunt psalmi care pot fi înțeleși doar dacă observăm că vorbitorul începe într-o stare de disperare. Și atunci el își învinge disperarea, dar ea revine. Și apoi și-o învinge din nou. Și doar atunci când el ajunge la o maximă tristețe, atunci când disperarea devine cea mai intensă, atunci apare o schimbare bruscă, miraculoasă, o schimbare însoțită de o dispoziție plină de bucurie, religiozitate și speranță. „Psalmul 21“, care începe cu cuvintele, „Dumnezeul meu, Dumnezeul meu, ia aminte la mine, pentru ce m-ai părăsit?“, este un bun exemplu.

Un aspect interesant pe care doresc să-l menționez aici este că oamenii

s-au întrebat adesea de ce Iisus a spus aceste cuvinte de disperare la moartea Sa. Problema m-a preocupat atunci când eram copil încă. Cuvintele Sale nu par să fie în ton cu moartea Sa voluntară și cu credința Sa. Dar nu există o contradicție aici pentru că, așa cum arăt în detaliu în cartea mea, psalmii sunt citați diferit în tradiția ebraică și în cea creștină. Acolo unde tradiția creștină citează un psalm după număr, tradiția iudaică evocă respectivul psalm citând prima propoziție din el sau doar primele cuvinte. Deci ceea ce ne spune Biblia în acest pasaj este că Iisus a recitat întregul Psalm 21. Și dacă citiți psalmul, veți vedea că el începe cu disperare, dar se încheie ca un imn al speranței. Poate că, mai mult decât orice alt psalm, el exprimă mesajul universalist, mesianic al creștinătății timpurii. Noi tindem să trecem aceasta cu vederea dacă nu vedem trecerea care are loc în acel psalm și dacă credem că Iisus i-a pronunțat doar prima propoziție. Propoziția a fost chiar schimbată în Evanghelie mai târziu pentru că a produs neînțelegeri. Ei bine, ne îndepărtăm aici de subiectul nostru. Dar e bine că nu suntem legați de vreun program.

Deci aceasta este una din influențele majore din viața mea și, chiar și atunci când citesc profeții azi, ei sunt la fel de proaspeți și vii pentru mine ca și acum cincizeci de ani, poate și mai proaspeți și mai vii.

A doua mare influență, Karl Marx, a venit mai târziu. Ceea ce m-a atras la el a fost în primul rând filosofia sa și viziunea sa asupra socialismului, care exprima, în formă seculară, ideea de autorealizare umană, de umanizare totală, ideea unei ființe umane al cărei scop este autoexprimarea vitală și nu achiziționarea și acumularea de lucruri materiale moarte. Această temă este atinsă în scrierile filosofice ale lui Marx din 1844. Dacă citești acele scrieri fără să știi cine le-a scris și dacă nu cunoști Marx foarte bine, atunci e puțin probabil să-ți dai seama că Marx le-a scris. Aceste texte nu sunt atipice pentru Marx, dar este dificil pentru noi să-l vedem în ele pentru că staliniștii, pe de-o parte, și majoritatea socialiștilor, pe de alta, au falsificat imaginea lui Marx atât de drastic, de parcă tot ce l-a preocupat a fost schimbarea economică. Adevărul este că el a văzut schimbarea economică ca pe un mijloc către un scop. Ceea ce îl preocupa pe Marx era eliberarea omului într-un sens umanist. Dacă comparăm filosofiile lui Goethe și Marx, vom vedea niște asemănări surprinzătoare. Marx este ferm înrădăcinat în tradiția umanistă și, cred, în cea profetică. Și dacă-l citiți pe unul dintre cei mai curajoși și mai radicali dintre gânditori, Meister Eckhart, veți fi surprinși fără îndoială să găsiți multe

similarități la el cu Marx.

Schultz: Este adevărat că trebuie să-l apărăm pe Marx — și pe mulți dintre colegii săi din diversele școli — de propriii lor discipoli. Dar cine îl apără? Și aceeași întrebare poate fi extinsă pentru a-i include pe Brecht sau Freud sau Ernst Bloch sau vreun alt spirit creator al cărui nume oamenii îl invocă numai în propriul scop în zilele noastre. Unde în universitățile noastre sau altundeva se fac încercări de a-l salva pe Marx de la o interpretare osificată, partizană?

Fromm: Există foarte puțini specialiști în Marx astăzi care să nu-l vadă total în lumina distorsiunilor de dreapta sau de stânga. Ei îl folosesc pentru a-și consolida propriile abordări, dar nu numai aceasta. Ei îl folosesc pentru a justifica practici și politici care sunt adesea diametral opuse față de ceea ce gândea și voia Marx. Atunci când capitaliștii de stat din Rusia sau capitaliștii occidentali liberali — și aici am în minte o serie de ideologi social-democrați —, atunci când astfel de oameni se folosesc de Marx ca autoritate, ei îl falsifică pe Marx. Numărul oamenilor care-l înțeleg pe Marx astăzi, care îl înțeleg cu adevărat, este foarte mic. Poate părea arogant dacă spun că aproape toată lumea greșește în afară de mine și alți câțiva. Nu vreau să fiu radical în părerea mea, dar consider că majoritatea experților în Marx ignoră că gândirea acestuia este în mod esențial religioasă, deși nu „religioasă“ în sensul credinței în Dumnezeu. Nici budismul nu este religios în sensul respectiv. Budismul nu recunoaște un zeu, dar este religios în concepția sa centrală, potrivit căreia trebuie să ne transcendem narcisismul, egoismul și izolarea interioară, trebuie să ne deschidem în fața vieții și — așa cum spune Meister Eckhart — trebuie să ne golim ca să devenim din nou plini, ca să ne întregim. Această concepție, exprimată în cuvinte diferite, este centrală operei lui Marx. M-am amuzat adesea citind selecții din Manuscrisele economico-filosofice mai multor oameni. Îmi amintesc o întâlnire pe care am avut-o cu profesorul Suzuki, o figură eminentă în budismul Zen. I-am citit pasaje fără să-i spun cine le scrisese și apoi l-am întrebat: Sunt Zen? Da, desigur, a spus el. Aceasta este Zen. O altă dată am citit niște pasaje

similare unui grup de teologi foarte docți, iar ei au încercat să ghicească cine e, identificând autorul cu Toma d'Aquino sau cu unii teologi foarte moderni. Niciunul din ei nu bănuia că este vorba de Marx. Pur și simplu nu știau Marx.

Există o serie de specialiști în Marx, ca Ernst Bloch, de exemplu, care văd clar această latură a lui Marx. Și mai există și unii intelectuali antimarxiști catolici, precum Jean Ives Calvez, care au remarcat și ei această fațetă religioasă. Numărul acestora nu este mic, dar influența lor, comparativ cu școlile dominante din interpretarea marxistă, a rămas redusă (excepție fac interpreții din rândul teologilor).

O altă influență majoră asupra mea a fost Johann Jackob Bachofen, un autor care este, din nefericire, necunoscut în ziua de azi în general. Bachofen a fost primul gânditor care a descoperit societatea matriarhală. Și-a scris principalele opere cu 110 ani în urmă. Prima traducere a operei sale în engleză — și aceea incompletă — a apărut de-abia acum cinci ani. Bachofen a descoperit că, înaintea societății patriarhale, a existat o organizare socială matriarhală. El nu numai că a postulat aceasta ca pe o premisă generală, dar a arătat diferența dintre atitudinile specific matriarhale și cele patriarhale. Poziția matriarhală — ca să rezumăm — ține locul principiului iubirii umane necondiționate. O mamă își iubește copiii fără să țină seama de meritele lor. Ea îi iubește pentru că sunt copiii ei. Și dacă o mamă și-ar iubi copilul numai când ar zâmbi dulce și s-ar comporta bine, atunci mulți copii ar muri de foame. Tatăl își iubește copiii pentru că ei i se supun, pentru că ei sunt ca el. Acum nu vorbesc aici despre fiecare mamă și fiecare tată, ci despre anumite tipuri sau categorii, despre tipurile clasice pe care le vedem în istorie ca exemplificând iubirea maternă și iubirea paternă. Luați individuali, oamenii sunt amestecați, deci vom găsi mulți tați materni și multe mame paterne. Diferența are de-a face cu ordinea socială, dacă aceasta e patriarhală sau matriarhală. Conflictul dintre cele două nu este nicăieri altundeva mai frumos articulat decât în Antigona lui Sofocle. Antigona întruchipează principiul matriarhal: „Sunt aici nu ca să urăsc, ci ca să iubesc", în timp ce Creon întruchipează principiul patriarhal, principul care face statul să predomine asupra valorilor umane (un principiu pe care astăzi îl numim fascist).

Descoperirea lui Bachofen mi-a dat cheia nu numai pentru a înțelege istoria, nu numai pentru a înțelege atât de multe lucruri în societatea

noastră patriarhală în care iubirea este făcută dependentă de performanță, dar și pentru a înțelege ceea ce eu am ajuns să văd ca pe o problemă din ce în ce mai importantă pentru dezvoltarea individuală umană. Ce înțeles — fie că vorbim despre femei sau bărbați — are dorința noastră de-a avea o mamă? În ce constă legătura cu mama? Ce înseamnă aceasta? Care este natura complexului Oedip? Este o legătură sexuală? Nu cred. Are de-a face cu cea mai profundă legătură pe care o poate trăi o ființă umană, o aspirație către o ființă extraordinară, o zeiță, care ne degrevează de toate responsabilitățile, care elimină riscurile din viață, care chiar ne despovărează de frica de moarte, care ne adăpostește într-un fel de paradis. Pentru acea protecție, noi plătim prețul dependenței de mamă, prețul de-a nu fi noi înșine. Acestea sunt probleme importante și astfel Bachofen a devenit important pentru mine la începutul anilor 1920.

O altă influență majoră pentru mine a fost budismul. M-a făcut să-mi dau seama că există o poziție religioasă care poate funcționa fără Dumnezeu. M-am întâlnit prima dată cu budismul în 1926 și a fost una dintre cele mai nemaipomenite experiențe din viața mea. Interesul meu față de budism nu s-a diminuat niciodată și apoi studiul budismului Zen, în special cu profesorul Suzuki, dar și prin multe lecturi, mi-a aprofundat interesul.

Și desigur că nu l-am menționat încă pe Sigmund Freud. Am ajuns să cunosc opera lui Freud cam în același timp și ea a rămas de asemenea centrală în gândirea mea. Aceste influențe — iudaismul profetic, Marx, matriarhatul, budismul și Freud — au fost cele esențiale care mi-au format nu numai gândirea, ci și întreaga dezvoltare, căci n-am avut niciodată capacitatea de a mă gândi la lucruri pe care să nu mi le pot reprezenta într-un mod viu în imaginația mea. Nu am o capacitate către gândirea abstractă. Nu pot gândi decât acele lucruri de care se leagă ceva pe care pot să-l trăiesc la modul concret. Dacă relația lipsește, atunci îmi scade interesul și nu mă pot mobiliza.

Schultz: În ciuda faptului că știți foarte bine opera lui Marx — sau ar trebui să spun tocmai pentru că o cunoașteți foarte bine —, nu sunteți exact ceea ce s-ar numi un marxist tipic, și intuiesc că și relația

dumneavoastră cu Freud este similară. Îl luați pe Freud — după cum ne place să spunem azi — ca punct de plecare. Și dacă este să luăm sintagma la propriu, înseamnă că îl folosiți ca pe un punct de reper de la care plecați și apoi vă despărțiți de el. Mergeți dincolo de el. Și în această privință vă deosebiți de majoritatea freudienilor față de care, dacă văd bine situația, sunteți destul de critic.

Fromm: Am fost mereu în minoritate. Cu Bachofen am fost în minoritate pentru că cei care-l urmează pe Bachofen sunt puțini și sunt cu adevărat o minoritate. În ceea ce-l privește pe Freud, m-am format ca analist ortodox-freudian la Institutul din Berlin și la început am acceptat total teoriile lui Freud legate de sexualitate și așa mai departe. Am fost, din acest punct de vedere, mereu un student bun care asuma inițial că profesorii au dreptate până când, prin propria lui experiență, își demonstra contrariul. Acesta nu pare să fie modul în care acționează protestatarii de azi, dar a fost modul în care se proceda atunci, și acesta e drumul pe care am mers. În orice caz, am studiat temeinic Freud și exista desigur o presiune foarte mare ca noi să acceptăm teoria freudiană. Dar apoi, după câțiva ani, am început să am îndoieli. Am început să-mi dau seama din ce în ce mai mult că nu găseam ceea ce trebuia să găsesc în materialul pacienților mei, ci interpretam materialul lor din perspectiva materialului freudian. Și atunci mi-am dat seama de ceva: teoria freudiană nu-mi permitea să mă conectez cu pacientul și cu problemele sale. Nu vreau să intru aici în teoria freudiană. Aceasta e o problemă complexă. Dar, ca freudian, m-am format să văd complexul Oedip, anxietatea de castrare, aspecte legate de sexualitate și toate acele angoase legate de aceasta.

Frecvent mi-am dat seama că teoria nu e relevantă pentru pacienții pe care îi tratam. Și s-a mai întâmplat ceva ce am considerat extrem de neplăcut: m-am plictisit. Stăteam acolo și făceam totul cum fusesem învățat. Nu am ajuns să adorm. (Unul dintre profesorii mei adormea și pretindea că nu era chiar așa de rău. Când adormea în timpul unei analize, a spus, visa uneori și afla mai multe despre caz decât ar fi aflat dacă și-ar fi ascultat pacientul. Dar aceasta era, desigur, doar o raționalizare.) Însă mi-am dat seama că oboseam și că eram epuizat după șase, șapte sau opt ore. Și m-am întrebat: De ce ești așa de obosit? De ce ești așa de plictisit? Cu timpul mi-am dat seama că

plictiseala îmi venea din faptul că nu eram în contact cu viața pacienților mei, că mă ocupam cu abstracțiuni, chiar dacă acele abstracțiuni erau văzute ca luând forma unor experiențe primitive care, se spune, s-ar fi petrecut în copilăria pacienților.

Dar pe măsură ce atenția mea a început să se aplece din ce în ce mai mult pe ceea ce am început să consider central în munca mea, anume pe relația dintre o ființă și alta și pe emoțiile specific umane care nu izvorăsc din instinct, ci din existența omului ca ființă umană, am început să îmi dau seama și să înțeleg mult mai bine ce se întâmpla în terapie. Iar persoanele pe care le psihanalizam au început, și ele, să înțeleagă ceea ce spuneam. Pacientul simțea: Aha, deci așa este. Nu m-am mai simțit obosit, iar ședințele cu pacienții mei au devenit foarte animate. Mă gândeam adesea că, chiar dacă analiza nu aduce pacientului nicio ușurare a simptomelor, ceea ce se întâmplă uneori din păcate, totuși această oră îl va stimula și îl va înviora, căci în ora de terapie el va prinde viață. Și dacă se întâmpla să simt că obosesc, îi spuneam pacientului: „Uite, ce se întâmplă aici? Nu mă simțeam așa obosit când ai venit și acum mă simt epuizat. Este de la ceva ce ai zis? Sau ce anume am făcut eu pentru ca lucrurile să arate așa de mohorât între noi?“. Și așa am ajuns să judec succesul sau eșecul unei ședințe după cât de interesantă fusese sau nu, indiferent ce se mai întâmpla în ea. Și interesul era generat nu prin formulări inteligente sau sclipitoare, ci prin faptul că ambii parteneri discutau ceea ce era relevant, ce îi preocupa cu adevărat.

Schultz: Influențele numite de dumneavoastră au fost profeții, Marx, Bachofen, Freud și budismul, iar eu consider că ele sunt în relație una cu cealaltă, dar sunt îndeajuns de deosebite, încât pare remarcabil că ați putut să le puneți împreună într-un mozaic sau — așa cum au spus unii dintre prietenii dumneavoastră — într-o sinteză creativă. Simțiți că impulsul sintetizator este caracteristic pentru munca dumneavoastră?

Fromm: Da, așa cred. Impulsul meu intelectual și emoțional a fost să

sparg zidurile între aceste elemente aparent disparate, dintre care, apropo, toate, cu excepția budismului, reprezintă cărămizi puse la fundația culturii europene. Voiam să găsesc structura comună din ele și, dacă doriți, să le aduc împreună într-o sinteză. Deși este incorect totuși să vorbim aici de o sinteză, căci ceea ce am vrut să arăt a fost că aceste școli diferite de gândire sunt doar fațete diferite ale unui tip de atitudine de bază, ale unui concept de bază. Poate că pot să explic ceea ce vreau să spun aici afirmând că Meister Eckhart și Marx sunt cei doi autori pe care îi iubesc cel mai mult. Acum majoritatea oamenilor vor crede că Marx și Eckhart nu se potrivesc deloc și că sunt nebun să-i aduc împreună. Dar radicalismul lui Eckhart și filosofia lui Marx sunt profund similare în capacitatea lor de-a merge dincolo de suprafață și de-a ajunge la rădăcina lucrurilor. Așa cum spune Eckhart: Rădăcina unui lucru îi explică creșterea. Marx ar fi putut spune și el aceasta. Și tot așa și Freud. Avem obiceiul de-a împărți în categorii autorii și operele lor. Subliniem un aspect al unui scriitor: vedem asta și asta la el, dar nu esența, nu întregul. Ceea ce am vrut să fac a fost să văd în context și să aduc împreună elemente importante care sunt fundamentale gândirii europene, dar care sunt considerate separate unul de altul. Impulsul acesta a fost în centrul tuturor lucrurilor pe care am încercat să le fac în ultimii patruzeci de ani.

Schultz: Acum, dacă doriți, aș vrea să întrerup conversația noastră și să vă permit și dumneavoastră și ascultătorilor un interludiu artistic. Știu, domnule profesor Fromm, că vă place muzica și că vă place să împărtășiți plăcerea cu oaspeții dumneavoastră. Dar, spre deosebire de colegul dumneavoastră, Theodor W. Adorno, dumneavoastră nu vă considerați expert în muzică, dar sunteți un entuziast. Ce vă place și ce nu vă place în materie de muzică?

Fromm: Gusturile mele muzicale sunt demodate. Nu sunt expert în muzică, dar ea este importantă la un nivel experiențial. Îmi este greu să-mi imaginez că aș locui undeva unde n-aș putea asculta muzică.

Schultz: Uitându-mă la discurile dumneavoastră, am găsit multă muzică barocă și mult Mozart, mai ales concertele pentru vioară și instrumente de suflat și mult Beethoven. Dar mi-ați spus că, dacă ar fi să alegeți, numărul unu pe lista dumneavoastră de favorite ar fi suitele lui Bach pentru violoncel interpretate de Pablo Casals. Casals, care s-a întâlnit cu aceste suite în copilărie și care le-a exersat timp de doisprezece ani înainte să aibă curajul să le cânte în public, le-a numit „chintesența muzicii lui Bach“. Am adus șase suite în seara aceasta și vom petrece câteva minute ascultându-le. Dar înainte de aceasta, aș vrea să fac o scurtă remarcă drept introducere. Am văzut recent la televizor un interviu cu Casals care a fost făcut cu câțiva ani înainte de a muri. La un moment dat intervievatorul l-a întrebat pe Casals ce ar spune dacă ar putea vorbi întregii lumi. La care el a replicat: „Aș spune lumii următoarele: În adâncul inimii voastre, tot ce vreți este pace mai degrabă decât război, viață mai degrabă decât moarte, lumină mai degrabă decât întuneric. Și atunci“, a continuat el, „ca să fie clar ce vreau să spun, și că nu mă refer la o armonie sentimental-siropoasă, ci la o vitalitate puternică, le-aș cânta Bach“.

Schultz: Domnule profesor Fromm, tocmai ați investit cinci sau șase ani de muncă în cartea numită Anatomia distructivității umane. Am putea descrie această carte ca pe o deconstrucție a unor mituri, pentru că scopul său este să deconstruiască multe idei răspândite legate de agresivitatea umană. Într-un capitol care este de interes deosebit pentru cititorii germani ați încercat să-l caracterizați pe Hitler. Și aici scopul dumneavoastră pare să fie acela de-a deconstrui mitul, căci ceea ce ați scris este fundamental diferit de literatura curentă despre Hitler.

Fromm: Au existat câteva cărți recente, scrise de foști naziști, care îl ridică în slăvi pe Hitler, dar acestea probabil că nu vor atrage un public larg. Cele două cărți majore care au apărut în Germania au fost

acelea ale lui Fest și Maser. În America a fost publicată o carte de Langer. Cartea are o istorie stranie. A fost un proiect al OSS (serviciul secret american, structură care a precedat CIA — n.red.) în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial — serviciile secrete americane voiau să aibă un portret psihologic al lui Hitler. Autorul este psihanalist de orientare foarte ortodoxă. Ca multe alte documente secrete în America, deși nu e nimic secret legat de conținutul lor, această carte a fost ținută ascunsă până nu demult. Autorul nu a avut desigur prea mult material și l-a analizat pe Hitler din perspectivă freudiană. Hitler avea complexul Oedip, a intrat peste părinții săi în timpul actului sexual și așa mai departe. Și aceste lucruri ar trebui să-l explice cumva pe Hitler. Este o abordare mai degrabă naivă, căci nu poți să iei date care sunt de ajutor în explicarea caracterelor majorității oamenilor și să încerci să explici un personaj complex precum Hitler.

Un scriitor francez, Jacques Brosse, ne-a dat o analiză mai bună a lui Hitler — îndeosebi atunci când se ține departe de jargonul psihanalizei. Brosse prezintă o imagine foarte solidă a personalității lui Hitler. Dar atunci când se împotmolește în propriul jargon, dezvoltă idei absconse, complexe și comice pe care nu are sens să le menționez aici. În ciuda acestor lucruri, atunci când lasă deoparte formulările teoretice, analitice, și se bazează pe intuiție și bun-simț în abordarea subiectului, cartea este pe departe cea mai bună pe acest subiect.

Analiza mea diferă atât de studiile istorice care au apărut recent în Germania, cât și de încercările de-a scrie biografii psihologice ale lui Hitler. În Fuga de libertate, publicată în 1941, am încercat să fac o scurtă analiză a lui Hitler care însă nu s-a dus până în copilărie. Efortul meu mai recent constă într-o analiză mai lungă și face uz de tot materialul istoric pe care l-am avut la dispoziție — deci este o analiză biografică mai ambițioasă. În primul studiu îl văd pe Hitler mai ales ca pe un sado-masochist, care este (în definiția mea) o persoană cu o pasiune nelimitată de a exercita putere și control asupra altora, dar și de a-și subjuga sinele. Acum, în lumina unui studiu aprofundat și a unei cunoașteri mai bune, am ajuns să consider un alt factor și mai important, pe care îl numesc necrofilie. În mod obișnuit acel termen se aplică doar la perversiunea sexuală, dar eu îl folosesc urmându-l pe marele filosof spaniol Unamuno, care a spus într-un discurs dat la Salamanca din 1936 că mottoul falangist „Trăiască

moartea“ este un motto necrofil. Ceea ce vreau să spun prin necrofilia în sensul nonsexual și noncorporal se referă la o fascinație față de tot ce este mort, lipsit de viață, față de tot ce are de-a face cu dezmembrarea și distrugerea relațiilor vii. Necrofilul nu este motivat de dragoste de viață, ci de o atracție pur mecanică. Necrofilia înseamnă, etimologic, iubire de moarte. (Nekros înseamnă cadavru.) Dar, în sens psihologic, necrofilia nu este iubire de moarte, ci o iubire față de lucrurile moarte, față de tot ce nu e viu. Opusul său e dragostea de viață, o iubire față de tot ce crește, are structură, formează o unitate, nu este dezmembrat.

Dar să ne întoarcem la Hitler: Dacă suntem complet sinceri, trebuie să admitem că simplul fapt că Hitler a inițiat un război care a dus la moartea a milioane de oameni nu este ceva pentru care poate fi învinovățit doar el. Generalii și oamenii de stat au făcut aceasta de șase mii de ani, de obicei cu raționalizarea că trebuiau s-o facă pentru patrie și așa mai departe. Ceea ce-l separă pe Hitler de mulți generali și oameni de stat care au vrut război este că el a omorât oameni nevinovați. Dar intenția principală a analizei mele este să arăt că Hitler era un om care simțea o ură profundă pentru tot ce avea viață. Dacă spunem că Hitler îi ura pe evrei, avem desigur dreptate, dar îi ura și pe germani. Pentru că atunci când victoria i-a scăpat printre degete și a văzut că nu-și poate realiza ambiția, a vrut ca toată Germania să piară împreună cu el. El exprimase această dorință încă din 1942. El a spus că, dacă Germania pierdea războiul, atunci germanii nu meritau să trăiască. Hitler este un exemplu extrem al unui necrofil ale cărui promisiuni că va schimba lucrurile în bine i-au ascuns adevăratul caracter față de cei ce l-au urmat.

Hitler avea o expresie facială caracteristică necrofililor. Ei arată ca și cum ar fi mirosit ceva stricat, dar nu există niciun miros urât în preajmă. Acest tip de oameni consideră lucrurile vii, nu cele moarte, ca fiind murdărie și, deci, relaționează cu ele la modul arhaic — mirosindu-le și adulmecându-le. Von Hentig a citat multe cazuri de acest soi din literatura criminologică, indivizi cărora le place să simtă mirosuri fetide, de exemplu. Aceasta este caracteristica criminalilor. Aceste persoane sunt atrase de mirosuri urâte, de excremente sau de cadavre. Perversiunea este vizibilă din expresiile lor faciale. În cazul tipurilor necrofile, fața rămâne imobilă. Ei nu reacționează — sunt înghețați. În cazul oamenilor biofili, fața arată o mare varietate de expresii și se luminează în prezența a orice e viu.

Un alt mod în care putem să exprimăm aceasta ar fi să spunem că necrofilul este extrem de plictisitor. Un biofil nu este niciodată plictisitor. Nu contează despre ce vorbește. Subiectul poate fi nesemnificativ, dar tot ce spune acesta este marcat de vitalitate. Un necrofil poate să spună ceva inteligent, dar nu se animă. Am avut cu toții experiența de-a auzi un intelectual spunând ceva extrem de inteligent, dar am fost plictisiți. Invers, o persoană mult mai puțin strălucită poate spune ceva simplu (ceea ce ne duce la punctul de plecare din această seară, anume în ce constă o „conversație“) și nu suntem deloc plictisiți. Din contră, suntem stimulați, pentru că viața vorbește pentru noi. Suntem deja atrași de ceea ce este viu. Vitalitatea îi face pe oameni atractivi. În ziua de azi lumea pare să creadă că oamenii se pot face atrăgători și iubiți dacă își vopsesc fețele în anumite moduri sau dacă adoptă o anumită expresie care ar trebui să fie modernă și irezistibilă (așa spunem noi, bărbații, iar industria cosmetică încearcă să le convingă pe femei că așa este). Mulți oameni sunt seduși de această idee, în general oamenii care nu au o personalitate foarte puternică. Există un singur lucru care ne atrage, și aceasta este vitalitatea. Vedem aceasta la oamenii care se îndrăgostesc. În dorința lor de a-i mulțumi și atrage pe alții, ei au ajuns de fapt mai animați decât sunt de obicei. Singura problemă cu acest lucru este că, odată ce și-au atins scopul și „se au“ unul pe celălalt, dorința lor de a fi însuflețiți se reduce mult. Devin deodată diferiți, de parcă nu s-ar mai iubi unul pe altul. Ei nici nu știu de ce s-au îndrăgostit la început. Partenerii lor s-au schimbat. Ei nu mai sunt frumoși, pentru că nu mai au acea frumusețe care vine din vitalitatea feței.

Fața unui necrofil nu este niciodată frumoasă pentru că nu este niciodată vie. Se poate observa aceasta în pozele cu Hitler. El nu putea râde liber și spontan. Speer mi-a spus cât de plicticoase erau cinele cu Hitler. El tot vorbea și nu observa cât de plictisiți erau toți. Și era el însuși atât de plictisit, încât uneori adormea în timp ce vorbea. Această lipsă de vitalitate este tipică necrofilului.

Am dezvoltat conceptele de necrofilie și biofilie pe baza experienței mele clinice, dar conceptele lui Freud de Eros și de Thanatos (pulsiune de moarte) au contribuit și ele la ideile mele. Am respins inițial ideea de „pulsiune de moarte“, așa cum au făcut majoritatea psihanaliștilor, pentru că mi se părea un lucru pur speculativ, lipsit de orice fundament. Dar propria mea experiență clinică m-a făcut să-mi dau

seama că acel concept teoretic al lui Freud venea din mirarea lui privind o problemă de mare importanță, anume că cele două orientări de bază al oamenilor sunt o tendință către viață și o tendință către moarte și distrugere. Freud a caracterizat aceste două tendințe foarte succint. A spus că erosul, forța vitală și forța iubirii încearcă să se integreze într-un întreg, tind către unire, în timp ce scopul morții este dezintegrarea sau, așa cum aș numi-o eu, dezmembrarea, disecția.

Sunt două aspecte în care conceptele lui Freud și propriii mei termeni de necrofilie și biofilie diferă. Mai întâi, la Freud cele două forțe sunt egale ca putere. Dorința de-a distruge, spune el, este la fel de puternică în oameni precum bucuria de viață. Eu nu cred aceasta. Dovezile din biologie nu îl confirmă pe Freud, căci dacă asumăm că păstrarea vieții este legea biologică supremă, atunci, din punctul de vedere al supraviețuirii speciei, nu are sens ca tendințele autodistructive să fie la fel de puternice precum impulsurile de-a menține și dezvolta viața. Există un alt aspect pe care aș dori să-l citez ce este contrar perspectivei lui Freud: Putem demonstra că tendințele distructive, anume, tendințele ce vin din pulsiunea de moarte, duc la un eșec în ce privește arta de-a trăi. Ele sunt consecințele unui trai incorect.

Putem să arătăm că oamenii care nu au șansa să fie liberi și să-și dezvolte propriile potențialități, oameni care au fost îngrădiți, care trăiesc într-o clasă sau într-o societate în care totul funcționează într-un mod mecanic, lipsit de viață, acești oameni își pierd capacitatea de spontaneitate. Mica burghezie, clasa din care proveneau cei mai înfocați suporteri ai lui Hitler, aceștia erau oamenii ale căror posibilități economice și sociale erau aproape de zero, oameni fără speranță, pentru că dezvoltarea capitalismului modern le condamnase clasa la declin economic. Și atunci când naziștii le-au înfățișat acestor oameni o imagine idilică în care magazinele vor aparține micilor proprietari și fiecare va avea nișa sa, imaginea a fost foarte puternică la modul demagogic, chiar dacă ea era complet nerealistă. Național-socialismul nu a făcut, până la urmă, nimic pentru a încetini dezvoltarea capitalismului; din contră, el a lăsat capitalismul să se dezvolte fără opreliști.

Legătura dintre vitalitatea epuizată și necrofilie e evidentă și la indivizi. Nu e nicidecum rar să găsim oameni ale căror familii au fost așa de „moarte“, încât copiii lor nu au reușit să respire vital în timpul

copilăriei lor. Totul era birocratizat, rutinizat, supus regulilor. Viața consta numai în posesia de lucruri, în proprietate. Este fără îndoială clar că, în mod natural, copiii sunt animați și activi, un fapt dovedit de cele mai recente studii neurofiziologice și psihologice. Copilul ajunge, în acele familii „moarte“, să se descurajeze și atunci ia o altă direcție, o direcție în care non-viața devine centrală. În cele din urmă, putem spune că persoana care nu găsește dragoste de viață va încerca să se răzbune și va prefera să distrugă viața în loc să simtă că nu găsește deloc sensul vieții. Acel om poate că e viu din punct de vedere fiziologic, dar este psihologic mort. Aceasta duce la dorința activă de-a distruge și la dorința pasionată de-a distruge pe toată lumea, inclusiv pe sine însuși, în loc să asumi că te-ai născut cu un anumit potențial și că nu ai reușit să devii o ființă umană. Este un sentiment amar pentru cei care îl trăiesc și nu facem pure speculații dacă spunem că dorința de-a distruge vine din acest sentiment și că este o reacție aproape inevitabilă.

Schultz: Credeți că necrofilia este în creștere?

Fromm: Da, din păcate. Mi-e teamă că preocuparea noastră față de lucrurile mecanice o încurajează. Noi fugim de viață. Este dificil să explicăm în mod concis că lucrurile iau loc ființelor în societatea și cultura noastră cibernetică, dând deoparte ființele umane. Așa cum am menționat mai devreme în seara aceasta, oamenii devin foarte nesiguri legat de propria lor ființă. Atunci când vorbesc despre „ființă“, aici folosesc un termen de mare importanță în istoria filosofiei. Ce este ființa? Nu sunt așa de interesat de sensul filosofic de aici, cât sunt preocupat de aspectul său experiențial. O femeie poate veni la psihanalist descriindu-se cam așa: Ei bine, domnule doctor, „am“ o problemă, „am“ o căsătorie fericită, „am“ și doi copii, dar „am“ multe dificultăți. Fiecare propoziție pe care o enunță ea folosește verbul „a avea“. Lumea întreagă este reprezentată ca un obiect de posedat. Mai demult (și știu aceasta din experiența atât a germanei, cât și a englezei), ar fi spus: mă simt tristă, sunt satisfăcută, sunt îngrijorată, îmi iubesc soțul sau poate nu îl iubesc sau mă îndoiesc că

îl iubesc. Într-o astfel de limbă, oamenii vorbesc despre felul lor de-a fi, despre activitatea lor proprie, despre sentimentele pe care le au, nu despre obiecte sau posesiuni. Oamenii sunt din ce în ce mai înclinați să-și exprime ființa prin substantive însoțite de o formă a verbului „a avea“. Am totul, dar nu sunt nimic.

Schultz: Dacă cineva poate pronunța și elucida cuvântul „viață“ cu atâta putere ca dumneavoastră și dacă, din perspectiva dumneavoastră, oamenii nu mai pot să clădească un viitor uman în numele națiunii sau legii, al partidului sau necesității, al lui Dumnezeu sau al unor autorități pe care le alegem, ci oamenii își vor putea clădi un viitor uman doar în numele vieții, atunci interesul dumneavoastră față de viață trebuie să ducă la un interes pentru condițiile în care poate prospera viața, pentru acea societate care încă nu există. Vă puteți imagina condițiile care ar fi favorabile vieții? Are conceptul de biofilie consecințe politice? În ciuda majorității colegilor dumneavoastră psihologi, dumneavoastră sunteți un om cu ferme convingeri politice (și un om foarte independent). Poate că omul este într-o poziție mai bună să lupte pentru o cauză atunci când nu este legat de un partid anume. Aceasta se leagă de poziția dumneavoastră teoretică. Ați putea comenta mai pe larg asupra acestui aspect?

Fromm: Da, cu plăcere, căci ați subliniat un aspect important pentru noi toți — și personal, și ca societate. Aveți dreptate. În anii în care majoritatea oamenilor devin membrii unui anumit partid de obicei, anume în tinerețe, eu nu m-am afiliat niciunui partid. Am fost membru al Partidului Socialist American câțiva ani, dar, în opinia mea, mergea așa de mult către dreapta, că, chiar dacă îi priveam perspectivele foarte optimist, nu am putut rămâne membrul acelui partid. Sunt o persoană extrem de politică, dar nu implicat în politică sau agățându-mă în vreun fel de iluzii pentru că se potrivesc cu „politica“ mea. Minciunile ne pot lega de un partid, dar în cele din urmă doar adevărul ne poate duce către eliberarea omului. Dar prea mulți oameni se tem de libertate și preferă iluziile.

Schultz: Pentru că urmează politica partidului. Politica de partid ne poate orbi. Putem spune, într-un anumit sens, că politica de partid ne face apolitici. Nu spun aceasta ca pe un atac la partidele politice și nu le neg necesitatea, dar simt că atunci când viața noastră politică este dominată de politica de partid, atunci suntem în pericolul de-a ajunge niște oameni nepolitici.

Fromm: Da, partidele, în special cele progresiste (atât cât mai există asemenea partide), ar avea nevoie de mult mai mulți oameni independenți. Este esențial pentru viețile noastre politice să existe și oameni activi politic care, din proprie inițiativă, să iasă la rampă și să spună ce gândesc, ce știu. Viața publică și cea privată nu pot fi separate. Amândouă se leagă una de alta. Aceasta este, cred, o greșeală comisă de Freud și de mulți psihanaliști care au simțit că cele două lucruri pot fi separate, că ar putea avea o înțelegere completă asupra noastră, ignorând procesele sociale. Nu se poate pentru simplul motiv că adevărul este indivizibil. Nu putem vedea realitatea aici și rămâne opaci la ea dincolo. Aceasta tocește ascuțimea minții noastre și face ineficientă căutarea adevărului. Și nu putem vedea corect decât atunci când îi vedem pe ceilalți corect, când îi vedem în contextul circumstanțelor lor sociale, ceea ce înseamnă că trebuie să privim ascuțit și critic la tot ce se petrece în jurul nostru în lume. Același lucru ni-l cere și iubirea. Și dacă îi iubim pe cei din jur, nu putem să ne limităm deschiderea și iubirea numai în planul individual. Aceasta va duce în mod inevitabil la greșeli. Trebuie să fim și oameni politici, aș spune oameni implicați cu pasiune în politică, fiecare din noi în modul în care se potrivește cel mai bine cu caracterele noastre, cu viețile noastre ca oameni ai muncii, cu capacitățile noastre.

Mi-ar plăcea să adaug un lucru care se potrivește în context. Intelectualul are o singură sarcină de bază de îndeplinit, la început, la sfârșit și mereu. Este treaba lui să caute adevărul pe cât de bine poate și să spună adevărul. Prima vocație a intelectualului, prima funcție a sa, nu este să redacteze platforme politice. Și ceea ce am spus nu contrazice ceea ce tocmai am susținut legat de activitatea politică. Dar

este sarcina specială a intelectualului — și aceasta îi definește rolul sau ar trebui să i-l definească — să caute adevărul fără compromis și fără să-i pese de interesele proprii sau ale altcuiva. Dacă intelectualii își limitează funcția de a găsi și spune întregul adevăr, punându-se în slujba unui program de partid sau a unor scopuri politice, indiferent de cât de demne de laudă sunt acest program și scopurile sale, atunci acei intelectuali eșuează în îndeplinirea sarcinii lor și, în cele din urmă, a celei mai importante sarcini politice pe care o au. Căci eu consider că progresul politic depinde de cât de mult adevăr știm, de cât de clar și sincer îl spunem, de cât de puternică este impresia pe care acesta o lasă asupra oamenilor.

Hitler: Cine a fost el și în ce a constat rezistența împotriva lui?

Schultz: Problema rezistenței politice primește din ce în ce mai multă atenție peste tot în lume. Sunt multe cauze pentru rezistență și sunt multe forme pe care aceasta le îmbracă. În anumite circumstanțe, avem dreptul de-a rezista, chiar datoria de-a ne opune.

Gandhi a dezvoltat o serie largă de posibilități teoretice și manevre strategice pe care apoi le-a pus în practică, repurtând un remarcabil succes. Dar este extrem de clar, în cazul său, că rezistența nu constă doar în aplicarea anumitor metode pentru a obține un efect maxim. Ea constă și într-o atitudine bazată pe convingere, ce implică întreaga ființă a omului în fiecare aspect al existenței sale. Gandhi îi compară pe practicanții rezistenței nonviolente cu soldații. Ei trebuie să fie gata să-și dea viața. Dar curajul lor nu e un curaj pentru război, ci este curajul pentru pace. Cea mai mare armă a lor este refuzul de-a folosi arme. Numai acum începem să înțelegem marea semnificație politică a teoriei sale a rezistenței nonviolente. Hitler nu s-a confruntat cu nimic comparabil cu rezistența oportună și atent plănuită pe care Gandhi a opus-o puterii coloniale britanice.

Însă ce ne interesează aici este rezistența împotriva lui Hitler, rezistența care s-a format împotriva lui și cea care nu s-a format. Și dacă e să înțelegem ce a însemnat rezistența împotriva lui, trebuie să știm cine a fost el ca om. Cum a putut o putere politică atât de irațională precum a lui să crească la asemenea proporții?

Dacă privim la bogata literatură ce există acum despre Hitler, suntem frapați de cât de puțin curioși sunt autorii în legătură cu el. Explicațiile legate de personalitatea lui sunt în general destul de superficiale și o serie de autori conchid că, dacă rezistența împotriva lui ar fi fost mai eficient organizată, atunci ar fi putut reuși.

Este adevărat? Oare oamenii din rezistență și-au dat seama destul de clar împotriva a cine și a ce rezistau? Ar fi fost posibilă o rezistență adecvată atâta timp cât uneltele intelectuale disponibile erau

inadecvate pentru a înțelege complexitatea personalității lui Hitler și impactul său politic? Mulți membri ai rezistenței au înțeles clar cine și ce era Hitler. Dar ei nu au trebuit să se confrunte doar cu o singură persoană, ci cu un fenomen de masă. Ei au ajuns să joace un joc sortit eșecului. Ei nu au simțit că au susținerea acelor grupuri mari de populație care văzuseră și ei adevărul. (În ce măsură voiau sprijin democratic este o altă chestiune pe care nu avem timp s-o discutăm aici.) Ei trăiau cu sentimentul neliniștitor că acționau atât prea târziu, cât și prea devreme. Căderea lui Hitler trebuia să se fi întâmplat de multă vreme, dar era populația îndeajuns de matură ca să funcționeze politic fără Hitler? Acea îndoială a avut un rol covârșitor în gândirea multor lideri-cheie din conspirație.

Domnule profesor Fromm, spre deosebire de mulți dintre colegii dumneavoastră, ați început să acționați devreme în cariera dumneavoastră în scopul găsirii unei noi antropologii și psihologii politice. Perspectiva pe care ați adus-o în evaluarea lui Hitler mi se pare esențială pentru că lărgește unele puncte de vedere, examinându-le totodată cu multă atenție.

Fromm: Cine a fost Hitler ca om? Întrebarea legată de cine este sau a fost cineva prezintă diverse grade de interes pentru noi, depinzând de personalitatea implicată, dar este o întrebare potrivită legată de oricine și orice. Cine e el? Cine sunt eu? Există răspunsuri finale la aceste întrebări? Este la fel de dificil să te întrebi despre Hitler cum ar fi să te întrebi despre oricine altcineva, căci fiecare individ este o încrengătură de motive, impulsuri și contradicții. Împreună cu tot ceea ce înțelege conștient o persoană legat de sine, mai sunt și acele lucruri pe care le simte și le face inconștient, deci noi nu ajungem niciodată să dăm un răspuns complet întrebării. Cine a fost, cine este această persoană? Cine sunt eu? Dar ar fi inadecvat să folosim această reflecție ca pe o scuză de a ne retrage în relativism și de-a spune că pur și simplu nu putem cunoaște deloc ce sunt alții sau cine suntem noi. Putem de fapt afla multe în acest sens, îndeajuns încât să ne servească în scopuri practice, îndeajuns încât să știm dacă cineva va fi benign sau malign în viața noastră. Ținând cont de aceste rezerve, aș vrea să ofer câteva remarci despre omul Hitler.

Dacă ar fi să ne aplecăm asupra biografiei sale, putem probabil să spunem cu siguranță că, din copilărie, trăia într-o lume imaginară. Avea fantasme de grandoare care îl liniștea și care îl împiedicau să se adapteze la realitate. În Mein Kampf a pretins că intrase în conflict cu tatăl lui pentru că voia să fie artist, pe când tatăl lui ar fi vrut ca el să devină funcționar. Dar acesta nu a fost un conflict real.

Pentru Hitler, și pentru alți oameni, a fi artist înseamnă să fii liber de obligații și să nu-ți urmezi decât propriile fantezii. Nu pare să fi fost crucial pentru tatăl lui Hitler ca acesta să devină funcționar, deși aceasta era alegerea naturală pentru tată, pentru că fusese și el funcționar, la rândul său. Ceea ce a înțeles din ce în ce mai mult tatăl a fost că fiul său nu avea simț de răspundere sau disciplină și că nu făcea nimic ca să-și găsească un rol activ în viață sau să-și direcționeze viața către vreun scop. Și astfel Hitler, ca mulți indivizi narcisiști, a trăit o dezamăgire după alta. Toate fantasmele sale de grandoare au ajuns și mai intense. Și din acel abis s-au născut resentimentul, mânia, ura și fantasmele și mai puternice: pentru că, cu cât reușea Hitler mai puțin în realitate, cu atât mai tare se abandona fantasmării. A fost evident din cei mai timpurii ani. Hitler a mers la Viena, nu a reușit la examenul de la școala de arte frumoase și apoi s-a decis să încerce arhitectura. Dar, pentru a se califica pentru admiterea la arhitectură, trebuia să mai facă un an de școală. A fost incapabil să facă acest lucru și nici nu a vrut. În schimb, a ținut secret față de toată lumea, inclusiv față de cel mai bun prieten, că nu a reușit la examenul de la școala de arte, plimbându-se pe străzile Vienei și schițând fațadele clădirilor impunătoare. A crezut că așa va deveni arhitect. A ajuns în cele din urmă un mic comerciant, un artist comercial dacă vreți. Făcea còpii foarte pedante ale unor desene și picturi originale, care niciodată, sau aproape niciodată, nu se inspirau din natură. Vindea acele còpii și câștiga un venit modest.

Față de visele sale de mărire, Hitler era un eșec total, până când a venit războiul. În război „s-a trezit“. Acum se putea identifica cu Germania și nu a trebuit să mai producă nimic în mod independent. Și a fost de fapt un soldat curajos și de nădejde. Dar ofițerii au început să se plângă în curând de slugărnicia lui față de superiori. Aceasta era o caracteristică înnăscută în el, care n-avea să dispară niciodată, chiar mai târziu când avea să ajungă la putere și avea să fie în poziția de-a pune pe toată lumea să-i facă sluj. Atunci nu mai avea să aibă pe nimeni deasupra, în afară de „soartă“, „legile naturii“ și „Providența“

la care se închina.

Acesta a fost un aspect al personalității lui Hitler. Un altul a fost narcisismul său extrem. Ce este narcisismul? Este ceva ce putem observa. Este ușor să-l vezi la alții, dar ceva mai greu să-l vezi la tine. O persoană narcisică va considera drept reale și importante numai lucrurile care o afectează. Ideile mele, lucrurile mele, opinia mea, sentimentele mele — toate acestea sunt reale. Iar ceea ce nu e al meu este ceva palid care nu există aproape deloc. În cazurile patologice, narcisismul poate fi așa de extrem, că individul este incapabil și să-și dea seama ce se petrece în lumea reală. Hitler a rămas un narcisic toată viața. Nu s-a interesat de nimic altceva decât de sine. Atunci când era vorba de mama sau prietenii lui, era dezinteresat, aproape lipsit de sentimente. Și e adevărat că nu avea prieteni și trăia complet izolat de alții. Nu-i păsa decât de sine, de planurile sale, de puterea sa.

Poate cea mai importantă trăsătură de caracter a lui Hitler era necrofilia. Aceasta este iubirea pentru tot ce este mort, pentru distrugere, pentru tot ce nu este în viață. Necrofilia este un subiect complicat și nu pot să intru aici în detalii. Dar o să încerc să sugerez în mod adecvat ce implică ea. Sunt oameni pe care-i putem caracteriza spunând că iubesc viața. Și sunt alți oameni în legătură cu care putem să spunem că urăsc viața. Oamenii care iubesc viața sunt ușor de recunoscut. Și nu e nimic mai atrăgător decât acest gen de persoană iubitoare în care vedem că el iubește nu numai ceva și pe cineva, dar că iubește viața. Dar există oameni care nu iubesc viața, care sunt mai înclinați să urască viața, care sunt atrași de inanimat și, în cele din urmă, de moarte.

Schultz: Dar cum se poate ca influența necrofilă a lui Hitler să nu fi iscat mai multă rezistență, mai multă antipatie, mai multă repulsie? Nu sugerează acea lipsă de reacție negativă că necrofilia e răspândită și în rândul populației, cel puțin într-o formă latentă? Trebuie să existe un fel de legătură, de conexiune reciprocă, poate chiar de cooperare, între Hitler și aceia care-l urmau, care erau de acord cu el, care i se supuneau.

Fromm: Răspunsul la întrebare este complex. În primul rând, există o mare asemănare între caracterul lui Hitler și acela al suporterilor săi fanatici. Dacă privim acest grup din punct de vedere sociologic și din punctul de vedere al psihologiei sociale, atunci vedem că cei mai zeloși național-socialiști au venit din rândul micii burghezii, adică dintr-o clasă fără speranță, plină de resentimente, sado-masochistă prin natura sa. Acest tip a fost în glumă descris prin sintagma „caracterul de biciclist“, pentru că acești indivizi se îndoaie de la mijloc către cei de sus și dau cu picioarele în cei de jos. Acești oameni nu găsesc nimic demn de iubit sau de interes în viața lor, astfel că își canalizează energia ca să acumuleze putere asupra altora și chiar către autodistrugere.

Următorul aspect asupra căruia vreau să mă opresc este că Hitler era actor. Era un actor atât de bun, încât îi putea face pe oameni să creadă că scopurile lui erau salvarea lor, binele Germaniei. El a făcut aceasta cu atâta pricepere, că milioane de oameni l-au crezut și au ignorat pur și simplu adevărul. Hitler avea un talent incredibil de-a întoarce credulitatea umană în avantajul său. Să-i spun charismă, hipnoză, demagogie sau cum vreți, dar el pare să fi exercitat o putere asupra oamenilor, care-i făcea dornici să i se supună (mulți povestesc că oamenii erau seduși de privirea sa). Mecanismul funcționa cumva așa: Mai întâi oamenii i se supuneau și credeau tot ce le spunea. Hitler însuși preciza că întâlnirile ar trebui ținute seara atunci când oamenii sunt obosiți. Aceasta îi face mai creduli și iscă mai puțină rezistență intelectuală la ceea ce li se spune. Toți acei factori împreună i-au permis lui Hitler să recruteze suporteri loiali pe care i-a înșelat, căci și-a ascuns puterea de distrugere. Milioane de oameni n-au înțeles care erau scopurile lui. Ei fugeau după el ca șobolanii după fluierașul fermecat, fără să-și dea seama unde-i duce el.

Schultz: El era, pe de-o parte, un seducător. Era cineva care venea „de sus“. Era ceea ce am numi „un om puternic“ care promitea soluții și mântuire. Pe de altă parte, totuși, mie mi se pare că venea „de jos“ sau cel puțin că ascensiunea sa a fost făcută posibilă de jos. El a fost un produs al așteptărilor și circumstanțelor. Eu cred că fiecare om

puternic — văzut astfel — este un om slab. El își datorează puterea constelației care îl face reprezentantul altora. Puterea care ia forma rezistenței este de factură complet diferită. Hitler nu ar fi fost probabil capabil de rezistență în sensul în care ne gândim aici. Sau poate că văd lucrurile greșit? Sunt intrigat de relația stranie între „lider“ și cei care sunt „duși“ sau „conduși“.

Fromm: Cred că ai perfectă dreptate. Hitler a fost genul de lider care avea nevoie de mase în spatele lui, ca să se simtă puternic. El nu era cineva care se putea dezvolta și propaga o idee fără aplauze care să-l ajute. Avea nevoie de aplauze, avea nevoie de entuziasmul celorlalți ca să se simtă validat. Sentimentul lui de putere venea din reacțiile oamenilor cărora le vorbea. Aceasta a fost clar de la început în cercul mic, inițial de douăzeci și unu de oameni, care a constituit mai întâi Partidul Național-Socialist din München. Ca toți narcisicii, era plin de sine, astfel încât orice cuvânt rostit părea să conțină o doză mare de înțelepciune și adevăr. Dacă nimeni în afară de el nu ar fi crezut în el, s-ar fi găsit în pragul nebuniei, căci ideile sale nu izvorau din convingeri raționale. Ele erau expresia nevoilor sale emoționale. Ele se bazau pe sentimentul de măreție și putere, dar, așa cum am văzut, el avea nevoie de validarea din afară a măreției și puterii sale. Dacă îi luăm aplauzele și succesul, se ajunge la un om în pragul nebuniei. Nu vreau să spun că era nebun. Nu era, dar ca să pun cazul său în termeni extremi, aș zice că se proteja de nebunie considerând milioanele de suporteri ca o confirmare a sănătății sale mintale și a realității ideilor sale. Pentru el, aplauzele dovedeau adevărul ideilor sale, nu consistența interioară a ideilor în sine. Hitler nu nutrea niciun fel de interes pentru ce era adevărat. Ca toți demagogii, el era interesat doar de ceea ce aducea aplauzele, căci aplauzele fac lucrurile adevărate.

Schultz: Ce ați spus poate oferi puncte de reper valoroase pentru profilul tuturor politicienilor și al politicii lor. Dar mi-e teamă că suntem departe de maturitatea politică care ar fi imună la astfel de invitații la irealitate și imună la subordonarea psihologică de acest fel. Dar acum, domnule profesor Fromm, să ne întoarcem la întrebarea

inițială, anume în ce ar consta rezistența, nesupunerea în masă, revolta față de tipul de om pe care l-ați caracterizat aici?

Fromm: Haideți să privim un pic la cuvântul „rezistență“. Să rezişti înseamnă să „iei atitudine“ împotriva a ceva și, pentru a face acest lucru, trebuie să fim și noi cineva. Noi nu suntem ușor de înșelat sau de impresionat. Din contră, suntem capabili de protest, respingere, indignare. Dar dacă vrem să fim în stare să facem acest lucru, trebuie să ne dăm seama că atunci când ne punem împotriva unui „lider“ precum Hitler și a politicii sale, nu ne punem împotriva unor idei care vor promova bunăstarea Germaniei, ci împotriva componentelor caracteriale și emotive, anume împotriva componentelor filosofice și religioase care caracterizează aceste abordări.

Desigur că Hitler a spus că voia binele Germaniei. Cine n-ar vrea aceasta? Dar el nu a spus că unul dintre scopurile sale era distrugerea și cucerirea altor țări. Tot ce a făcut a fost să ia măsuri defensive care să asigure prosperitatea Germaniei. Dacă luăm aceasta ca pe o declarație pur politică, atunci tot ce putem spune este: Bine, cred că e corect sau cred că e greșit. Cred că aceste mijloace sunt adecvate sau cred că aceste mijloace sunt inadecvate. Problema rămâne una de calcul rațional, comparabil cu calculele unui om de afaceri. Dar dacă ne dăm seama că toate acestea nu sunt decât o „raționalizare“, așa cum o definește psihologia abisală, și că aceste argumente aparent raționale nu arată în niciun fel despre ce e vorba cu adevărat aici, atunci vedem că ideologia lui Hitler este un rezultat al unui caracter necrofil și sado-masochist al tipului tocmai descris. Trebuie să privim dincolo de formulările raționale și nu să dăm atenție la ce spune liderul politic, ci la cum spune lucrul respectiv. Trebuie să-i studiem fața, gesturile, întregul personaj. Numai atunci vedem ce fel de caracter are. Atunci vedem că acest lider este un necrofil, cineva pe care îl respingem din străfundurile sufletului, cineva care ne indignează, cineva cu care nu vrem să avem de-a face, cineva cu care nu ne-am împrieteni pentru că toate puterile noastre se îndreaptă către menținerea vieții și demnitatea umană, către libertatea umană. Toate puterile necrofilului sunt, prin contrast, închinate distrugerii, subjugării altora, umilirii altora, dominării lor. Trebuie să încetăm să ascultăm cuvintele și să începem să descoperim cine și ce este acest

om care rostește aceste cuvinte. Care este natura sa, care este caracterul său?

Ar trebui să subliniem că, în cazul lui Hitler, ca și în alte cazuri, nu avem de-a face numai cu politica în sens practic, dar și cu filosofia, cu religia, dacă doriți. Cu toții suntem religioși în sensul larg al cuvântului, ceea ce înseamnă că avem țeluri mai înalte decât necesitățile imediate de-a ne câștiga traiul. Omul are viziune și sentimente care-l determină să facă mai mult decât o mașină care mănâncă și se reproduce. Dar astăzi aceste impulsuri nu mai iau în mod obișnuit forme religioase, ci sunt adesea îndreptate către zona gândirii economice și politice. Dacă ne întrebăm care era religia lui Hitler, răspunsul ar fi o deificare a egoului național, a dominării, a inegalității, a urii. Religia lui era o religie păgână a puterii și distrugerii. Era mai mult decât o religie păgână. Era antiteza extremă a religiei creștine sau a iudaismului. Sau, ca să punem aceasta în termeni puțin diferiți, am putea spune că religia lui Hitler era un darwinism social. El se ținea de principul că ceea ce slujește îmbunătățirii rasei este un lucru bun. Omul nu mai acționează în numele lui Dumnezeu, al justiției, al iubirii, ci în numele evoluției. Și aici au fost mai mulți oameni de la Darwin încoace care au adoptat darwinismul ca pe o nouă religie. Principiile evoluției sunt noii zei, iar Darwin este noul profet. Poate că singurul lucru în care a crezut Hitler a fost că el acționa în numele legilor evoluției și că le îndeplinea, că acționa în numele legilor biologiei.

Această gândire nu se limitează doar la Hitler. Ea apare și în scrierile lui Konrad Lorenz despre agresivitate. Conceptul filosofic central la Lorenz este că trebuie să slujim legile evoluției. În 1941 Lorenz a publicat aceste idei într-un eseu în care lăuda și era de acord cu o serie de legi hitleriste în ceea ce privește „igiena rasială“, susținând că exista o bază științifică în spatele lor.

Acum rămâne întrebarea: Putem recunoaște factorii filosofici, religioși și psihologici care stau în spatele formulărilor politice? Avem puterea de-a vedea clar că aceste declarații și proteste care pretind că nu vor decât binele sunt o expresie a unor tipuri psihice și filosofice? Să luăm ceea ce e poate cel mai bun exemplu, Revoluția Franceză. Liberté, égalité, fraternité — acelea erau principiile care îi motivau pe oameni la vremea respectivă, principii care poate că sunt adânc înrădăcinate în natura umană, în natura întregii existențe umane. Unii

neuropsihologi cred că aceste principii își au originea în creierul uman. Libertatea este o necesitate ca organismul uman să funcționeze la capacitate maximă. Aceste idei nu numai că au reprezentat doctrina politică a revoluționarilor francezi, ci erau și produsul întregii filosofii iluministe, o filosofie adânc înrădăcinată în inimile unui vast număr de oameni. Circumstanțele istorice aduseseră acei oameni în punctul unde ei deveniseră conștienți de acele cereri umane și le articulau. În același fel narcisismul lui Hitler era și el o religie, deși una cu scopuri diferite, și de aceea i-a atras pe cei cu caracter complet diferit.

Schultz: Am putea ilustra acest aspect în termeni concreți, amintindu-ne de întâlnirea între Moltke și Freisler în Tribunalul Poporului. Ceea ce a spus Moltke în pledoaria sa finală a fost că național-socialismul și creștinismul aveau ceva în comun, dar că tocmai acest factor comun le deosebea unul de altul și le făcea dușmane. Ele ambele cereau angajare totală.

Fromm: Exact. Moltke, într-o situație de pericol extrem, a rezumat într-o propoziție scurtă ceea ce am încercat să spun eu aici în mai multe propoziții. El a tranșat problema și a spus aceasta cu mare precizie.

Schultz: Moltke a făcut multe declarații clare și neconvenționale de acel fel. Gândirea lui politică era foarte cu picioarele pe pământ și el se arătase foarte practic într-o serie de situații, dar cu toate acestea el privea ființa umană individuală ca centru al interesului politic. Ideile lui Moltke asupra educației publice erau influențate mult de Eugen Rosenstock-Huessy, care simțea că esențial în educația politică era cine suntem, nu părerile politice la care aderăm sau nu. Aceasta nu era o concepție răspândită în acea vreme și nu este populară nici astăzi, pentru că este înțeleasă în mod eronat ca un fel de reducere a politicului la viața privată. Dar, luată în contextul interpretării

dumneavoastră, ea pare foarte pertinentă. Rezistența împotriva lui Hitler, rezistență care în cea mai mare parte nu a existat, nu ar fi trebuit să rezide într-un protest verbal, ci mai degrabă într-o viață trăită ca un act de protest. Aceasta este, ca să spunem așa, treaba laicului, a tuturor. S-au făcut studii de psihologie care să susțină această premisă?

Fromm: Cine este persoana de aici sau persoana de acolo? Ce caracter are? Aceasta e o întrebare nu numai de interes moral și psihologic, dar și de interes politic. Oricine refuză să vadă aceasta definește în mod prea restrâns limitele politicii. Care era orientarea caracterială a majorității germanilor? Reprezentau ei un sol fertil în care Hitler a semănat cu succes sau au fost un pământ uscat și neospitalier încolțirii acelor idei? M-am alăturat unor colegi de la Institutul de Cercetări Sociale din Frankfurt într-un studiu al acestei întrebări. Din păcate, studiul n-a fost niciodată publicat. [Studiul a fost între timp publicat sub titlul The Working Class in Weimar Germany de Harvard University Press.]

Întrebarea pe care ne-am pus-o a fost aceasta: Care sunt șansele unei rezistențe efective împotriva lui Hitler dacă el va continua să capete putere? Câtă rezistență îi va opune majoritatea populației, mai ales acei oameni ale căror opinii sunt împotriva lui, anume muncitorii și, într-o mare măsură, și funcționarii? Am ales să examinăm întrebarea făcând o analiză caracterială care nu se axa pe Hitler însuși, ci, pentru prima dată, încerca să definească caracterul autoritar. Tipul autoritar are o predilecție structurală de a se supune, de a se subordona, dar de asemenea are nevoia de a domina. Aceste două lucruri merg mereu împreună și un aspect compensează pentru celălalt. Tipul revoluționar sau democratic este opusul și aceștia vor refuza să domine și să fie dominați. Pentru persoanele de tip democratic, egalitatea și demnitatea omului sunt imperative profund înrădăcinate, și un astfel de tip de personalitate va fi atras doar de ceea ce promovează demnitatea umană și egalitatea.

Premisa noastră teoretică a fost că ceea ce crede o persoană este relativ neimportant. De obicei este o problemă de șansă și va depinde de ce tip de slogan a auzit persoana respectivă, ce partid sau tradiție

de familie sau circumstanțe sociale au motivat persoana respectivă să se afilieze partidului, cu ce ideologii a venit în contact aceasta. Persoana crede mai mult sau mai puțin aceleași lucruri ca și ceilalți, ceea ce este un semn al tendinței umane de a se conforma și de a renunța la independență. Ce crede o persoană numim opinie. Opiniile se schimbă ușor. Opiniile rămân la fel atâta timp cât circumstanțele rămân la fel. Și o să fac o notă aici, subliniind că marele dezavantaj al tuturor sondajelor este acela că determină numai opiniile. Aceste sondaje nu reușesc să întrebe: Care ar fi opinia ta mâine dacă circumstanțele s-ar schimba complet? Or, în politică, aceasta este ceea ce contează și întrebarea de maximă importanță nu este ce crede cineva la un moment dat. Ce este important este cum trăiește și acționează acea persoană. Și felul în care trăiește și acționează va depinde de caracterul său. Dacă punem întrebarea așa, atunci ne dăm seama că avem nevoie de un alt concept menționat aici: acesta este conceptul de convingere. Convingerea este o opinie care este înrădăcinată în personalitatea cuiva și nu doar în mintea sa. Convingerea este produsul a ceea ce este acea persoană: opinia se bazează adesea numai pe ceea ce aude ea. Și astfel am conchis că numai acei oameni ale căror convingeri erau împotriva unui sistem bazat pe teroare, și nu cei ale căror opinii erau împotriva lui, ar putea crea o rezistență. Cu alte cuvinte, doar oamenii de tip nonautoritar ar protesta, ar rezista și nu s-ar lăsa înșelați.

Schultz: Abordarea din acest studiu mă surprinde și este greu de imaginat că metodele cantitative de sondaj folosite azi ar putea să se axeze pe o abordare similară. Dar nu numai opinia publică ignoră problema caracterului, ci și așa-zisa noastră educație politică și informație nu este interesată decât de „opinii“.

Fromm: Acesta este, din păcate, marele eșec al majorității studiilor atitudinilor politice și al eforturilor noastre în ceea ce privește educația politică. Nu se studiază caracterul și, dacă doriți, factorul filosofic și religios care este în mod inevitabil prezent în toată viața politică. Un alt lucru care a fost subliniat în principal de către

marxism este că politica este expresia intereselor economice și de clasă. Marxiștii subliniază mereu acest aspect al politicii (care diferă de orientarea către niște scopuri aparente), iar eu cred că în general au dreptate. Cu toate acestea, lipsește ceva din conceptul marxist. Trebuie să luăm în calcul nu numai motivele economice și sociale, dar și ce emoții, ce posibilități interioare sunt declanșate în oameni, indiferent de cât de strânsă este legătura cu factorii socioeconomici. Cu alte cuvinte, oamenii nu acționează doar din interes economic, ci de asemenea din nevoi interioare, din sentimente, din țeluri adânc înrădăcinate în „condiția umană“, în datul existenței umane. Cred că trebuie să ne familiarizăm cu ambele tipuri de factori — cu motivele economice și cu cele specific umane — dacă vrem să înțelegem de ce oamenii acționează într-un fel sau altul. Ambii factori sunt integrați în „caracterul social“.

Această zonă reprezintă un gol imens în cunoașterea noastră, unul pe care psihologia ca disciplină nu l-a cercetat. Și știința politică este încă încetinită, în general, de stadiul vetust, raționalist, de cercetare care pare să asume că rolul pe care emoțiile îl joacă în politică nu pot face subiectul cercetării științifice.

Dar, dacă ne întoarcem la studiul din Frankfurt, ceea ce am încercat să facem este să determinăm trăsăturile dominante de personalitate ale muncitorilor germani și ale funcționarilor. Am trimis un chestionar la două mii de oameni conținând o serie de întrebări detaliate. Aproximativ șase sute dintre acestea s-au întors, iar acesta a fost o rată destul de normală de răspuns la momentul respectiv. Întrebările noastre nu au urmat formatul alegerilor multiple folosit de obicei în asemenea sondaje, anume o întrebare urmată de „da“ sau de „nu“ sau „de acord în principal“ „de acord parțial“ sau „dezacord total“. Răspunsurile au fost scrise individual fie de un intervievator, fie de persoana chestionată. Apoi am analizat răspunsurile în modul în care analizează psihiatrii și psihanaliștii răspunsurile într-o ședință de terapie. Care este semnificația inconștientă a răspunsului opus față de ceea ce gândește conștient pacientul? Și am aflat că, dacă analizam fiecare răspuns în acest mod, câteva sute de răspunsuri ne vor da nu numai imaginea gândurilor conștiente ale unei persoane, ci de asemenea date despre caracterul acesteia, ce iubea, ce îi repugna, ce o atrăgea, ceea ce voia să fie promovat, ceea ce condamna sau voia să fie negat.

Să luăm de exemplu această întrebare: „Este pedeapsa fizică esențială pentru creșterea copiilor?“ O persoană a spus nu, alta a spus da. Doar acele răspunsuri nu ne puteau oferi prea multe indicații despre caracterul individual al respondenților. Dar dacă cineva spunea „Nu, nu este un lucru bun pentru că limitează libertatea copilului, iar copilul nu ar trebui să se teamă“, atunci am interpretat aceasta ca o caracteristică a persoanei non-autoritare. Iar dacă cineva răspundea „Da, pentru că copilul trebuie să învețe să se teamă de părinți și să se supună“, am interpretat aceasta ca un semn al tipului autoritar. Acum, nu putem trage concluzii de acest soi pe baza unei singure întrebări. Dar chestionarele aveau mai multe sute de întrebări și am fost surprinși noi înșine de cât de consistente erau tiparele ce reieșeau din fiecare chestionar. După ce citeam răspunsurile la zece întrebări, puteam ghici cu acuratețe cum aveau să sune celelalte răspunsuri.

Rezultatele noastre finale au fost ceva de soiul următor: Aproape zece la sută dintre subiecții chestionarului erau de tip autoritar. Am asumat că aveau să devină naziști înfocați imediat înainte sau după ce Hitler avea să ajungă la putere. Cincisprezece la sută aveau tipuri de personalitate anti-autoritare și asumpția noastră teoretică a fost că nu vor deveni niciodată naziști. Dacă aveau să aibă curajul să-și riște viața sau libertatea era o altă întrebare, dar aveau să se opună mereu cu înfocare politicii și ideologiei naziste. Marea majoritate, șaptezeci și cinci la sută, aveau tipuri de personalitate mixte, și acesta este adesea cazul burgheziei. Nici nu erau foarte autoritari, nici nu erau anti-autoritari, dar existau dovezi pentru ambele tendințe. Asumpția noastră legată de ei a fost că erau oameni care nu vor fi nici naziști zeloși, nici luptători de rezistență, pentru că tipurile lor de personalitate nu erau clar definite în nicio direcție anume. Aveau probabil să meargă cu mulțimea, cu grade diferite de entuziasm sau dezaprobare.

Deși nu avem informații detaliate care să ne spună câți muncitori germani și câți funcționari germani au devenit naziști și ce procentaj s-a împotrivit nazismului (în inimile lor cel puțin, dacă nu exterior), cred că mulți specialiști care ar vedea cifrele obținute de noi ar conchide că ele reflectă realitatea destul de exact. Numai un număr relativ mic de muncitori germani s-au alăturat rezistenței și un număr și mai mic au devenit naziști. Marea majoritate nu au fost nici una, nici alta. Și astfel rezistența a rămas ineficientă. Predicția făcută pe o bază teoretică a fost, desigur, una importantă pentru evaluarea

realității politice și a perspectivelor de succes ale lui Hitler. Și putem face același lucru în orice țară cu orice tip de populație dacă întrebăm cum se simt oamenii și ce sunt, nu doar ce cred. Odată ce ne-am dat seama de această diferență dintre convingere și opinie, putem să îi demonstrăm existența empiric și pe baza unui studiu socio-psihanalitic.

Schultz: Ați menționat că studiul dumneavoastră nu a fost publicat după terminare. De ce nu?

Fromm: Nu a fost publicat pentru că directorii institutului nu au vrut să-l dea publicului. Știu destul de bine de ce, dar ne-ar duce prea departe dacă am discuta aceasta aici.

Schultz: Au fost la mijloc probabil teama și precauția. Acesta este, în retrospectivă, un lucru regretabil, căci, dacă studiul ar fi fost făcut public, ar fi avut loc o conștientizare din partea oamenilor.

Fromm: Desigur. Dar studiul a rămas sub cheie. Unele rapoarte despre istoria institutului au pretins că studiul nici n-a avut loc, dar acele rapoarte sunt incorecte. S-a făcut și există documentație din el.

Schultz: S-au făcut studii comparative acum?

Fromm: Nu, din câte știu eu. Colegul meu Michael Maccoby și cu mine am aplicat aceleași principii într-un studiu făcut asupra unui sătuc mexican (publicat sub titlul Social Character in a Mexican Village, New York, 1970). Studiul s-a axat nu numai pe trăsăturile de caracter „autoritar“ și „non-autoritar“, dar și pe altele. Am folosit aceeași metodologie și aceasta a mers foarte bine în studiile făcute de Michael Maccoby asupra diferenței dintre necrofili și biofili în diversele clase sociale din America. Dar designul de cercetare nu a fost reluat și refolosit nicăieri altundeva.

Schultz: Domnule profesor Fromm, cum putem deveni mai buni judecători ai caracterului uman în sfera politică? Majoritatea politicienilor nu sunt prea dornici să vadă îmbunătățiri în acest sens, dar mie mi se pare esențial pentru o democrație sănătoasă să avem percepții mai fine ale oamenilor care apar pe scena politică. Televiziunea ne permite să privim fața lor îndeaproape, să le observăm gesturile și să privim dincolo de ceea ce spun ei. Trebuie să învățăm să recunoaștem care sunt motivele reale din spatele exercițiilor verbale pe care le auzim. Cum putem face acest lucru?

Fromm: Aceasta este o întrebare crucială, mai ales într-o democrație. Cum putem să împiedicăm o democrație să cadă pradă demagogilor? Oamenii dintr-o democrație ar trebui să poată judeca singuri. Dar cum pot ei judeca dacă se iau numai după ceea ce spune politicianul respectiv? Desigur că iau și alte lucruri ca punct de referință. Alegătorii se ghidează după multe lucruri subliminale și formează judecăți legate de onestitatea candidatului, de ipocrizia sa, de francheța sa, de decența sau de eschivările sale. Știm că așa este în Statele Unite și fără îndoială că așa este și în Germania. Dar competențele necesare nu sunt pe îndeajuns dezvoltate pe cât ar trebui.

Există multe condiții necesare pentru funcționarea democrației, și nu voi încerca să mă axez asupra lor aici. Dar putem spune că o democrație va fi capabilă să funcționeze adecvat odată ce oamenii

sunt capabili să vadă tendințele și emoțiile dominante ale politicianului respectiv, ce tip de personalitate filosofică și cvasi-religioasă se ascunde în spatele pozițiilor și opiniilor sale. Și aceasta înseamnă că trebuie să ne dezvățăm de unele lucruri mai întâi. Trebuie să ne dezvățăm de practica de-a ne axa pe ceea ce spune o persoană și trebuie să învățăm să ne uităm la o persoană în totalitatea sa.

Este interesant cât de competenți suntem în acest sens când este vorba de afacerile din viața noastră. Dacă trebuie să angajăm pe cineva sau să ne facem parteneri cu persoana respectivă, nu suntem de obicei îndeajuns de naivi, încât să ascultăm doar ce ne spune persoana aceea despre sine. Vrem să ne formăm o impresie asupra personalității sale. Cu cât sunt mai egoiste interesele noastre, cu atât suntem mai precauți și mai pregătiți să facem judecăți de caracter. Dar acolo unde e vorba de interesele noastre sociale și politice, nu vrem să ne ostenim. Vrem să fim conduși, vrem să stăm pe margine, vrem pe cineva care să ne spună ce dorim să auzim, care să ne flateze, și pe care îl vom recompensa doar pentru că face acest lucru. Și deci nu îl privim îndeaproape și nu ne interesează cine e. Dar putem să învățăm să privim îndeaproape. Putem să învățăm din laboratorul natural care se află în noi toți, fie că suntem copii, adolescenți sau adulți. Putem să găsim tot ce ne trebuie acolo. Și trebuie doar să vrem să vedem. Și apoi putem citi ca să găsim, și în cărți, ajutor, deși este regretabil că psihologia și, în special, psihologia academică, care ne-a adus atâtea mari succese, nu s-a dovedit extrem de fructuoasă în zona societății și politicii. Caracterologia, știința axată pe caracter, deși crucială în politică, căsătorie, prietenie, educație, rămâne de o importanță relativ minoră în domeniul psihologiei, deși este mult mai relevantă vieții decât majoritatea cercetărilor din psihologia academică. Rezultatele acestor cercetări au o mare relevanță teoretică, dar sunt adesea de prea puțin folos în confruntarea cu problemele imediate, practice, din viață.

Schultz: Sper că mă veți scuza dacă îmi aduc propria profesie în conversație (și poate că supraestimez mult impactul său), dar n-ar trebui ca jurnaliștii să aibă, măcar ei, o oarecare competență în caracterologie? Cel puțin unii dintre ei nu ar putea aplica și articula

public perspectivele critice și criteriile de care avem nevoie pentru a ne elibera de iluzii atunci când evaluăm situația politică și orice alte procese și turnuri de situație care ne afectează pe toți?

Fromm: Da, desigur. Aceasta este de dorit. Dar e un lucru pe care nu trebuie să-l uităm. Caracterologia cere curaj. Este destul de ușor să spui că această conducere politică și ideile sale sunt bune și ne vor ajuta. Dar să spui că acest om e un escroc, că politica sa ne va duce pe calea distrugerii, că scopurile sale sunt opusul a ceea ce pretinde el că sunt, că viziunea sa este o formă de filosofie sau de religie care este împotriva a tot ceea ce considerăm noi că e bun — ca să spui aceste lucruri, îți trebuie curaj, căci ele sunt toate afirmații care nu sunt așa de ușor de dovedit, căci caracterul poate fi un lucru extrem de complex. Apoi, de asemenea, tindem să gândim că enunțurile cu tentă negativă sunt judecăți de valoare „neștiințifice“ ce nu pot fi dovedite. Suntem mereu gata să facem judecăți de valoare despre probleme de gust, dar imediat ce e vorba de personalitate, oamenilor le e teamă să spună ceva ce sună a judecată de valoare. A le spune că judecățile lor sunt total neștiințifice le zdruncină încrederea în sine, de parcă afirmațiile factuale care sunt în același timp judecăți de valoare ar fi cumva imune la o examinare rațională și la punerea lor în discuție.

Schultz: O ultimă întrebare care va repeta și care va pune împreună mult din ceea ce am discutat noi aici. Rezistența este numele unui tip de activitate intensificată, pentru care trebuie să fim antrenați. Dar când este vorba de probleme sociale și politice, ceea ce întâlnim adesea, din mai multe motive, este pasivitatea, lipsa de interes, fatalismul, sentimentul de neputință și „refuzurile“, atât mari cât și mici, refuzuri de-a accepta riscuri și responsabilități, de-a lua decizii, posibil de-a fi obiectul „culpabilizării“. Nu putem din nefericire să examinăm aceste motive în detaliu aici. Dar v-aș fi recunoscător dacă ați comenta pe scurt asupra chestiunii referitoare la când și unde trebuie să înceapă rezistența, astfel încât ea să devină eficientă cu mult înainte să apară necesitatea asasinatului politic.

Fromm: Dacă îți începi rezistența față de Hitler numai după ce și-a repurtat victoria, atunci ai pierdut înainte de-a începe de fapt. Pentru că, pentru a opune rezistență, trebuie să ai un nucleu interior, o convingere. Trebuie să ai încredere în tine, să fii capabil să gândești critic, să fii o ființă independentă, o ființă umană, și nu o oaie. Pentru a realiza acest lucru, pentru a învăța „arta de-a trăi și de-a muri", trebuie să faci mult efort, să te pregătești, să fii răbdător. Ca orice altă competență, aceasta trebuie învățată. Orice persoană a cărei dezvoltare merge în acea direcție va dezvolta și capacitatea de-a ști ce e bine — sau ce e rău — pentru ea și pentru alții, bine sau rău pentru ea ca ființă umană, nu bine sau rău pentru succesul său ori pentru obținerea de putere sau de bunuri.

Structura creierelor noastre ne permite să facem ceva cu adevărat unic. Suntem capabili să ne definim scopurile optime și să ne punem emoțiile în slujba acestor scopuri. Oricine merge pe acel drum va învăța să reziste nu numai marilor tiranii, ca aceea a lui Hitler, ci de asemenea „micilor tiranii", acele tiranii insidioase ale birocratizării și alienării din viața de zi cu zi. Acest fel de rezistență este mai greu ca niciodată astăzi, căci întreaga noastră structură socială izvorăște din aceste mici tiranii. În această structură, ființa umană este redusă din ce în ce mai mult la o cifră, o piesă dintr-o mașinărie, un figurant în scenariul birocratic. Nu poate lua nicio decizie, nu are nicio responsabilitate. Face ce îi cere mașinăria birocratică să facă. Gândește din ce în ce mai puțin, simte din ce în ce mai puțin, are din ce în ce mai puțin control asupra vieții sale. Singurele lucruri la care se gândește sunt produsele propriului său egoism, și acestea au de-a face cu întrebări de genul: Cum pot avansa? Cum pot câștiga mai mulți bani? Cum pot să fiu mai sănătos? Nu se întreabă: Ce este bine pentru mine ca ființă umană? Ce este bun pentru noi ca polis? Pentru grecii din tradiția clasică, acelea erau marile întrebări pe care gândirea își propusese să le rezolve, gândirea nefiind un instrument de control crescând asupra naturii, ci ea fiind un instrument de a răspunde la întrebarea: Care este cel mai bun mod de-a trăi? Ce promovează creșterea umană, actualizarea celor mai benefice potențialități ale noastre?

Pasivitatea răspândită, lipsa de participare la deciziile care ne

afectează viața și care afectează viața societății noastre — acesta este solul pe care fascismul și alte mișcări similare, pentru care găsim un nume adesea doar post factum, pot de fapt să încolțească.

Relevanța profeților pentru zilele noastre

Dacă dorim să discutăm despre relevanța profeților pentru noi, cei din lumea de azi, va trebui să ne punem, dintru început, câteva întrebări: Profeții mai pot oare transmite ceva către cei care nu sunt practicanți ai creștinismului sau iudaismului? Altfel spus: N-ar trebui oare ca ei să fie importanți pentru oricine din lumea prezentă? Sau, ca să mergem și mai departe: N-ar trebui ca profeții să devină relevanți pentru noi toți tocmai din cauză că ei au ajuns să conteze atât de puțin în ziua de azi? Nu trăim oare niște vremuri în care ne lipsesc profeții de care am avea atâta nevoie? Nu vom putea găsi niște răspunsuri potrivite până când nu vom lămuri care este sensul pe care „profetul“ îl are în Vechiul Testament. Să fie el un prezicător care ne dezvăluie viitorul ce ne-a fost predeterminat? Să fie mai degrabă purtătorul unor vești de rău augur, și nu al unor anticipări luminoase? Să fie el un soi de fiu al Casandrei? Sau este mai curând un oracol care, la fel ca oracolul din Delfi, ne spune cum ar trebui să acționăm — chit că sfaturile sale sunt adesea ambigue?

Mai întâi de toate, să lămurim un lucru: profeții nu sunt determiniști. Ei nu neagă voința omului de a-și croi, așa cum dorește, viața și parcursul său istoric. Ei sunt niște vizionari, și nu niște ghicitori ai viitorului. Sau, am putea spune, că sunt niște profeți sau prooroci în sensul etimologic: adică sunt niște „înainte-vorbitori“, niște „vestitori“. Adevărul pe care ei îl rostesc este că omul poate să aleagă și trebuie să aleagă între alternative, iar acele alternative sunt, într-adevăr, predeterminate. Cu alte cuvinte, ceea ce o persoană decide să facă nu este predeterminat, însă alternativele dintre care are de ales sunt predeterminate. În vremurile biblice, în vremea în care profeții vorbeau, alegerile erau între a slăvi puterea statului, a pământului sau a orice putea fi idolatrizat, pe de o parte, sau a distruge statul și a-i dispersa norodul, pe de altă parte.

Oamenii trebuiau să se decidă pentru una dintre aceste două alternative, iar profeții nu făceau decât să articuleze aceste

posibilități. Dar vreau să subliniez că vorbele rostite de acești prooroci cu privire la alternativele despre care am discutat nu se reduceau doar la subiecte morale sau religioase, așa cum tindem astăzi să credem. Ei vorbeau inclusiv în termeni de Realpolitik în sensul cel mai strict al cuvântului. Ei își dădeau seama că o biată țărișoară din Orientul Mijlociu, care și-a pierdut substanța spirituală și vocația și care devenise un stat ca oricare altul, era, în timp, blestemată la pieire, așa cum se întâmplase și cu alte țărișoare care au precedat-o. Așa că trebuia făcută o alegere. Poporul putea fie să se agațe de un stat aflat în declin, fie să înceteze să-și mai idolatrizeze țara. Ei aveau de ales între aceste două posibilități, iar profeții nu voiau decât să-i facă să se desprindă de o veche iluzie, anume că ar fi putut realiza ambele posibilități: să-și păstreze mini-statul lor, dar și să-și continue existența ca popor.

Un bun exemplu pentru a ilustra ce vreau să spun se referă la modul în care a reacționat judecătorul și proorocul Samuel atunci când israeliții au spus că-și doresc să aibă un rege și că vor ca ei să fie la fel ca toate celelalte popoare. În acel moment, Samuel a rostit răspicat care erau alternativele pentru ei. Puteau să aleagă între un regim opresiv, în care să fie la cheremul unui despot oriental, sau puteau să aleagă să fie liberi. Însă alegerea dintre cele două alternative a fost lăsată în seama poporului, iar norodul și-a dorit să fie ca celelalte popoare. Adică, și-a dorit să aibă un rege. Atunci Domnul i-a zis lui Samuel: Ascultă glasul lor, dar să-i previi și să le arăți limpede cum îi va trata regele care va domni peste ei.

Ajungem acum la cea de a treia funcție a profeților, aceea de protestatari. Ei nu doar că le arată popoarelor care le sunt alternativele, ci le și previn, cu patos, asupra alegerilor care ar putea să le aducă pieirea. Și, astfel, protestează în fața alegerii unor variante distructive. Însă, odată ce și-au rostit mesajul și au dat curs dezaprobării lor, ei vor lăsa poporul să aleagă precum dorește. Nici chiar Dumnezeu nu va interveni și nu va face miracole. Responsabilitatea este lăsată pe umerii omului, care trebuie să-și făurească de unul singur destinul. Profetul ajută oamenii doar în sensul în care el explicitează alternativele și atrage atenția asupra acelor alegeri care vor duce la dezastru.

Astăzi, noi suntem într-o situație similară. Și noi suntem expuși acum unei decizii pe care trebuie s-o luăm — avem de ales între o societate

umană și barbarie, între dezarmarea nucleară totală și o distrugere totală (sau, în cel mai bun caz, o distrugere parțială, dar masivă). În zilele noastre sarcina profetului ar fi aceeași: de a pune în cuvinte clare alternativele și de a protesta contra alegerii care ar duce la anihilare.

În ce credeau profeții de demult? Ei propovăduiau o singură credință, aceea într-un Dumnezeu a cărui natură încorpora dreptatea și adevărul. Însă acei profeți nu vorbeau atât despre chestiunile de credință, cât, mai degrabă, despre chestiunile de conduită, adică despre cum putea poporul să întrupeze în această lume principiile date de Dumnezeu. Exista totuși un aspect legat de credință care era extrem de important pentru profeți, anume că Dumnezeu este unul și veritabilul Domn. Dar ce înseamnă când spunem că Dumnezeu este „singurul și adevăratul Domn"? Este oare vorba despre un fel de problemă matematică, în care îl comparăm pe unu cu mai mulți? Sensul acestei sintagme este că există o unitate, există acest Unu care stă în spatele întregii diversități a creațiilor și în spatele multiplelor noastre simțuri și impulsuri — un Unu care este principiul suprem. Nu vom putea pricepe semnificația acestui Unu din gândirea profetică decât dacă luăm în considerare încă un factor crucial. Este vorba despre distincția dintre Dumnezeu și idoli (sau falșii dumnezei). Idolii sunt creați de om. O divinitate poate să devină, și ea, un idol dacă este slăvită ca un idol, ca o lucrare a omului. Dumnezeu este viu, iar sintagma „Dumnezeul cel viu" apare foarte des în vorbele profeților. Idolii sunt niște lucruri, altfel spus ei sunt lipsiți de viață. Așa cum a spus cândva un profet: Ei au ochi, dar nu pot să vadă; ei au urechi, dar nu pot să audă.

Profeții știu că adorarea idolilor înseamnă ca oamenii să devină sclavii lor. Acești profeți subliniază, cu ironie, cum idolatria pleacă de la o biată bucată de lemn. Cu o jumătate din acea bucată, idolatrul își face focul și gătește. Din cealaltă jumătate, el își cioplește un idol și apoi se roagă la acea bucată de lemn, care a ieșit din mâinile lui, ca și cum acel fragment de lemn modelat chiar de el i-ar fi în vreun fel superior. Dar cum se face că acea bucată de lemn ajunge să-i fie superioară omului? Aceasta vine din modul în care omul a investit în ea propriile sale puteri, deci i-a transferat forțele lui — astfel, omul a devenit mai sărăcit, iar idolul a devenit mai bogat și mai puternic. Iar pentru a nu sărăci întru totul, omul va trebui să se supună noului său idol și să recâștige o părticică din bogățiile sale interioare, devenind astfel un

sclav al idolului. În limbajul filosofiei moderne, numim acest fenomen „alienare“. În sensul în care este utilizat acest termen de Marx și de Hegel, „alienarea“ desemnează aceleași lucru la care se refereau și profeții când vorbeau despre idolatrie. Este vorba despre o subjugare a sinelui în fața lucrurilor, despre o pierdere a sinelui interior și a libertății; în același timp este vorba și despre o centrare exagerată pe sine, care apare în urma acestei înrobiri. Câtă vreme noi nu ne rugăm la Baal sau la soția lui, zeița războiului Astarte, ni se pare că nu ne-am făcut idoli și nici nu suntem idolatri. Dar uităm mult prea ușor că idolii noștri au de fapt alte nume. Nu-i cheamă Baal sau Astarte, dar le știm bine numele: posesiuni, putere, producție materială, bunuri de consum, onoare, faimă și orice altceva venerează oamenii în ziua de azi, adică orice altceva de care se lasă înrobiți.

Probabil că cea mai importantă contribuție a profeților biblici la istoria lumii este viziunea lor legată de o perioadă mesianică. Este vorba despre o viziune nouă și unică, ce se va dovedi a fi extrem de rodnică la nivel istoric, o viziune a „salvării“, o salvare a omului prin intermediul propriei sale autorealizări. În viziunea profeților, această perioadă mesianică va fi un timp în care va fi ridicat blestemul pus asupra omului pe când era în Eden. O parte din acest blestem constă în aceea că omul și-a pierdut pacea interioară, viața lui fiind răvășită de pulsiunile sale, de nevoia de a poseda mai mult și mai mult. Blestemul a afectat și relațiile dintre sexe. Ni se pare azi de la sine înțeles că bărbații reprezintă sexul aflat la comandă, dar nu trebuie să uităm că, în povestea biblică, puterea bărbatului asupra femeii a fost impusă ca o pedeapsă, ca o anatemă. Cu alte cuvinte, înainte de blestemul adamic, bărbatul nu i-a fost cu nimic superior femeii. Și există multe dovezi istorice care sugerează că, în timpurile preistorice, nu exista, în realitate, niciun fel de dominație a bărbatului asupra femeii.

Un ultim aspect al acestui blestem la care vreau să mă refer aici privește relația de ostilitate dintre om și natură, ideea că omul trebuie să-și câștige pâinea prin sudoarea frunții, că munca nu este o bucurie, ci o pedeapsă. Acest lucru a rămas valabil pentru mulți oameni până în zilele noastre. Iar acest blestem asupra omului (care trebuie să se afle în dușmănie cu natura) se reflectă și în ideea că femeia nu va putea să-și aducă odraslele pe lume decât prin multă suferință. Sudoarea bărbatului și durerile facerii, în cazul femeii, sunt cele două simboluri ale umilirii și pedepsirii umanității, în sensul blestemului

biblic. Așa cum am menționat mai devreme, astăzi noi privim aceste condiționări ca fiind naturale și inevitabile, deși autorii Bibliei nu le vedeau în niciun caz la fel.

În ce constă această idee a mesianismului despre care au vorbit proorocii? Era mesianică pe care au prezis-o trebuia să aducă o nouă pace, care înseamnă mai mult decât simpla absență a războiului. Este vorba despre o lume a solidarității și armoniei între indivizi, între națiuni, între sexe, între om și natură, o lume în care, așa cum spun profeții, omul nu mai este învățat să se teamă. Noi uităm mult prea repede că agresivitatea este o consecință a fricilor noastre. Frica ne este inculcată la fiecare pas pe care îl facem, suntem învățați să nu ne încredem în nimeni și să ne așteptăm de la tot ce e mai rău din partea semenilor. Profeții au fost suficient de tranșanți atunci când au spus că violența nu va dispărea decât atunci când și frica se va disipa. Iar aceasta se potrivește foarte bine cu viziunea lor despre era mesianică. În ochii lor, acest timp ar trebui să fie unul al abundenței — nu unul al opulenței, ci unul al abundenței, în sensul în care, pentru prima oară, masa va fi pusă pentru oricine ar dori să mănânce, căci orice ființă umană are dreptul să stea la masă și să se servească din mâncare, împreună cu celelalte ființe umane. O altă trăsătură a acestei ere mesianice, așa cum era văzută de profeți, ar fi că, dincolo de faptul că oamenii vor trăi în pace și armonie, nu vor mai fi avari și invidioși și nici nu vor mai fi în conflict cu semenii și cu natura; ei vor avea un nou scop în viață, o nouă finalitate. Iar acest țel nu va consta în acumularea de obiecte necesare pentru o viață materială împlinită. Satisfacerea acestor nevoi este o problemă care ne va urmări tot timpul, dar vor exista întotdeauna și soluții. Lucrul de care erau interesați profeții se referea la altceva: la cunoașterea completă a lui Dumnezeu. Sau, ca să reformulăm în termeni non-teologici: scopul lor era ca omul să-și dezvolte potențialul psihic, rațiunea și viața cât mai mult cu putință. Scopul era, deci, ca omul să devină liber și centrat în sine; să devină tot ceea ce o ființă umană este capabilă să devină.

Această eră mesianică este, într-un anume sens, o re-creare a stării paradisiace. Doar că starea paradisiacă a fost la începutul istoriei sau — dacă vreți — la începuturile preistoriei. Acea armonie edenică a durat până când omul a început să se perceapă pe sine ca individ separat de ceilalți indivizi. Era o armonie a unei „subdezvoltări“ umane, a unei stări primitive, a unei unități primordiale preistorice. Era mesianică este o întoarcere la acea armonie, însă aceasta nu va fi

posibilă decât după ce omul se va fi realizat pe sine, pe de-a-ntregul, în cadrul istoriei. Epoca mesianică nu va marca sfârșitul istoriei, însă va reprezenta, într-un fel, primele începuturi ale unei istorii cu adevărat omenești — căci toate acele lucruri care l-au ținut în loc pe omul care voia să-și împlinească pe deplin umanitatea vor fi fost lăsate în urmă.

Am vorbit mai devreme despre influența și roadele acestei idei mesianice asupra evoluției umanității. S-ar putea să nu existe vreo altă idee care să fi avut o mai mare înrâurire asupra dezvoltării noastre, ca oameni. Nu vreau să intru acum în amănunte sau să ridic știu eu ce probleme controversate, dar cred că pot să afirm, fără să mă înșel, că atât creștinismul, cât și socialismul au fost profund influențate de ideea mesianică, chiar dacă fiecare a exprimat-o în chipuri diferite și fiecare a deviat de la ideea originară, așa cum am încercat s-o conturez mai sus.

Ideea mesianică a fost ținută în viață de-a lungul istoriei. A fost și amuțită din când în când; iar alteori a fost coruptă, așa cum s-a întâmplat în creștinism, de exemplu. Oricum, ea nu a murit niciodată; a rămas tot timpul vie, ca o sămânță în latență. Fapt care se confirmă și dacă ne uităm la ce întâmplă astăzi. Socialismul ne-a oferit un alt exemplu de întrupare a ideii mesianice. Socialismul umanist al lui Marx a fost corupt, foarte curând și în totalitatea sa, în cadrul așa-numitelor țări socialiste. Dar chiar și în aceste cazuri, sămânța nu s-a uscat de tot; putem vedea, în aceste țări, cum versiunea secularizată a ideii mesianice (pe care o găsim în marxism, dar nu și în socialismul comunist și nici în social-democrație) reînvie din când în când, chiar dacă doar la nivelul unor indivizi. Nu este probabil niciun fel de exagerare dacă vom spune că e greu să concepem istoria noastră modernă fără să ținem cont de influența exercitată de ideea mesianică. Iar istoria modernă nu va putea fi înțeleasă pe deplin dacă nu vom analiza cu atenție unde și cum a triumfat această idee, respectiv unde și cum a fost ea coruptă. Acesta este motivul pentru care ne permitem să afirmăm că profeții sunt în ziua de azi mai relevanți ca niciodată. Ei sunt relevanți nu doar din acest motiv, dar și pentru că, așa cum am subliniat mai devreme, alegerile cu care ne confruntăm în prezent sunt, în esență, cam la fel cu cele pentru care trebuiau să se decidă oamenii din vremea profeților. Și noi, acum, trebuie să vedem cât mai clar care ne sunt opțiunile; și noi, cei din prezent, trebuie să luăm o hotărâre. Și dacă vrem să ne facem o idee mai clară despre importanța

pe care profeții o au pentru noi, atunci nu va fi de ajuns ca noi să ne preocupăm doar de evenimentele curente; ci va trebui pur și simplu să-i citim pe profeți. Lectura lor va deveni extrem de relevantă și, aș zice, chiar incitantă. Căci acești prooroci au să ne spună mult mai multe lucruri despre lumea noastră contemporană decât pot să ne spună toți acei reporteri de știri care pretind că sunt în posesia celor mai noi vești și că ne pot înfățișa prezentul așa cum este el — ceea ce, într-un fel, e adevărat; numai că ei nu pot să lumineze acest prezent.

Cine este omul?

Întrebarea „Cine este omul?“ ne conduce direct în miezul problemei. Dacă omul ar fi un lucru, atunci am putea să întrebăm ce anume este el și l-am putea defini în felul în care definim un lucru din natură sau un produs industrial. Dar omul nu este un lucru și nu poate fi definit așa cum definim un obiect. În ciuda acestui fapt, omul este adesea văzut ca un lucru. El este descris ca muncitor, ca șef de uzină, ca medic și așa mai departe. Doar că aceste descrieri nu ne lămuresc decât în privința funcției sociale a acelui individ. Cu alte cuvinte, omul este definit pe baza locului pe care îl ocupă în societate.

Omul nu este un lucru; el este o ființă vie aflată într-un continuu proces de dezvoltare. În fiecare punct din evoluția sa, omul nu este încă ceea ce poate să fie și ceea ce urmează să devină.

Deși noi nu putem defini omul așa cum definim o masă ori un ceas, el poate totuși să fie circumscris unei anumite definiții. Și putem spune ceva mai mult despre el, dincolo de evidența că el nu e un lucru, ci un proces viu. Cel mai important aspect al definiției omului este acela că a sa gândire poate să meargă dincolo de satisfacerea nevoilor sale corporale. Căci gândirea lui nu este, așa cum se întâmplă în cazul animalelor, un simplu mijloc pentru procurarea bunurilor râvnite; gândirea umană este și un instrument pentru explorarea realității propriei noastre ființe și a lumii din jurul nostru, indiferent că vorbim despre lucruri ce ne atrag sau ne repugnă. Altfel spus, omul nu doar că este dotat cu inteligență (pe care și animalele o au), dar el posedă și rațiune — pe care o poate folosi ca să ajungă la adevăr. Când omul se lasă condus de rațiune, el va acționa în interesul său, atât spre beneficiul său intelectual, cât și spre binele său trupesc. Din experiența noastră, noi știm însă că mulți oameni, orbiți de avariție și vanitate, nu se lasă, în viețile lor private, conduși de rațiune. Mai rău de atât, acțiunile națiunilor vor fi și mai puțin ghidate de rațiune, căci demagogii abia așteaptă ca cetățeanul să uite că, dacă el se va încrede în demagogi, atunci își va aduce la ruină orașul lui și lumea sa. Multe națiuni au ajuns să fie distruse pentru că nu au fost capabile să se elibereze de emoțiile iraționale care le controlau comportamentul și

pentru că nu au fost în stare să învețe în ce constă arta de a te lăsa ghidat de rațiune. Sarcina crucială realizată de profeții Vechiului Testament nu a fost, așa cum mulți cred, aceea de a prezice viitorul. Ci a fost să proclame adevărul și, astfel, să sugereze indirect care vor fi consecințele viitoare ale acțiunilor prezente ale poporului lui Israel.

Câtă vreme omul nu este un lucru care să poate fi descris din exterior, vom fi obligați, dacă vrem să-l definim, să ne întoarcem către experiența noastră personală, ca ființe omenești. Întrebarea „Cine este omul?“ ne va conduce în mod necesar la întrebarea „Cine sunt eu?“. Și, dacă vrem să evităm greșeala de a-l trata pe om ca pe un lucru, singurul răspuns pe care o să-l putem da întrebării „Cine sunt eu?“ este: „Eu sunt o ființă umană“. Mulți oameni n-au luat niciodată act de identitatea lor ca ființe umane. Ei și-au creat tot soiul de imagini iluzorii despre sine, despre calităților lor, despre identitatea lor. Ei vor răspunde adesea întrebării noastre, spunând: „Sunt profesor“, „Sunt muncitor“ sau „Sunt doctor“. Însă această informație despre ce lucrează cutare persoană nu ne spune nimic despre persoana în sine și nu ne dă niciun indiciu care să ne ajute să răspundem la întrebarea „Cine este el?“, „Cine sunt eu?“

Ajunși în acest punct, ne confruntăm cu un nou obstacol. Cu toții avem o anumită orientare psihică, morală și socială. Când și cum pot să știu dacă direcția pe care apucat-o cineva va fi o direcție permanentă sau dacă nu vor apărea niște experiențe decisive care îl vor pune pe o cu totul altă cale? Există momente în care oamenii sunt atât de bine fixați pe drumul lor, încât să putem afirma, fără să greșim, că ei sunt ceea ce sunt în acel moment și că ei nu se vor mai schimba nicicând? Statistic vorbind, e posibil să putem trage astfel de concluzii pentru destul de mulți indivizi. Dar putem „fixa“ pe oricine, până la moartea sa, în acel cadru în care îl găsim la un moment dat? Și mai putem oare ști cu certitudine cine „este“ acel om dacă ne vom da seama că el s-ar fi schimbat în caz că ar fi avut mai mult de trăit?

Există și o altă cale prin care putem să definim omul. El este ghidat de două tipuri de emoții și pulsiuni. Un tip ține de biologic și este, în principiu, la fel pentru toată lumea. Este vorba despre tot ceea ce ține de registrul eforturilor pentru supraviețuire: nevoia de a ne satisface foamea și setea, nevoia de protecție, nevoia de a face parte dintr-o anume structură socială și, într-un grad mult mai mic, nevoia de împlinire sexuală. Emoțiile din cel de-al doilea tip nu sunt

înrădăcinate în biologic și nu sunt aidoma pentru toți. Aceste emoții (iubirea, bucuria, solidaritatea, invidia, ura, gelozia, competitivitatea, avariția etc.) se nasc din structuri sociale diferite. În cazul urii, va trebui să distingem între ura reactivă și cea endogenă. Înțeleg acești termeni într-un mod similar cu felul în care deosebim între depresia reactivă și cea endogenă. Ura reactivă este un răspuns la un atac sau la o amenințare la adresa propriei persoane sau a grupului din care facem parte — de obicei, această ură se stinge odată ce pericolul a trecut. Ura endogenă este, în schimb, o trăsătură de caracter. O persoană dominată de acest tip de ură va căuta tot timpul noi căi prin care să-și pună în act sentimentul de ură.

Spre deosebire de emoțiile cu rădăcini biologice, emoțiile generate pe cale socială, despre care tocmai am discutat, sunt niște produse ale unor structuri sociale specifice. Într-o societate în care o minoritate exploatatoare domină o majoritate sărăcită și lipsită de apărare, va exista ură de ambele părți. Este destul de clar din ce motive va apărea ura din partea majorității exploatate. În schimb, ura din partea minorității dominante este alimentată de frica față de răzbunarea celor opresați; în plus, această minoritate trebuie să urască masele, pentru a-și domoli sentimentul de culpabilitate și pentru a-și justifica actele exploatatoare. Ura nu va dispărea câtă vreme nu vor fi reinstaurate dreptatea și egalitatea. La fel, adevărul nu va putea să iasă la iveală câtă vreme oamenii vor trebui să mintă pentru a justifica faptul că încalcă principiile egalității și dreptății.

Unii susțin că principiile de tipul egalității și dreptății sunt niște ideologii dezvoltate de-a lungul istoriei și care nu fac parte din structura de bază cu care omul a fost dotat de la natură. Nu vreau să mă lansez într-o contraargumentație prea detaliată, însă vreau să subliniez un lucru ce vorbește de la sine: Modul în care oamenii reacționează atunci când un grup dușman le încalcă principiile dreptății și egalității demonstrează că oamenii au, chiar în miezul ființei lor, un profund atașament față de aceste valori. Receptivitatea conștiinței morale a omului se vede mai bine că oricând în reacția majorității oamenilor atunci când sesizează o cât de mică violare a dreptății sau egalității — desigur, excepție fac tocmai cei care sunt acuzați de încălcarea acestor valori și care nu vor reacționa la această violare de drepturi. Așa se face că putem observa expresii vehemente al conștiinței morale la nivelul acuzațiilor pe care unele grupuri naționale le direcționează împotriva inamicilor lor. Dacă oamenii nu

ar avea această sensibilitate morală naturală, cum ar mai fi oare posibil ca ei să fie atât de profund mișcați și indignați de relatările privind atrocitățile comise de dușmanii lor?

Ar mai fi încă o definiție a omului, una care spune că el este o ființă în cazul căreia determinarea instinctuală a comportamentelor sale a fost redusă la minimum. Omul a conservat desigur și niște elemente ale motivației instinctuale, cum ar fi nevoia lui de a-și satisface foamea sau de a se reproduce. Însă el nu va fi îmboldit la modul precumpănitor de instinct decât atunci când va fi amenințată supraviețuirea sa individuală ori cea a comunității sale. Majoritatea pulsiunilor care motivează oamenii — ambiție, invidie, gelozie, răzbunare — apar și sunt hrănite de niște structuri sociale specifice. Iar faptul că aceste pulsiuni pot să domine chiar și instinctul nostru de supraviețuire este o dovadă a forței pe care pot s-o aibă. Oamenii sunt adesea gata să-și dea și viața când se lasă copleșiți de ură și ambiții, dar și de dragul iubirii sau al loialității.

Cel mai abominabil dintre toate impulsurile umane, nevoia de a folosi o altă persoană în propriile scopuri folosindu-ne de puterea pe care o avem asupra acesteia, nu este prea departe de o formă rafinată de canibalism. Nevoia de a-i folosi pe ceilalți pentru propriile noastre scopuri nu exista în societățile neolitice. Pentru aproape oricine din ziua de azi, este imposibil de imaginat că a existat cândva o perioadă istorică în care omul nu voia să-l exploateze pe semenul său, deci în care nu existau nici oameni exploatați. Totuși, astfel de timpuri chiar au existat. În civilizația timpurie a agricultorilor și a vânătorilor-culegători, fiecare avea îndeajuns cât să-și ducă traiul și nu exista niciun motiv pentru care ar fi trebuit să simtă nevoia de a acumula bunuri. În astfel de societăți, proprietatea privată nu putea fi încă folosită pe post de capital și de sursă de putere. Această etapă se reflectă în gândirea omenească, într-o formă simbolică, în cadrul Vechiului Testament. Copiii lui Israel au fost hrăniți, când au ajuns în pustiu, cu mană cerească. Era în cantități suficiente și fiecare putea să mănânce după pofta inimii; însă mana nu putea fi pusă deoparte, tezaurizată. Căci resturile de peste zi se stricau și dispăreau. Nu avea deci niciun rost să-ți pui problema că ar trebui să păstrezi ceva și pentru ziua de mâine. Pe de altă parte, bunuri precum cerealele sau sculele nu dispar de pe o zi pe alta. Ele pot fi puse deoparte și le vor conferi putere celor care vor deține cantitățile cele mai mari din aceste bunuri. Doar atunci când surplusul a început să prisosească la

un anumit nivel, doar atunci a devenit avantajos ca cei din clasa conducătoare să-și exercite puterea asupra celorlalți și să-i forțeze pe supușii lor să lucreze pentru conducători și să accepte să primească în schimb doar o cantitate minimă, de subzistență, din roadele muncii lor.

Triumful societății de tip patriarhal și-a găsit în rândul sclavilor, muncitorilor și femeilor principalele victime ale exploatării sale. Doar atunci când omul va înceta să fie un bun de consum pentru „semenii" săi mai puternici, perioada noastră preistorică și canibalică va putea lua sfârșit și va putea începe adevărata istorie umană. Pentru a ajunge aici, va trebui să devenim pe de-a-ntregul conștienți de cât de „criminale" sunt obiceiurile și acțiunile noastre canibalice. Și chiar și o conștientizare deplină a acestui fapt va rămâne fără consecințe, dacă nu va fi acompaniată de o remușcare de aceeași anvergură.

Remușcarea înseamnă mai mult decât să îți pară rău pentru ce ai făcut. Remușcarea este o emoție extrem de puternică. O persoană care are remușcări simte o adevărată repulsie față de sine și față de ceea ce a făcut. Adevărata remușcare, dimpreună cu rușinea care o însoțește, sunt singurele emoții umane care pot face ca vechile crime să nu mai fie repetate iar si iar. Acolo unde nu există nicio remușcare, poate să apară iluzia că nu au fost comise niciun fel de crime. Dar unde putem să găsim o remușcare autentică? Oare israeliții simt vreun fel de remușcare pentru genocidul de care sunt vinovați față de triburile din Canaan? Oare americanii simt vreun fel de remușcare față de faptul că i-au măturat pe indieni de pe fața pământului? De milenii întregi, omul a trăit într-un sistem care l-a scutit pe cel victorios de orice remușcare, de vreme ce puterea era echivalată cu dreptatea. Fiecare dintre noi ar trebui să ne asumăm într-un mod cât mai deschis acele crime comise de predecesorii noștri, de contemporanii noștri sau chiar de noi înșine — și nu mă refer doar la acele crime comise de noi în mod direct, ci și la cele pe care le-am lăsat să se întâmple, pentru că nu am protestat la vremea cuvenită. Ar trebui să ne recunoaștem acele crime în mod deschis, public, sub o formă ritualică, să le asumăm așa cum s-au petrecut. Biserica Romano-Catolică oferă individului oportunitatea de a-și mărturisi păcatele, deci lasă conștiința morală să-și facă vocea auzită. Dar confesiunea individuală nu este îndeajuns, pentru că ea nu poate include acele crime care sunt comise de un grup, o clasă, o națiune sau, mai important, de către un stat suveran — toate aceste entități nu cad sub jurisdicția conștiinței individuale.

Câtă vreme nu vom fi dispuși să procedăm la niște „mărturisiri ale culpei naționale“, noi vom continua să ne purtăm la fel ca mai înainte, fiind foarte ageri în a detecta crimele dușmanilor, dar rămânând orbi la crimele propriului nostru popor. Cum să ne mai așteptăm ca indivizii să ia în serios preceptele conștiinței lor morale câtă vreme națiunile care pretind a fi gardienii moralității acționează fără să le pese în vreun fel de această conștiință morală? Ceea ce urmează în mod inevitabil este că vocea conștiinței va fi amuțită în fiecare cetățean, căci conștiința morală este precum adevărul: e una singură și nu poate fi divizată.

Dacă vrem ca rațiunea umană să devină un îndrumător eficace al acțiunilor noastre, ea nu va trebui să se lase dominată de emoțiile iraționale. Inteligența rămâne inteligență chiar și când este folosită în scopuri malefice. În schimb, cu rațiunea, lucrurile stau altfel: ea este conștiința noastră asupra realității așa cum este ea, și nu așa cum ne-ar plăcea să fie, pentru a servi scopurilor noastre. Rațiunea, în sensul lămurit aici, nu va putea să aibă forță decât în măsura în care vom lăsa deoparte emoțiile iraționale, adică în măsura în care noi, ca ființe umane, vom deveni cu adevărat oameni, iar pulsiunile noastre iraționale vor înceta să mai fie principala forță motivatoare din spatele acțiunilor noastre.

Ajunși în acest punct, nu putem să nu ne întrebăm care sunt acele pulsiuni de care specia umană are nevoie pentru a putea supraviețui. Agresivitatea și tendința către distrugere pot să ajute un grup în a anihila un alt grup (pentru a supraviețui), dar aceste pulsiuni vor căpăta o cu totul altă semnificație dacă le vom considera în contextul întregii umanități. Dacă agresivitatea se va răspândi la nivelul întregii populații, aceasta va conduce nu doar la distrugerea unui grup sau a altuia, ci va aduce anihilarea întregii specii omenești. În trecut o astfel de ipoteză nu avea cum să devină realitate, așa încât nu era decât o speculație gratuită. Astăzi, iubirea noastră pentru viață este în plin reflux. Iar distrugerea întregii umanități a devenit o posibilitate realizabilă, pentru că noi suntem acum în posesia mijloacelor de autodistrugere și pentru că adesea ne paște gândul de a folosi aceste mijloace. De aceea, astăzi, trebuie să devenim conștienți de modul în care principiul supraviețuirii celui mai bine adaptat (adică acea voință neîngrădită de putere de la nivelul statelor suverane) poate conduce la anihilarea întregii omeniri.

În secolul al XIX-lea, Emerson spunea: „Lumea obiectelor este la timonă și guvernează omenirea“. Acum noi putem zice: „Omul și-a făcut idoli din lucruri, iar venerarea acestor lucruri îl poate duce la aneantizare“.

Ni se tot repetă că ființele omenești sunt maleabile într-un mod nelimitat și, la o primă impresie, așa par să stea lucrurile. Căci, dacă aruncăm o privire către comportamentul uman de-a lungul vremurilor, vom vedea că nu există niciun fel de acțiune omenească (de la cea mai nobilă până la cea mai josnică) pe care omul să nu fie capabil s-o săvârșească și pe care omul să nu o fi pus deja în act. Însă acest principiu al maleabilității ființelor omenești are nevoie de o nuanțare. Orice fel de comportament care nu va servi creșterii persoanei, progresului ei către o autorealizare plenară, va avea o serie de consecințe nefaste. Cel care comite un abuz se va teme de cel abuzat. Criminalul se teme de faptul că nelegiuirile sale îl vor condamna la a-și petrece o parte din viață singur, în închisoare. Individul pus pe distrugere se teme de mustrările cugetului său. Consumatorul lipsit de bucurie se teme că nu va reuși să ducă o viață cu adevărat însuflețită.

În această teză a maleabilității nesfârșite a omului există, la nivel implicit, și ideea că omul poate să fie viu din punct de vedere fiziologic, dar să fie infirm din punctul de vedere al umanității sale. O astfel de persoană va fi nefericită și nu va ști ce înseamnă bucuria. Va fi plină de amărăciune, iar aceasta o va face să devină distructivă. Doar odată ce va putea ieși din acest cerc vicios, ea va putea din nou să se bucure. Lăsând la o parte ființele umane care suferă de patologii congenitale, putem afirma că, la naștere, ființele omenești sunt sănătoase din punct de vedere psihic. Ele ajung să sufere la nivel psihic atunci când alții încearcă să-și impună un control total asupra lor — aceștia din urmă sunt indivizii care urăsc viața și care nu pot să sufere auzul unor râsete de bucurie. Dacă un copil ajunge să fie infirm în urma unui astfel de tratament, cei care l-au abuzat se vor simți îndreptățiți în ostilitatea lor față de copil și vor spune că atitudinea lor negativă este doar o urmare a comportamentului disfuncțional al copilului, și nu cauza dizabilității acelui copil.

Dar de ce ar vrea cineva să transforme un semen într-un infirm? Răspunsul se găsește în observația mea legată de faptul că, și în prezent, canibalismul există încă în societatea noastră. O persoană

care va fi handicapată la nivel psihic va putea fi abuzată mult mai ușor de către cei puternici. O persoană puternică se poate apăra și poate lovi înapoi. Cel slab, însă, nu va putea reacționa. El va fi o pradă ușoară pentru cei aflați la putere și ghidați de reaua-voință. Cu cât mai ușor îi va fi grupului aflat la putere să-i transforme în niște infirmi (la nivel psihic) pe cei pe care îi domină, cu atât mai simplu le va fi abuzatorilor să-și domine supușii, folosindu-i în propriile scopuri.

În măsura în care omul este dotat cu rațiune, el își poate analiza în mod critic trăirile și poate vedea ce anume este propice pentru creșterea lui și ce anume îl ține pe loc. El va urmări o cât mai armonioasă dezvoltare a potențialului său mental și fizic, scopul ultim fiind atingerea unei stări de bine. Opusul stării de bine este depresia, așa cum a demonstrat și Spinoza. Aceasta înseamnă că bucuria este un produs al rațiunii, pe când depresia este un rezultat al unei vieți prost trăite. Cea mai clară confirmare o găsim în Vechiul Testament, unde se afirmă că israeliții comit un greu păcat prin faptul că duc niște vieți lipsite de bucurie, în ciuda traiului lor marcat de abundență.

Premisele de bază ale societății industriale sunt în conflict cu starea de bine a omului. Să vedem, însă, care sunt aceste premise.

Prima premisă de bază este aceea că natura trebuie să fie ținută sub control. Dar societatea preindustrială nu voia și ea să controleze natura? Așa este; altfel, omul ar fi murit de foame până acum. Însă modalitatea prin care controlăm natura în cadrul societății industriale diferă de felul în care societățile agricole manipulează natura. Lucrurile s-au schimbat radical din momentul în care societatea industrială a început să folosească tehnologia pentru a domina natura. Tehnologia se folosește de capacitatea de gândire a omului pentru a produce lucruri. Este substitutul masculin pentru pântecele feminin. De aceea, la începutul Vechiului Testament ni se povestește cum Dumnezeu a creat lumea prin cuvântul Său. În mitul babilonian al creației, care e și mai vechi, Marea Mamă este cea care dă naștere acestei lumi.

A doua premisă de bază a societății industriale ar fi că ființele umane pot fi exploatate prin apel la forță sau prin oferirea de recompense — și cel mai des prin combinarea celor două mijloace.

O a treia premisă este că activitatea economică trebuie să fie

profitabilă. În societatea industrială motivația de a crea profit nu este atât expresia unei lăcomii personale, ci este mai curând un test pentru corectitudinea comportamentului economic. Noi nu producem bunuri pentru a fi folosite (deși, dacă e să fie vandabile, ele trebuie să aibă și o anumită valoare utilitară). Noi producem bunuri pentru a face profit. Rezultatul final al activității mele economice trebuie să fie faptul că am câștigat mai mult decât am cheltuit pentru producerea sau procurarea acelor bunuri pe care le pun în vânzare. Este deci greșit să credem că dorința de profit ar fi, în primul rând, o trăsătură psihică definitorie pentru cei lacomi. Dorința de profit poate fi și asta, desigur, dar aceasta nu explică de ce goana după profit a devenit o normă în societatea industrială modernă. Profitul este pur și simplu o dovadă a unui comportament economic corect, fiind așadar un criteriu pentru competența în afaceri.

O a patra trăsătură specifică societăților industriale este competiția. Istoria ne demonstrează totuși că, în urma unei centralizări crescute și a dezvoltării sporite a unor organizații economice (și ca urmare a înțelegerilor cu privire la prețuri — practică ilegală, dar atotprezentă), competiția dintre mai marii de pe piață a fost înlocuită cu cooperarea dintre aceste concerne. Dacă mai există competiție economică, aceasta e probabil să aibă loc între micile magazine de desfacere, și nu între concerne. Prin felul în care este structurată economia modernă, legăturile afective între comerciant și client sunt scoase din joc. Mai demult, negustorul era interesat de clientul său și actul de vânzare reprezenta mai mult decât o tranzacție bănească. Omul de afaceri simțea o anume satisfacție dacă reușea să-i vândă mușteriului său un produs care să-l mulțumească și să-i fie de folos. Acest lucru se mai întâmplă și azi, dar constituie mai degrabă excepția și e ceva ce poate fi întâlnit mai ales la micile prăvălii de modă veche. Într-un magazin cu lucruri scumpe, vânzătorii îți zâmbesc cu politețe. Într-un magazin ieftin, ei privesc absenți în gol. Nu mai e cazul să precizez că zâmbetul cu care ești întâmpinat în magazinul de lux este unul fals și că face parte din prețul pipărat.

Un al cincilea punct pe care vreau să-l menționez aici se referă la faptul că, în veacul nostru, capacitatea de empatie s-a diminuat vizibil. Și ar trebui probabil adăugat că, în tot acest proces, și capacitatea de a suferi s-a diminuat. Prin aceasta nu vreau, desigur, să spun că oamenii de azi ar suferi mai puțin decât cei de odinioară. Însă oamenii din prezent sunt atât de înstrăinați față de ei înșiși, încât ei

nu mai sunt conștienți de suferința lor. La fel ca cineva care suferă de o durere somatică cronică, oamenii de azi ajung să-și accepte suferința ca pe un dat și să o perceapă doar atunci când ea crește peste intensitatea ei normală. În același timp, să nu uităm că suferința este singura emoție care pare să se întâlnească la toate ființele umane și, probabil, la toate ființele capabile de simțire. Din acest motiv, o persoană care suferă și care își dă seama de cât de răspândită este suferința va putea resimți o consolare din faptul că este solidară cu întreaga specie omenească.

Există mulți, foarte mulți oameni care nu știu ce înseamnă fericirea. Dar nu există om care să nu fi suferit vreodată, indiferent de cât de tare s-a străduit să-și reprime propria conștiință a suferinței personale. Empatia este inseparabilă de iubirea pentru umanitate. Acolo unde nu există iubire, nu poate exista nici empatie. Indiferența este opusul empatiei — putem descrie această indiferență ca pe o stare patologică, marcată de tendințe schizoide. Iar ceea ce pare a fi iubire pentru un alt individ se dovedește adesea a fi doar o dependență față de acea persoană. Orice ins care iubește o singură persoană de fapt nu iubește cu adevărat pe nimeni.

Table of Contents

Cover Page

Din dragoste de viata

Cuvânt-înainte

Afluența și plictisul în societatea noastră

Plictisul în societatea modernă

Nevoile fabricate

Criza ordinii patriarhale

Fiascoul religiei

Extinderea domeniului creșterii umane

Asupra originilor agresivității

Visele sunt limbajul universal al omului

Psihologia pentru nepsihologi

Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud

Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei

În numele vieții

Hitler: Cine a fost el și în ce a constat rezistența împotriva lui?

Relevanța profeților pentru zilele noastre

Cine este omul?

Table of Contents

Cover Page

Din dragoste de viata

Cuvânt-înainte

Afluența și plictisul în societatea noastră

Plictisul în societatea modernă

Nevoile fabricate

Criza ordinii patriarhale

Fiascoul religiei

Extinderea domeniului creșterii umane

Asupra originilor agresivității

Visele sunt limbajul universal al omului

Psihologia pentru nepsihologi

Cele trei concepte de bază ale lui Sigmund Freud

Dezvoltări ulterioare ale psihanalizei

În numele vieții

Hitler: Cine a fost el și în ce a constat rezistența împotriva lui?

Relevanța profeților pentru zilele noastre

Cine este omul?